

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 41

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 41

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 29/5 від 25.05.2022 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (головний редактор); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Глухман Василь, доктор філософських наук, професор, Інститут етики і біоетики, Пряшівський університет (Словацька Республіка); Макарієв Пламен, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Софійський університет Святого Климента Охридського (Болгарія); Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (голова ред. ради).

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462	Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку: 01.06.2022 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 16,74.
Тираж 100 прим. Зам. 0522/206

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Тетяна Власевич

ДУХОВНІ ЗАСАДИ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЮДИНИ:
ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....7

Богдан Гранатирко

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НАЦІЇ
У КОНЦЕПЦІЇ ЕНТОНІ СМІТА.....14

Олена Груба

КРИТИКА ТЕХНІКИ ЯК КРИТИКА ЕПОХИ.
КОНСЕРВАТИВНО-ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ..21

Наталія Дев'ятко

АРХЕТИПНО-МІФОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
(У КОНТЕКСТІ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ПРОТИ УКРАЇНИ).....26

Марія Довгань

МОРАЛЬНИЙ ВИМІР ЛЮДСЬКОЇ ТРАНСЦЕНДЕНТНОСТІ
У ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКІЙ СПАДЩИНІ КАРОЛЯ ВОЙТИЛИ.....36

Олексій Кравчук, Іван Остацук

РИТУАЛ І СИМВОЛІЧНА КОМУНІКАЦІЯ В ПРИСЯГАХ.....42

Світлана Крилова

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ:
ДОСВІД АФОРИЗМО-ТЕРАПІЇ.....51

Павло Нестеренко

УЯВЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ ТА БЕЗСМЕРТЯ ОСОБИСТОСТІ У БУДЕННОМУ,
ОСОБИСТІСНОМУ І ФІЛОСОФСЬКОМУ ТИПАХ СВІТОГЛЯДУ..... 56

Ростислав Поліщук

ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ СПОРТУ ЯК ЕЛЕМЕНТА КУЛЬТУРИ.....64

Володимир Попов, Яна Котець

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ВАСИЛЯ СТУСА.....71

Ірина Севрук, Юлія Соколовська

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ
ТА ВІЙСЬКОВИХ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЇНИ,
ЩО ЗАЗНАЛА ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД.....78

Леонід Чирка

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ
(ДОСКОВОРОДИНІВСЬКА ДОБА).....88

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Світлана Внучко, Віктор Теремко, Олена Половко</i> МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ТА МАНІПУЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА В ГЛОБАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ.....	95
<i>Руслан Демчишак</i> ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ.....	102
<i>Леся Дорош, Юлія Вайда</i> ПРИНЦИП ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В СИСТЕМІ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ.....	113
<i>Ірина Дужа, Людмила Мельник, Ірина Грек</i> СТРАТЕГІЧНА ПОЛІТИКА США ЩОДО ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ.....	122
<i>Ірина Клытчук, Ірина Sukhorolska</i> COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTIONS OF PUBLIC DIPLOMACY OF THE KINGDOMS OF SWEDEN AND NORWAY.....	130
<i>Уляна Мовчан</i> ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ.....	137
<i>Марія Павлюх</i> ПОЛІТИЧНА РІВНОПРАВНІСТЬ ЖІНКИ І ЧОЛОВІКА НА ШПАЛЬТАХ «ЖІНОЧОГО ДІЛА».....	146
<i>Світлана Пик</i> ВПЛИВ «ОСОБИСТИСНОГО ЧИННИКА» НА ПРИЙНЯТТЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ В АДМІНІСТРАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА Д. ТРАМПА.....	151
<i>Тарас Польовий</i> ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА БІЛОРУСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....	163
<i>Яна Сичова</i> ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УГОРЩИНІ: ОСНОВНІ ІНСТРУМЕНТИ.....	171
<i>Борис Філатов</i> ПОРЯДОК ДЕННИЙ ПАТРІОТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: ЧИННИКИ ТА СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ.....	177
<i>Артем Хмельников</i> ЛОКАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	184
<i>Оксана Шурко</i> ГЕНДЕРНЕ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ПОЗАЧЕРГОВИХ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2019 РОКУ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	191
<i>Віра Явір</i> РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: АНАЛІЗ ПРОЄКТІВ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ.....	199

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Tetiana Vlasevych

SPIRITUAL PRINCIPLES OF HUMAN IDENTITY:
PHILOSOPHICAL AND CULTURAL DIMENSION.....7

Bohdan Hranatyrko

THE PHENOMENON OF NATIONAL IDENTITY AND NATION
IN THE CONCEPT OF ANTHONY SMITH.....14

Olena Gruba

CRITIQUE OF TECHNOLOGY AS A CRITIQUE OF THE ERA.
CONSERVATIVE-PHILOSOPHICAL TRADITION
OF THE FIRST HALF OF XX CENTURY.....21

Nataliia Deviatko

ARCHETYPIC-MYTHOLOGICAL FUNDAMENTALS OF PATRIOTIC EDUCATION
(IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN FEDERATION
AGAINST UKRAINE "HYBRID WAR").....26

Mariia Dovhan

MORAL DIMENSION OF HUMAN TRANSCENDENCE IN KAROL WOJTYLA'S
PHILOSOPHICAL AND THEOLOGICAL HERITAGE.....36

Oleksiy Kravchuk

RITUAL AND SYMBOLIC COMMUNICATION IN OATHS.....42

Svitlana Krylova

THEORY AND PRACTICE OF SELF-REALIZATION MAN
IN THE MODERN WORLD: EXPERIENCE OF APHORISM-THERAPY..... 51

Pavlo Nesterenko

THE PERCEPTION OF THE DEATH AND IMMORTALITY OF PERSONALITY
IN THE ORDINARY, PERSONAL AND PHILOSOPHICAL TYPES OF WORLDVIEW..56

Rostislav Polishchuk

REVIEW OF SPORTS RESEARCH AS AN ELEMENT OF CULTURE.....64

Vladimir Popov, Yana Kotech

SOCIO-PHILOSOPHICAL VIEWS OF VASYL STUS.....71

Iryna Sevrjuk, Yuliia Sokolovska

MORAL AND ETHICAL ASPECTS OF CIVIL AND MILITARY ACTIVITIES
ON THE TERRITORY OF A COUNTRY SUBJECTED TO MILITARY AGGRESSION:
UKRAINIAN EXPERIENCE.....78

Leonid Chyrka

CULTURAL PROCESSES IN THE SPIRITUAL LIFE OF UKRAINE
(BEFORE SKOVORODA'S ERA).....88

POLITICAL SCIENCE

<i>Svitlana Vnuchko, Viktor Teremko, Olena Polovko</i> THE MOBILIZING AND MANIPULATIVE POTENTIAL OF SOCIAL MEDIA IN THE GLOBAL POLITICAL SPACE.....	95
<i>Ruslan Demchishak</i> REGULARITIES AND TENDENCIES OF EVOLUTION OF POLITICAL REGIMES OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES.....	102
<i>Lesia Dorosh, Yulia Vayda</i> THE GENDER EQUALITY PRINCIPLE IN THE DIPLOMATIC SERVICE SYSTEM OF UKRAINE: FEATURES AND PROSPECTS OF FOREIGN EXPERIENCE IMPLEMENTATION.....	113
<i>Iryna Duzha, Lyudmila Melnyk, Iryna Grek</i> US STRATEGIC ANTI-CORRUPTION POLICY.....	122
<i>Iryna Klymchuk, Iryna Sukhorolska</i> COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTIONS OF PUBLIC DIPLOMACY OF THE KINGDOMS OF SWEDEN AND NORWAY.....	130
<i>Uliana Movchan</i> PROBLEM ASPECTS OF STRATEGIC PLANNING OF POLITICAL AND LEGAL DEVELOPMENT OF UKRAINE AND POSSIBILITIES OF USING FOREIGN EXPERIENCE.....	137
<i>Mariia Pavliukh</i> POLITICAL EQUALITY OF WOMEN AND MEN IN «ZHINOCHE DILO».....	146
<i>Svitlana Pyk</i> «PERSONAL FACTOR» INFLUENCE ON THE FOREIGN POLICY DECISION-MAKING IN THE PRESIDENT DONALD J. TRUMP ADMINISTRATION.....	151
<i>Taras Polovyi</i> THE IMPACT OF RUSSIAN PROPAGANDA ON BELARUSIAN SOCIETY: SOCIOLOGICAL ASPECT.....	163
<i>Yana Sychova</i> THE POLITICS OF MEMORY IN MODERN HUNGARY: MAIN TOOLS.....	171
<i>Borys Filatov</i> PATRIOTIC POLITICAL MANAGEMENT AGENDA: FACTORS AND SUBJECTS OF FORMATION.....	177
<i>Artem Khmelnykov</i> LOCAL POLITICAL MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF MODERN DEMOCRACY: THEORETICAL FUNDAMENTALS OF RESEARCH.....	184
<i>Oksana Shurko</i> GENDER ISSUES DURING THE EARLY ELECTIONS TO THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE IN 2019 IN LVIV REGION.....	191
<i>Vira Yavir</i> RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: THE ANALYSIS OF UKRAINE'S DISINTEGRATION PROJECTS.....	199

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.319.8:165.241]:130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.1>

ДУХОВНІ ЗАСАДИ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Тетяна Власевич

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Виділено та охарактеризовано основні поняття, які стосуються проблеми ідентичності людини, зокрема такі: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», «духовність», «ідентичність». Висвітлено проблему природи й сутності людини. Осмислено зміст категорій, якими визначається сутність людини. З'ясовано, що духовність виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. Духовність людини полягає в тому, що духовні запити й потреби висуваються в системі мотивів і цінностей людини на перший план. Підкреслено, що найважливіша форма прояву духовності – це свідомість. Свідомість – це ще й самосвідомість, саморефлексія людини, а також мислення і творчість. Вказано, що унікальність людини полягає у її духовності. Саме через поняття духовності можна вийти на розуміння соціального. Зміст категорії «соціальне» пов'язаний з тим, що відрізняє людину від тваринного світу. Соціальне не зводиться до чисто духовного, нібито людина (людство) живе лише в духовному вимірі; соціальне також не зводиться до колективності (суспільного), що протистоїть індивіду. Зазначено, що людина не вийшла готовою із природи, а створила сама себе як мислячу й моральнісну істоту та реалізує її формує себе лише в постійній взаємодії в процесі праці з іншими людьми. Закцентовано увагу на тому, що індивідуальність – не просто «атомарність» людини, а характеристика її одиничності й своєрідності, що виводить за рамки цієї одиничності. Встановлено, що поняття ідентичності є багатозначним, може застосовуватись до різного роду об'єктів. Показано, що людина мислиться найперше духовною істотою, і її ідентичність трактується як духовний феномен, породження людського духу, екзистенціал людського буття. Людина в процесі пізнання світу та себе формує свій духовний світ, себе, свою ідентичність.

Ключові слова: людина, індивід, індивідуальність, особистість, духовність, ідентичність.

Осмислити виміри ідентичності, отже і сутність людини та створеного нею суспільства – соціуму нині намагаються різні науки й галузі знання, а філософія насамперед. Проблема природи й сутності людини особливо гостро постала вже у другій половині XIX ст., проте новітній час, з його жахливими катаклізмами, спричиненими людським фактором, поставив цю проблему як винятково важливу.

Приблизно до 60-х років XX ст. у науковій літературі на наших теренах панувала концепція, згідно з якою сутність людини визначалась як винятково соціальна. Згодом розгорнулася інша концепція, що розглядала сутність людини як біосоціальну (щоправда, з певними застереженнями). Прихильники такого (біосоціального) тлумачення сутності людини мотивували свою позицію тим, що ігнорування біологічного (тілесного) в людині не сприяє ефективній реалізації нагального глобального завдання – оптимізації відносин людського суспільства з природою. Поступово почало переважати розуміння людини як біосоціальної істоти, що має подвійну природу. У словниках з'явилося визначення людини

як біосоціальної істоти, що генетично пов'язана з іншими формами життя. Подвійна природа цієї істоти заперечується, натомість стверджується, що природне та соціальне становлять нерозривну єдність. Так, у «Філософському енциклопедичному словнику», у статті автором якої є В. Табачковський, відомий і авторитетний дослідник в галузі філософської антропології, зазначено, що «людина – природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь живих організмів на Землі, здатних до свідомої саморегуляції, завдяки чому вона постає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури» [4, с. 350].

Український філософ Петро Дишлевий зауважив, що у таких визначеннях сутності людини як біосоціальної істоти біологічне вважається рівнозначним із соціальним у людині, причому термін «соціальне» повністю прирівнюється до терміну «суспільне». Він переконаний, що такий підхід до вирішення проблеми сутності людини не можна вважати задовільним, адже тут немає конкретного визначення категорії «соціальне», яка, на його думку, допомагає послідовно обґрунтувати тлумачення унікальності людини в розумінні її природно-соціальної (біосоціальної) сутності.

Отже, необхідно суттєво осмислити зміст категорій, якими визначається сутність людини. Сутність – це глибинні зв'язки, відносини та закони, які визначають тенденції розвитку матеріальних систем. Так, під природним (біологічним) розуміється і світ взагалі, і космос, і Всесвіт, і матерія та «олюднене» середовище замешкання, тобто перетворене людиною, включене у систему соціальних зв'язків («друга природа») і протиставлене людині та суспільству навколишнє середовище, складене з таких компонентів як неорганічний світ та жива речовина (природа у вужчому значенні). У даному випадку, в рамках розглядуваної концепції людини, доцільно вживати термін «природа» не в розумінні сутності (це призводить до тавтології), і не в розумінні світ взагалі, космос, Всесвіт, оскільки тоді, сприймаючи людину як природно-соціальну істоту, уявляємо, що соціальне перебуває поза природним, і доходимо християнської ідеології, яка стверджує подвійність людини (смертна плоть і безсмертна душа). Тому під природою слід розуміти сукупність таких компонентів, як неорганічний світ і жива речовина [1, с. 39].

Філософ переконаний, що зміст категорії «соціальне» пов'язаний з тим, що відрізняє людину від тваринного світу. Не можна не визнати, що за походженням людина невідривна від тваринного світу, і в цьому розумінні її природа (генеза та підвалини), звичайно ж, біологічна. Проте унікальність людини не полягає у її тваринному походженні, а вона – у духовності людини. Духовними силами й здатностями людини є абстрактне мислення, усвідомлена життєдіяльність, цілепокладання, планування й осмислення своєї поведінки, уява, емоційно-вольова сфера, естетична сприйнятливість (діяльність за законами краси), моральність, і особливо ж – творчість. Саме здатність до примноження запозиченого від предків життєвого досвіду як творчість є суттєвою відмінністю людини від тваринного світу.

Найважливіша форма прояву духовності – це свідомість. Вона є не просто властивість мозку як високоорганізованої матерії чи мільярдів нервових клітин, свідомість не зводиться лише до відображення дійсності, як це уявляли стародавні грецькі філософи. Свідомість – це ще й самосвідомість, саморефлексія людини, а також мислення і творчість. Можна сказати, що свідомість – це спосіб орієнтації людини в суспільному та природному середовищі, спосіб управління людськими діями та поведінкою в навколишньому світі. Головне призначення свідомості – мисленнева побудова дій, передбачення їх результатів, розумне регулювання поведінки та самоконтроль людини. Свідомість включає механізм програмування діяльності на підставі пізнання, випереджального відображення дійсності, цілепокладання, духовних засобів управління поведінкою за допомогою системи соціально

заданих цілей, норм, цінностей, ідеалів. Разом з появою свідомості у людське буття входить ідеальне як образ речей і процесів, їх інобуття в духовній формі, даності об'єкта суб'єктові. Ідеальне зіставне не з мозком, а зі зовнішнім світом – це форма існування об'єкта в свідомості суб'єкта. При цьому ідеальне – це «знімок» не з самого об'єкта, а з конкретної спрямованої на об'єкт діяльності людини, тобто навколишній світ дано людині не в чистому вигляді, а у формах діяльності. «Отже, – висновує П. Дишлевий, – специфіка людини полягає не просто в тому, що вона – суб'єкт свідомості, а в тому, що вона має особливу властивість – духовність. Дух – це здатність людини через суспільно-історичну практику пізнавати й перетворювати сферу свого замешкання» [1, с. 40].

Духовність як специфічна характеристика людини аж ніяк не означає її відмови від задоволення матеріальних потреб чи інтересів, від прийняття матеріальних благ. Навпаки, вона якнайповніше реалізується на ґрунті достатку, відносної незалежності від задоволення матеріальних потреб. Духовність людини полягає в тому, що духовні запити й потреби висуваються в системі мотивів і цінностей людини на перший план. Причому духовність не можна звести до розсудкової пізнавальної діяльності, до нагромадження знань, а вона полягає в інтенсивних моральнісних пошуках, «муках совісті», у прагненні людини зробити своє життя осмисленим, відповідним обраному високому призначенню, на рівні раціоналізації свідомості, почуття прекрасного, «життя в істині», вірності та служіння їй.

Саме через поняття духовності можна вийти на розуміння соціального. «Соціальне, – пише П. Дишлевий, – це передусім специфічна, якісно визначена єдність матеріального й духовного, притаманна виключно людині» [1, с. 41]. Варто зауважити, що це чи не перше визначення категорії соціального, адже у філософських словниках такого визначення не подано. Автор цього визначення стверджує, що в людському суспільстві матеріальне набуває нової якості, нових форм, з'являється нова властивість матеріальних утворень – духовність. Матеріальне на соціальному рівні полягає, по-перше, в анатомії тіла людини (перетворене біологічне); по-друге, в сукупності потреб людини та ґрунтованих на них інтересах (потреби в їжі, одязі, житлі, повітрі, фізичній активності тощо); по-третє, в трудовій діяльності, спрямованій на задоволення зазначених потреб (матеріальне виробництво, економічна сфера життя суспільства); по-четверте, в системі суспільних відносин, які пов'язують людей в процесі виробництва; по-п'яте, в продуктах трудової діяльності, які задовольняють потреби людини (одяг, житло, будівлі, транспорт, продукти споживання тощо); по-шосте, в матеріальних знаряддях, за допомогою яких виробляються зазначені продукти.

Отже, можна ствердити, що соціальне не зводиться до чисто духовного, нібито людина (людство) живе лише в духовному вимірі; соціальне також не зводиться до колективності (суспільного), що протистоїть індивіду. У людині (людстві) реалізується специфічна єдність матеріальності та духовності, людина – не природний організм, а матеріальна істота, якщо під природою розуміти не Всесвіт, космос, а фізично-хімічний світ, що існує поза межами суспільства. Соціальна сутність людини означає, що визначальною умовою становлення та розвитку людини (людства) є праця як новий тип відносин живого організму та середовища, (а не просто пристосування живого до умов існування), в результаті якої навколишнє середовище змінюється, перетворюється відповідно до потреб людини, які розвиваються й вивисуються, при цьому в трудовій діяльності поєднуються як матеріальні, так і духовні компоненти.

Соціальна сутність людини означає, що людина не вийшла готовою із природи, а створила сама себе як суб'єкта трудової діяльності, як мислячу й моральнісну істоту. При цьому кожна людина як індивід творить самого себе, формуючи свій індивідуальний

світогляд, життєві принципи та цілі, цінності та ідеали, свій внутрішній духовний світ; тому важливе значення для індивіда також має можливість свободи як вільного вибору своїх життєвих установок та принципів, як можливість стати індивідуальністю чи особистістю.

Соціальна сутність людини також означає, що людина реалізує й формує себе лише в постійній взаємодії в процесі праці з іншими людьми. В усій своїй діяльності людина постає як суспільна істота, яка продукує не тільки для себе, а й передусім для інших людей, водночас споживаючи продукти їх праці (поділ праці в суспільстві, його професіоналізація, спеціалізація тощо). Нарешті, соціальна сутність людини означає, що у суспільстві з'явилася нова форма успадкування родового досвіду у вигляді мови та культури (соціальне успадкування).

Отже, соціальне не можна звести лише до духовного чи матеріального, воно не стоїть в одному ряду з біологічним (як фізичне та хімічне не є одно-порядковим з біологічним у живій речовині). Соціальне означає поєднання специфічного матеріального та духовного в людині (людстві) – з одного боку, а з другого – єдність суспільного та індивідуального (тобто соціальне не тотожне суспільному) [1, с. 42].

З цього випливає, що необхідно чітко розрізняти проблему сутності людини та її природи. Перша проблема є суто філософською і вирішувати її треба суто філософськими засобами (інтелектуальним аналізом). З цим пов'язаний глибокий філософський аналіз змісту таких категорій як «соціальне», «соціальність», «суспільство», «індивід», «особистість», «цивілізація» тощо, які мають фундаментальне значення для розуміння людини і людських відносин. Донині дискусії про сутність людини зводяться до обговорення її «біосоціальної» (подвійної) сутності, уникаючи аналізу категорії «соціальне». Не випадково навіть у енциклопедичних словниках такий термін відсутній. Часто під соціальним розуміють духовне та суспільне. Таке ототожнення випливає з тоталітарної ідеології. Спроби побудувати суспільство, в якому суспільні інтереси (в кінцевому випадку – державні) ототожнювались з інтересами індивіда, призводила до ігнорування інтересів і прав особистості, до нав'язування кожному індивіду панівної ідеології, переслідування інакомислячих, віруючих, вільнодумців тощо.

Індивід – перше поняття, з якого треба починати вивчення й розуміння проблеми ідентифікації людини. Дослівно воно означає неподільну частинку соціального цілого. Цей своєрідний «соціальний атом», окрема людина розглядається не тільки як один представник людського роду, а й як член певної соціальної групи [5]. Це найпростіша й абстрактна характеристика людини, яка засвідчує лише те, що вона відокремлена (передусім тілесно) від інших індивідів. Відокремленість не є її суттєвою характеристикою, бо відокремленими є всі об'єкти Всесвіту. В історії філософії й суспільно-політичної думки відомий індивідуалізм – філософсько-етична концепція, що стверджує пріоритет особистості перед будь-якою формою соціальної спільності, ґрунтується на уявленнях про атомарність індивіда. Розквіт індивідуалізму як течії суспільної думки і як реального феномена людського розвитку пов'язаний з утвердженням капіталістичних відносин і свободи приватного підприємництва, що вимагало від людини індивідуальної автономії й ініціативи. Такий підхід сприяв філософському обґрунтуванню індивідуальних інтересів людини, її самоцінності, моральної гідності й відповідальності.

Індивідуальність – не просто «атомарність» людини, а характеристика її одиничності й своєрідності, що виводить за рамки цієї одиничності. Це не є «заслуга» людини і «самість» не є нашою власністю. Як влучно висловився німецький філософ Ю. Габермас, «моя концепція мене самого» має сенс лише тоді, коли людина визнається і як взагалі

особистість, і як саме така індивідуальна особистість. Розуміння індивідуальності ускладнюється тим, що людина є також множинність, вона розділена на численні маленькі «я», тому мав рацію О. Уайльд, коли твердив, що душа людини непізнана.

Особистість, – пише С. Крилова у «Філософському енциклопедичному словнику», – «аспект внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю та відкритістю; реалізується в самопізнанні та самотворенні людини й об'єктивується в артефактах культури» [4, с. 457]. Становлення особистості відбувається в процесі засвоєння людьми досвіду й ціннісних орієнтацій соціального життя, що називають соціалізацією. Людина вчиться виконувати особливі соціальні ролі, тобто вчиться поводитись у суспільстві відповідно до свого соціального статусу, що має виразний культурний контекст, зокрема, значно залежить від стереотипу мислення. Можна сказати так: особистістю стає практично кожна людина в процесі розвитку своєї індивідуальності у даних конкретно-історичних обставинах. Проблема особистості є центральною в персоналізмі, де вона визнається первинною творчою реальністю та найвищою духовною цінністю. М. Бердяєв, розвиваючи традицію слов'янського персоналізму, стверджує, що особистість твориться Богом – це Божа ідея і Божий задум, цілісність та єдність, яка має безумовну та вічну цінність. З. Фройд ототожнює поняття «особистість» і «психіка», а його учень К.Г. Юнг – «особистість» і «душа». При цьому К.Г. Юнг розділяє «особистість» і «самість», вважаючи останню більш глибинною реальністю, яка включає несвідоме. У згаданій статті в Філософському енциклопедичному словнику С. Крилова зазначає, що представники сучасної «гуманістичної психології» визначають особистість як здатність людини до самоактуалізації. Так, А. Маслоу розуміє самоактуалізацію не просто як стихійне зростання, а як самопізнання, саморефлексію, що ведуть до плідної самотворчості. «Самоактуалізація особистості – це вміння злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію до життя, здатність постійно розгортати свої потенції» [4, с. 458], робить висновок С. Крилова.

Різні типи особистостей можна виділити в рамках різних культур і світових релігій, як можна виділити й різні шляхи їх вдосконалення. Кожна людина і більшість людей може почуватися особистістю, важливо зрозуміти тільки одне – вибір особистісного шляху й поля діяльності – це результат вільного волевиявлення людини. Тому особистість немислима поза феноменом свободи, зокрема, згідно твердження І. Гегеля, справжня природа людини «є свобода, вільна духовність».

Ідентичності людини стосується безпосередньо поняття «духовність». На наш погляд, стисло й вичерпно це поняття охарактеризував Н. Хамітов у статті в «Енциклопедії сучасної України». «Духовність, – пише він, – категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його» [2]. Дух як взаємодія мислительно-споглядальних та вольових процесів постійно об'єктивується в артефактах, створюючи світ культури. Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. У християнській антропології духовність є виразом вищого моральнісного спрямування людського буття до Бога. В сучасній українській філософії обрії духовності окреслюються через такі екзистенціали як «віра», «надія», «любов» «дім», «поле», «храм», а також «творчість», що виділяє духовність як онтологічне осердя людини, яке виокремлює її ідентичність.

Поняття ідентичності є багатозначним. Воно може застосовуватися до різного роду об'єктів, таких як кольори, люди, часи, простори, відношення сутності, досвід, події, концепції тощо. Це поняття має очевидний зв'язок з поняттям схожості, хоча між цими двома

поняттями існує суттєва різниця. Схожість завжди зустрічається у контексті розбіжності; щоб два предмети були у чомусь схожі, вони повинні мати розбіжності у інших аспектах, відмінних від тих, на яких базується схожість. Ідентичність не потребує або навіть знищує розбіжність.

Ідентичність походить від латинського *idem* та буквально означає «такий самий». Наближений термін ідентифікація від *idem* та *facere* (робити), значить «встановлювати ідентичність», «встановлювати рівнозначність» будь-яких об'єктів на підставі визначеної низки ознак тощо. Ці терміни мають деякі розбіжності. До прикладу, ідентифікація (самоідентифікація) передбачає дію, певний процес співставлення одного об'єкту з іншим, виявлення загальних чи навпаки специфічних ознак, рис. Ідентичність виступає як кінцевий факт, результатуючий процес ідентифікації (самоідентифікації).

В залежності від того, у якій сфері людських знань використовується термін ідентичність, він набуває свого значення та змісту. Існує три дисциплінарно різних та автономних, хоча і співвідносних між собою розуміння поняття ідентичності: 1) в природознавстві; 2) у філософії (некласичній та головним чином у посткласичній); 3) у соціогуманітарному знанні (соціологія, антропологія, психологія). Крім того в екстенсіосоціоонтологічному плані ми можемо говорити про ідентичність різних соціальних феноменів – особи, соціальної групи, етносу, суспільства, народу, нації.

У сучасній соціогуманітарній науці виділяють різні види ідентичності. Так, наприклад, І. Гофман виділяє три види ідентичності: 1) соціальна ідентичність – типізація особистості іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи, до якої він належить, 2) особиста ідентичність, тобто індивідуальні ознаки людини: по-перше, всі унікальні ознаки даної людини (наприклад, відбитки пальців), по-друге, унікальна комбінація фактів і дат історії її життя; 3) Я-ідентичність – суб'єктивне відчуття індивідом своєї життєвої ситуації, своєї безперервності і своєрідності. Особиста ідентичність також є соціальним феноменом: сприйняття особистої ідентичності відбувається за умови, що інформація про факти життя людини відома її партнеру зі взаємодії [3].

Отже, людина мислиться найперше духовною істотою, і її ідентичність трактується як духовний феномен, породження людського духу, екзистенціал людського буття. Ідентичність людини, її індивідуальність і особистість, її свідомість як духовний феномен співвідноситься з суспільною свідомістю, визначається її духовною природою. Пізнання духовного життя людини відрізняється від вивчення природи, адже світ людини взагалі, а її ідентичність зокрема не можна описати тільки у зовнішніх проявах – духовний світ відкривається внутрішньому чуттю. Таким чином, людина в процесі пізнання світу та себе формує свій духовний світ, себе, свою ідентичність.

Список використаної літератури

1. Дишлевий П. Про зміст категорії «соціальне». *Філософська думка*. 2002. № 6. С. 36–43.
2. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=19642
3. Кампі О. Деякі особливості формування уявлень про ідентичність особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2007. Т. IX, ч. 6. 180 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
5. Філософія: словник термінів та персоналій / В. Бліхар, М. Козловець, Л. Горохова, В. Федоренко, В. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.

SPIRITUAL PRINCIPLES OF HUMAN IDENTITY: PHILOSOPHICAL AND CULTURAL DIMENSION

Tetiana Vlaskevych

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The basic concepts related to the problem of human identity are highlighted and characterized, in particular: 'human being', 'individual', 'individuality', 'personality', 'spirituality', 'identity'. The problem of the nature and essence of a human being is covered. The content of the categories that define the essence of a human being is discussed. It is established that spirituality expresses the theoretical-cognitive, artistic-creative, and moral-axiological activities of a person. Human spirituality is implemented in the fact that spiritual inquiries and needs come to the fore in a person's system of motives and values. It is emphasized that the most important form of manifestation of spirituality is consciousness. Consciousness is human self-awareness, self-reflection, as well as thinking, and creativity. It is indicated that the uniqueness of a human being lies in his/her spirituality. It is through the concept of spirituality that one can come to understand the social. The content of 'social', as a category, is related to what distinguishes humans from the animal world. The social is not reduced to the purely spiritual, as if humans live only in the spiritual dimension; the social is also not reduced to the collective (social) which stands in opposition to the individual. It is noted that humans did not come out ready-made from nature. Instead, they created themselves as thinking and moral creatures, and realize and shape themselves only in constant interaction, as they work with each other. Emphasis is placed on the fact that individuality is not just a person's 'atomicity', but a characteristic of his/her singularity and originality, which takes a person beyond this singularity. It is established that the concept of identity is ambiguous, it can be applied to various objects. It is shown that a human being is conceived first of all as a spiritual being, and his/her identity is understood as a spiritual phenomenon, a product of the human spirit, an existential of human existence. People, in the process of learning about the world and themselves, build their spiritual world, themselves, and their identity.

Key words: person, individual, individuality, personality, spirituality, identity.

УДК 130.3: 323.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.2>

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА НАЦІЇ У КОНЦЕПЦІЇ ЕНТОНІ СМІТА

Богдан Гранатирко

*Черкаський державний технологічний університет,
факультет гуманітарних технологій, кафедра філософських і політичних наук
бул. Шевченка, 460, 18006, м. Черкаси, Україна*

У статті розглянуто феномен національної ідентичності та нації відповідно до методологічної концепції британського дослідника та професора Е. Сміта. На основі першого та другого розділу його монографії «Національна ідентичність» проведено аналіз таких понять як національна ідентичність, націоналізм та нація. Виділено та описано характерні особливості націогенезу як феномену. Окреслено роль особистісного аспекту в формуванні поняття національної ідентичності в концепції Е. Сміта.

Досліджено особливості класифікації ідентичностей, а саме родової, територіальної, класової, релігійної та етнічної. Родові класифікації є універсальними та широко вживаними, а також стоять біля витоків інших відмінностей та підпорядкувань, однак це робить їх менш цілісними та потужними для колективної ідентифікації та мобілізації. У такий спосіб, раціональна держава, а разом з нею територіальна нація стають новими компонентами політичного «гуртування» у Західній Європі та США. Клас є категорією економічного інтересу, що, в свою чергу, виливається у додатковий поділ відповідно до величини прибутку й рівня кваліфікації. Релігійні та етнічні ідентичності прагнучи включити більше ніж один клас у створені на їх основі спільноти, звертаються до всіх верств населення, навіть до тих, що знаходяться поза визначеними етнічними кордонами. Релігійна ідентичність має тісний зв'язок із об'єднуючими елементами культури, а саме міфами та традиціями. Все перераховане є предметом системного аналізу та зв'язку з націєтворчими процесами.

Окреслено роль просторового (територіального) аспекту як засадничого у формуванні нації. Конкретизовано концептуальні засади феномену нації відповідно до методологічної концепції Е. Сміта. Звертаючи увагу на її багатовимірність, простежено невід'ємний зв'язок націй з доктриною націоналізму. Особливу увагу акцентовано саме на доцільності використання західної моделі нації, підкреслено важливість зовнішніх (економічних та політичних) та внутрішніх (культурних, історичних, територіальних) аспектів, які стали наслідком формування та становлення націй. Відокремлено такі якості процесу формування нації як багатовимірність, динамічність, комплексність та послідовність. Саме територіальний аспект відрізняє націю від інших видів колективних та культурних ідентичностей. Для формування нації саме територія стає основою для побутування спільнот та етносів, формування історичних та духовних центрів, а також майданчиком для економічних відносин.

Ключові слова: національна ідентичність, націоналізм, нація, територія, державотворення, політична спільнота, концепції Е. Сміта.

Вступ. Концепція національної ідентичності постає невід'ємною частиною у процесах формування нації та національних держав. Виникнення імперій та поневолення етнічних народів стали поштовхом до спротиву та звернення до національної ідентичності як колективного феномену націєтворення. Будь-який подібний процес так чи інакше вимагає самоідентифікації народу. Нація, як політична спільнота, продукує свої символи і закони, а націєтворення є тісно пов'язаним з етнонаціональною ідентифікацією. Такі процеси

стають осередком для сучасних філософських дискурсів. Глобальні виклики та багаточисельні загрози, зокрема, гібридні та повномасштабні війни, стають полем для майбутніх наукових розвідок. Саме тому в такі переломні моменти питання національної ідентичності є наріжним у націєтворчих процесах.

Повномасштабна війна Російської Федерації проти України стала яскравим прикладом мобілізації українського народу та його внутрішньонаціональної єдності у боротьбі з агресором. Цей період є одним з ключових етапів становлення української нації та держави, а саме остаточного «розвіювання» стереотипів та упереджень, сформованих у часи, коли Україна перебувала у складі інших формацій. Європейський вектор, який обрала наша держава обумовлений єдиним світоглядним та культурним простором; саме тому детальне аналітичне дослідження ідей зарубіжних філософів стає усе більш актуальним. На думку М. Козловця, зараз постає необхідність «прискорювати створення наднаціональної європейської ідентичності на основі сформованої національної ідентичності, яка б гармонійно розвивалася в європейській культурній сфері» [3, ст. 237.].

Видання монографії «Національна ідентичність» («National Identity», 1991) британського дослідника та професора Е. Сміта співпало з періодом розпаду Радянського Союзу. Автор неодноразово звертається до європейської історичної, політичної, філософської та літературної спадщини, обґрунтовуючи свої світоглядні уявлення про національну та культурну ідентичність, виникнення націй, сепаратизм і мультинаціоналізм. Концепції Е. Сміта стали основою для багатьох подальших наукових пошуків.

Варто зауважити, що роботи українських дослідників, у певному сенсі, «екстраполюють» ідеї автора у контекст українського соціально-філософського дискурсу. Зокрема, М. Ляпіна протиставляє примордіалістську та інвенціоністську школи та проводить паралелі з ідеями вітчизняних мислителів [4]. У працях О. Кожем'якіної досліджено співвідношення проблеми довіри та національної ідентичності в умовах мультикультуралізму [1], а також у розрізі національної ідеї Миколи Міхновського [2]. Певні паралелі у формуванні націогенезу знаходить В. Слободян у концепті «територіального патріотизму» В. Липинського [6]. Національну ідентичність як модель для консолідації та практичної імплементації ідей Е. Сміта розглядає у монографії Ю. Руденко [5].

Мета дослідження. Тема національної ідентичності залишається вельми актуальною попри дослідження як зарубіжних, так і українських науковців. Саме тому потреба більш детального вивчення обумовила мету дослідження, яка полягає у аналізі поняття національної ідентичності та нації, визначення їх ролі у націєтворчому процесі відповідно до методологічної концепції Е. Сміта.

Виклад основного матеріалу. У своїй монографії автор зосереджує увагу на наступних чотирьох питаннях, а саме на характерних рисах національної ідентичності серед інших варіацій колективної культурної ідентифікації; умовах формування сучасних західноєвропейських націй на початку Новітнього часу; витоках та різновидах ідеологій і символів у контексті формування територіальної та етнічної політичних ідентичностей; місцевій нестабільності та етнічних конфліктах як політичному чиннику для заміни ідентичностей та ідеологій. Е. Сміт вважає, що нації та націоналізм є не просто ідеологією чи різновидом політики, а скоріше, культурним феноменом, який варто пов'язувати з концепцією національної ідентичності, що має тісний зв'язок з етнічною ідентичністю та етнічною спільнотою.

Концепція національної ідентичності, перш за все, передбачає трактування особистості та її основних складових, зокрема специфічних категорій та ролей. Очевидно, особистість для автора є комплексним та складним поняттям у своїх проявах. Для цього автор

звертається за яскравим прикладом до давньогрецької п'єси Софокла «Цар Едіп», в якій категорія «Я» утворена декількома ідентичностями та ролями – родинною, територіальною, класовою, релігійною, етнічною та родовою.

Найбільш очевидною та принциповою автор вважає категорію роду, а саме поділ на статі. Варто зазначити, що родові класифікації є універсальними та широко вживаними, а також стоять біля витоків інших відмінностей та підпорядкувань. Проте, універсальність і всеохоплюючий характер родової диференціації робить її менш цілісною та потужною базою для колективної ідентифікації та мобілізації. Родова ідентичність, що охоплює увесь соціум, є слабшою за інші види колективної ідентичності та сприймається в сучасному світі як належне. Географічно відокремлені, розділені на класи та етнічно фрагментовані родові розмежування, за словами Е. Сміта, повинні об'єднатися з іншими, більш згуртованими ідентичностями, якщо вони хочуть надихати колективну свідомість та спонукати до дій [7, с. 14].

Просторовий чи територіальний аспект займає друге місце у категоризації Е. Сміта. За його словами, місцева та регіональна ідентичності однаково поширені, особливо в домодерні періоди. Скоріш за все, місцевість і регіоналізм також володіють згуртованістю, якої зазвичай не вистачає родовій диференціації. Розглядаючи питання колективної ідентичності, Е. Сміт звертається до витоків формування «нації» як такої. Такі поняття як раціональна держава, а разом з нею територіальна нація стали новими компонентами політичного «гуртування» у Західній Європі та США періоду Нової історії. Ця модель стала прототипом для інших країн, у тому числі й України.

Варто зауважити, що останнє поняття характерне саме для західної моделі нації або як її автор ще називає «громадянської», унікальне саме тим, що утворене на певній території. Коли нація володіє територією, виникає національна спільнота, що взаємопов'язана з політичною, яка включає у себе спільні інституції, єдиний кодекс прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Згідно західної моделі, саме нація повинна володіти чітко визначеними територіями, а народ і територія належати одне одному, історично. Відтак, Е. Сміт розглядає історичну землю (рідний край), як результат багаторічного впливу кількох поколінь певного народу, що побутував на конкретній місцевості. У це розуміння, автор включає і такі поняття, як історична пам'ять, асоціації, сакральні місця, території героїчних битв. Саме ці компоненти створюють неповторний, унікальний сенс дефініції «рідний край». Другим, та на нашу думку, невід'ємним елементом, яку вводить автор є ідея батьківщини, яка виражається через унітарні інституції та закони, які можуть розповсюджуватись не тільки на певні місцевості та регіони, а й утворювати національні союзи як, наприклад, Сполучені Штати Америки.

Потужний та згуртований регіональний рух згадується автором на прикладі Ван-деї під час Французької революції і трактується як абсолютний виняток. Проте, в цьому випадку, єдність, ймовірно, впливає як з ідеології, так і з території. У більшості інших випадків так званий «регіоналізм» не в змозі підтримувати мобілізацію свого населення з їх окремими скаргами та унікальними проблемами. Крім того, географічно важко визначити регіони; їх центри часто множинні, а їх межі нерівні [7, с. 15].

Третій тип колективної ідентичності, згаданий Смітом, є категорією соціального класу, так званий соціально-економічний аспект. Автор вважає, що класи, як територіально розпорознені родові групи, можна трактувати, через зв'язок з засобами виробництва, або ж, з огляду на сукупності факторів, що мають на ринку однакові шанси на успіх для спроб використати клас, як основу ідентичності або спільноти. Також, здебільшого, клас є категорією економічного інтересу, що, в свою чергу, виливається у додатковий поділ відповідно до величини прибутку й рівня кваліфікації.

Однак, у цього типу є і певні недоліки. Слід зазначити, що за Е. Смітом соціальний клас складно вважати цілісною основою колективної ідентичності через її обмежену емоційну привабливість, а також брак (а іноді й відсутність) культурної глибини. У деяких ситуаціях клас може сприяти, або ж виступати проти формування стабільної спільноти, а у певній соціальній формації завжди конфліктують два або більше класів, що, власне, і допомагає загострити класові відмінності. Також лише частина територіально обмеженого населення буде включена до таких класових ідентичностей. Якщо б виникла більш інклюзивна колективна ідентичність, що охоплює все населення на цій території, вона обов'язково мала б зовсім інший вид ідентичності, заснованої на класових та економічних інтересах. Проте, ширша колективна ідентичність може ставити під сумнів обмежені класові ідентичності, і, можливо, підриває або розділяє їх через звернення до абсолютно інших критеріїв категоризації.

Релігійні та етнічні ідентичності прагнуть включити більше ніж один клас у створені на їх основі спільноти, звертаються до всіх верств населення, навіть до тих, що знаходяться поза визначеними етнічними кордонами. Релігійна ідентичність має тісний зв'язок із об'єднуючими елементами культури, а саме міфами та традиціями. Тобто в одній спільноті об'єднуються всі індивіди, які мають певну систему вартостей і традицій віри. Релігійні спільноти тісно взаємопов'язані з етнічною ідентичністю. Сьогодні багато етнічних меншин мають потужні релігійні зв'язки та символи. Таким чином, релігійна та етнічна ідентичності є дуже близькими. Проте, релігійна спільнота може розколоти етнолінгвістичне населення. Е. Сміт наголошує, що релігійний розкол довгий час був перешкодою формування етнічної свідомості серед населення, до тих пір поки доба націоналізму спромоглася об'єднати народ на політичній основі [7, с. 18]. Таким чином, «релігійна ідентичність» базується на критеріях, які практично не перетинаються з критеріями «соціального класу» і виходить із кардинально інших сфер людських потреб і дій; вони можуть посилювати одна одну, активізувати й підтримувати соціальні об'єднання.

Ідентичність та нація є складними конструктами, що складаються з низки взаємопов'язаних компонентів: етнічного, культурного, територіального, економічного та правово-політичного [7, с. 24]. Згадані терміни означають зв'язки солідарності між членами спільнот, об'єднаних спільними спогадами, міфами та традиціями, які можуть знаходити чи не знаходити вираження у власних державах, але повністю відрізняються від суто правових і бюрократичних зв'язків.

Специфічні функції, які виконує національна ідентичність для груп та окремих осіб відповідно до перерахованих вище аспектів, автор зміг розділити на «зовнішні» та «внутрішні». Найочевиднішим прикладом внутрішньої функції є соціалізація членів як «однієї національності» так і «громадян». Сьогодні це досягається за допомогою обов'язкової, стандартизованої публічної масової системи освіти, через яку державна влада сподівається прищепити національну відданість і самобутню, однорідну культуру, діяльність, яку більшість урядів проводять під впливом націоналістичних ідеалів культурної автентичності та єдності.

Зовнішня функція розкривається через політичний план. Національна ідентичність лежить в основі держави та її органів або їх дополітичних еквівалентів у націях, які не мають власних держав. Відбір політичних кадрів, регулювання політичної поведінки та обрання урядів ґрунтуються на критеріях національних інтересів, які, як передбачається, відображають національну волю та національну ідентичність інклюзивного населення. Але, ймовірно, найбільш помітною політичною функцією національної ідентичності є її легітимація загальних правових норм та обов'язків правових інститутів, які визначають

особливі цінності та характер нації та відображають вікові звичаї та звичаї народу. Апеляція до національної ідентичності, на думку Е. Сміта, з часом стала основною легітимацією соціального порядку та солідарності [7, с. 24].

Також варто зазначити, що націоналізм як доктрина, так чи інакше, втілює позитивний аспект. Підтвердження цьому можна знайти у роботі Е. Сміта, де автор підкреслює, що «саме націоналізм обстоє культуру меншин, рятує втрачені історії та літератури, розв'язує кризи ідентичностей, легітимізує спільноги і соціальну солідарність, закликає оперитися тиранії, проголошує ідеал народного суверенітету й колективної мобілізації та мотивує самостійний економічний розвиток» [7, с. 28]. Водночас, націоналізм може перетворити національну ідентичність на міру вартості кожного індивіду, що може призвести до конфліктності, оскільки одна культурна спільнота може протиставляти себе іншій.

Національна ідентичність та націоналізм є невід'ємними складовими у процесі формуванні нації. Поява нації – це унікальний феномен, який репрезентує велике розмаїття шляхів, темпів та періодів розвитку суспільства. Е. Сміт висуває припущення, що власне нації мають окремий аспект, який відрізняє їх від інших видів колективних та культурних ідентичностей, а саме територіальна обмеженість, котра повинна мати свою батьківщину, а їх представникам притаманна спільна історична пам'ять та міфи, існування єдиної правової системи, поділ праці та система виробництва, що дозволяє пересуватись в умовах своєї території [7, с. 24].

Концептуально нація поєднує два виміри: громадянський і територіальний, а також етнічний і генеалогічний, до того ж, зроблено це у різних диференціях та у конкретних випадках. Саме ця багатовимірність і зробила її такою гнучкою та стійкою силою в сучасному житті та політиці, дозволила їй ефективно поєднуватись з іншими потужними ідеологіями та рухами, не втрачаючи свого характеру. Територіальні, економічні та політичні аспекти вважаються зовнішніми, оскільки нації, по-перше, визначають певний соціальний простір, у якому індивіди мають жити і працювати, і розмежовують історичну територію, яка розміщує спільноту в часі та просторі, а також надають людям «священні центри», об'єкти духовного та історичного паломництва, тобто розкривають унікальність «моральної географії» своєї нації.

З економічної точки зору нації підтверджують прагнення до контролю над територіальними ресурсами, включаючи робочу силу. Вони також розробляють єдиний поділ праці та заохочують мобільність пересування товарів і робочої сили, а також розподіл ресурсів між індивідами в межах держави. Отже, націю, за концепцією Е. Смітом, можна трактувати, як іменовану сукупність людей, яка має спільну історію територію, спільні міфи та історичні спогади, маса, громадська культура, спільна економіка і спільні юридичні права та обов'язки для всіх членів.

Висновки. Відтак, детально проаналізувавши концепцію Е. Сміта можемо дійти висновку, що процес самовизначення та самоорганізації є основним аспектом для визначення феномену національної ідентичності, яка, водночас, є постійно мінливим, динамічним утворенням. Його роль і значення в суспільстві збільшуються або зменшуються разом з конкретними історичними та суспільними обставинами і подіями, діяльністю окремих людей і націй в цілому. Отже, цей комплексний та послідовний процес «визначення» обумовлений визнанням самого народу своєї батьківщини (історичної території), розумінням і повагою до історії, формуванням національної культури (на рівні загальної та масової), впровадженням юридичних прав та обов'язків, економічних відносин, а також усвідомленням людьми своїх особливостей, а членами етнічної групи – своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів і потреб.

У процесі формування нації національна ідентичність та націоналізм, як доктрина, стають провідними компонентами. У цьому можна вбачати певну спорідненість основ у цих поняттях. Феномен нації, відштовхуючись від концепції Е. Сміта, є багатовимірним. Він включає декілька аспектів, що об'єднують спільноту людей, а саме громадянський, територіальний, генеалогічний та етнічний аспекти. Але саме територіальний аспект відрізняє націю від інших видів колективних та культурних ідентичностей. Отже, «базисом» для формування нації стає територія, яка є основою для побутування спільнот та етносів, формування історичних та духовних центрів, а також майданчиком для економічних відносин. Запропонована концепція нації Е. Смітом перетинається з ідеями українського політичного діяча та філософа В. Липинського, а саме концепцією «територіального патріотизму». Подальше визначення цих паралелей стане підґрунтям для наступних наукових розвідок автором статті.

Список використаної літератури

1. Кожем'якіна О.М. Довіра та національна ідентичність в умовах мультикультуралізму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія»*. Випуск 14. Частина 1. Острог, 2014. С. 255–265.
2. Кожем'якіна О. М., Гранатирко Б. В. Філософія національної ідеї Миколи Міхновського. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Число 24. (Серія: Філософські науки)*. М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2021. С. 5–15.
3. Козловець М. Національна ідентичність українців: посттоталітарний дискурс. Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті: збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 11-12 червня 2020 року : науковий редактор Тетяна Єщенко. Львів : Друкарня Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького, 2020. С. 234–238.
4. Ляпіна Л.А. Етнічні і національні ідентичності: характеристика теоретико-методологічних підходів. Л. А. Ляпіна. *Наукові праці. Серія «Політологія»*. Вип. 20, 2006. С. 78–81.
5. Руденко Ю. Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації : монографія. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ : Видавництво Людмила, 2020. С. 333–363.
6. Слободян В. Я. Актуалізація концепту «територіального патріотизму» В. Липинського в контексті етнонаціональних реалій України. *Ефективність державного управління*. Вип. 1-2(1). 2016. С. 107–114.
7. Сміт Е. Національна ідентичність : пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Основи, 1994. 224 с.

THE PHENOMENON OF NATIONAL IDENTITY AND NATION IN THE CONCEPT OF ANTHONY SMITH

Bohdan Hranatyрко

Cherkasy State Technological University,

Faculty of Humanities, Department of Philosophy and Political Sciences

Shevchenka Boulevard, 460, 18006, Cherkasy, Ukraine

The article considers the phenomenon of national identity and nation in accordance with the methodological concept of the British researcher and professor E. Smith. Based on the first and second chapters of his monograph "National Identity", an analysis of such concepts as national identity, nationalism and nation was made. The characteristic features of nation-genesis as a phenomenon are highlighted in

the article. The role of the personal aspect in the formation of the concept of national identity in the concept of E. Smith is described.

The peculiarities of the classification of identities, namely tribal, territorial, class, religious and ethnic, have been studied. Generic classifications are universal and widely used, and stand at the origins of other differences and subordinations, but this makes them less coherent and powerful for collective identification and mobilization. In this way, the rational state, and with it the territorial nation, become new components of political "grouping" in Western Europe and the United States. The class is a category of economic interest, which results in an additional division according to the amount of profit and skill level. Religious and ethnic identities, seeking to include more than one class in communities based on them, appeal to all sections of the population, even those outside certain ethnic boundaries. Religious identity is closely linked to the unifying elements of culture, namely myths and traditions. All of the above is the subject of systematic analysis and connection with nation-building processes.

The role of the spatial (territorial) aspect is outlined as fundamental in the formation of the nation. The conceptual principles of the nation phenomenon are concretized in accordance with the methodological concept of E. Smith. Paying special attention to its multidimensionality, the inseparable connection of nations with the doctrine of nationalism is traced. The expediency of using the Western model of the nation, emphasizing the importance of external (economic and political) and internal (cultural, historical, territorial) aspects that have resulted from the formation and formation of nations are an important part of the concept. Such qualities of the nation-building process as multidimensionality, dynamism, complexity and consistency are highlighted. It is the territorial aspect that distinguishes a nation from other types of collective and cultural identities. For the formation of a nation, the territory becomes the basis for the existence of communities and ethnic groups, the formation of historical and spiritual centers, as well as a platform for economic relations.

Key words: national identity, nationalism, nation, territory, state formation, political community, A. Smith's concepts.

УДК [141.3:62](430)"190/194"

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.3>

КРИТИКА ТЕХНІКИ ЯК КРИТИКА ЕПОХИ. КОНСЕРВАТИВНО-ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Олена Груба

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Стаття присвячена проблемі сутності техніки у філософських концепціях німецьких представників консервативної традиції першої половини ХХ ст. Розвиток критики техніки як критики епохи модерну. Особлива увага приділяється питанням трансформації людини і цивілізації в епоху сучасної техніки, та зачіпається її екзистенціальний вимір. В процесі дослідження застосовувався порівняльний (компаративний) метод, використовувався проблемно-тематичний спосіб аналізу та викладу матеріалу. Прослідковується розвиток проблематики філософії техніки та підходів до її осмислення від кінця ХІХ ст., а саме діяльність Союзу німецьких інженерів (Verein Deutscher Ingenieure) та їх інструменталістським підходом до осмислення техніки, до початку ХХ ст. – консервативно – філософську теорію техніки, котру можна вважати філософською реакцією на розчарування Першої світової війни, представлена в двох основних лініях чи тенденціях: 1) від “консервативної критики культури” (Л. Клагес, В. Ратенау) напередодні і під час Першої світової війни до “реакційно – модерністські” проекти між двома світовими війнами (О. Шпенглер, Е. Юнгер) 2) повернення до критики технічної цивілізації і постановка питання про про суть зв’язку між природою та технікою після Другої світової війни. (Ф.Г. Юнгер, Г. Андерс, М. Гайдеггер). Завданням статті є осмислення техніки як одного з головних завдань консервативно – філософської традиції, котра стала героїко-реалістичною відповіддю на виклик модернізації після Першої світової війни і дозволила виявити важливі проблеми індустріального суспільства (“тотальна технізація життя”, “техніка і природа”), та окреслити парадигму наступних досліджень про осмислення техніки мислителями другої половини ХХ ст, а саме представників революційно-консервативного напрямку.

Ключові слова: філософія техніки, консервативна революція, інструменталістський підхід, консервативно-філософська традиція, антропологія техніки.

Філософія техніки виникла у другій половині ХІХ ст. в академічному середовищі Німеччини і вже в ХХ ст. сформувалась як самостійна філософська дисципліна. Саме німецькі філософи першими почали роздумувати про вплив техніки на культуру, визначивши напрям роздумів як “філософія техніки”.

У 1877 році німецький філософ Ернст Капп вперше ввів термін “філософія техніки” у назві своєї книги “Основи філософії техніки” (Philosophie der Technik) і таким чином ставши засновником цього напрямку філософської думки. До середини ХХ ст. термін “філософія техніки” не мав особливого поширення за межами Німеччини. Вже після Другої світової війни філософія техніки, пов’язана з інженерно-технічною діяльністю, вступила в період тривалого систематичного розвитку.

В Німеччині організований розвиток цієї сфери знання пов’язаний з діяльністю Союзу німецьких інженерів (Verein Deutscher Ingenieure), керівники котрого вже на початку 1950-х років провели кілька конференцій, присвячених проблемам філософії техніки. В 1956 році Союз німецьких інженерів створив спеціальну дослідницьку групу

“Людина і техніка” (Mensch und Technik), в котру входили робочі підгрупи з питань педагогіки, мови, соціології і філософії. Активні учасники цих дослідницьких груп, такі як Сімон Мозер, Ханс Ленк, Гюнтер Рополь, Ханс Закссе і Фрідріх Рапп, у своїй більшості викладали технічні дисципліни чи мали наукові ступені інженерів і філософів, і як наслідок стали найвідомішими філософами техніки в Німеччині.

Окрім прикладного, інструменталістського підходу до питань техніки “філософуючих інженерів”, якому можна завдячити актуалізації проблематики, на теренах Німеччини, можна виділити консервативно – філософську теорію техніки, котру можна вважати філософською реакцією на розчарування Першої та Другої світових воєн, представлена в двох основних лініях чи тенденціях: 1) від “консервативної критики культури” (Л. Клагес, В. Ратенау) напередодні і під час Першої світової війни до “реакційно – модерністські” проекти між двома світовими війнами (О. Шпенглер, Е. Юнгер) 2) повернення до критики технічної цивілізації і постановка питання про про суть зв’язку між природою та технікою після Другої світової війни. Тут необхідно згадати такі праці як “Довершеність техніки” (Perfektion Der Technik, 1949) Ф.Г. Юнгера, “Застарілість людини” (Obsoleszenz des Menschen, 1956) Г. Андерса, чи твір, котрий вже став Біблією філософії техніки ХХ ст. – “Питання про техніку” (Fragen zur Technik, 1953) М. Гайдеггера.

До Першої світової війни вклад техніки в цивілізацію зазвичай сприймався позитивно, з долею зачудування перед перспективами, котрі вона відкриває людству та конкретно кожному індивіду. Тому питаннями техніки займалися в основному поети та художники. Безперервний технічний прогрес з часів промислової революції, здавалось, підтверджував ідею раціоналістів про панування людини над природою і оптимізм епохи Просвітництва. Біологічні соціальні теорії еволюції ХІХ ст. зміцнили надію на нескінченний економічний ріст і, як наслідок, на забезпечення суспільного, культурного, і, навіть, морального прогресу людства за допомогою науки, техніки і промисловості.

Вже на початку ХХ ст. Людвіг Клагес, котрий стверджував, що “дух перебудовує душу”, казав: “людина майбутнього буде думати виключно механістично, виробляти все більше ресурсів, помістивши їх між силою, та діючою природою, – до тих пір, поки вона не виявиться більше в стані володіти і керувати цими механізмами і поки вони її під собою не похоронять” [1, с. 36]. Духовна нейтральність прийшла до духовного ніщо, беззупинна технізація призвела до шкоди традиційної культури. Сам по собі дух часу не технічний, це віра у безмежні сили і нестримне володарювання людини над природою.

За рік до маніфесту Клагеса, у 1921 році німецький промисловець, політик та інтелектуал Вальтер Ратенау вперше концептуально пов’язав критику техніки з критикою епохи. У книзі його есеї “Про прийдешні речі” (Von kommenden Dingen, 1916) він писав: “Прагматичне мислення, збирання і розподіл сил, рухомість мас і розумів, досягли небачених розмірів. Однак, механізація починає становити загрозу, там де не одухотворена сила починає оволодівати життям, де рух виходить з-під контролю і робить людину, господаря машини, рабом власного творіння. Тут джерела несвободи, беззмисловних зусиль, ворожечі і духовного вмирання” [8, с. 40].

Ратенау і Клагес мали значний вплив на Освальда Шпенглера, котрий у 1931 році в Мюнхені публікує книгу “Людина і техніка”(Der Mensch und die Technik). У праці Шпенглер поєднує інструменталістський підхід та критично-консервативний до розуміння техніки, виділяючи важливість людської руки та першого знаряддя в ній, без якого вона нічого не варта. Руці людини потрібна зброя, щоб самій могли бути зброєю. “Разом з рукою, зброєю та мисленням людина стала творцем...”[3, с. 212] і тим самим відвоювала у природи право творчості, “Вже свобода людини – є актом бунту”[там же], каже

Шпенглер. Творча людина виходить із союзу з природою і з кожним новим творінням відходить від неї все далі і далі, стає все більш ворожим. Саме в цьому Шпенглер бачить “всесвітню історію” людини, історію “рокового розколу між світом людей і Всесвітом”, “бунтаря, котрий переріс материнське лоно і осмілився підняти на нього руку” [3, с. 214]. Однак, трагедія людини, на думку Шпенглера в тому, що природа сильніша за неї. Людина в будь-якому випадку залишиться залежною від природи, адже природа всеохопна. Всі великі культури одночасно і великі поразки. Боротьба проти природи безнадійна, але все таки триватиме до самого кінця, бо душа людини, котра за природою є хижак, ненаситна. За кожним технічним винаходом буде слідувати наступний і так до нескінченності. Трагізм нашої технічної цивілізації в тому, що ми вже не в силах передбачити наслідків нашої власної діяльності: “Сама цивілізація стала машиною, котра робить все, або бажає робити подібно до машини” [3, с. 238]. Взагалі, Шпенглера, можна віднести до межового мислителя між пруськими консерваторами, котрі спирались на промисловість на інструментальність техніки і післявоєнними консервативними революціонерами з гострою критикою модерну.

Мартін Гайдеггер був одним з перших філософів, хто вважав недостатньою інструменталістське тлумачення техніки. В праці “Питання про техніку” (Die Frage nach der Technik, 1953) Гайдеггер пропонує поєднати інструменталістське тлумачення з антропологічним: “Ставити цілі, створювати і використовувати засоби для їх досягнення є людською діяльністю. До техніки відноситься виготовлення та використання знарядь, інструментів, та машин, відноситься те що виготовлене і те, що використовується, відносяться потреби і цілі, котрим це слугує. Сукупність подібних знарядь є технікою. Вона сама є знаряддям, латиницею – *instrumentum*” [2]. Сутність техніки не вичерпується її інструментальністю, саме її ми повинні досліджувати. Як і Шпенглер Гайдеггер говорить, що техніка є “долею людини”, тому боротьба проти техніки є лише її ствердженням.

Книга Ф.Г. Юнгера “Довершеність техніки” (Perfektion Der Technik, 1946) ознаменувала собою остаточний відхід від героїко-міфологічного пафосу, з його вірою в здатність “фаустівської людини” творчо оволодіти технікою і поставити її на службу німецькому народу. Тепер на перший план виходить розуміння катастрофічних наслідків, котрі тягнуть за собою “знищення субстанції” [5, с. 98] – (експлуатація природних ресурсів).

Гюнтер Андерс – ще один з піонерів консервативної критики технократичного модерну. У книзі “Застарілість людини” (Obsoleszenz des Menschen, 1956) невідповідність між людиною і світом техніки, який вона створила, Андерс назвав – “сором Прометея” [6]. Техніка впливає на зміни в соціальній, економічній та політичній сфері, їй притаманна певна структурна влада, котра не піддається когнітивному контролю зі сторони людини і може призвести до відчуття “застарілості” (*antiquiert*) людської природи перед лицем техніки.

Відправною точкою в есеях Ернста Юнгера в есею “Стіна часу” як і раніше в “Робітнику” (1932) є критика епохи (*Zeitkritik*), опис і впорядкування феноменів технічної революції, котра досі продовжується. Юнгер фіксує зміни в “світі робочого”, поняття: “війна”, “мир”, “свобода”, “особистість”, “народ” і тд. [4]. піддаються процесу ерозії і більше не здатні залишатися в своєму первинному значенні. Електронна і ядерна техніка якісно відрізняється від парової, хоч “музика машин” отримує витонченіший акомпанемент, це все одно призводить до “розширення пустелі” і виснаження земних ресурсів.

Ернст Юнгер, та решта представників консервативно-філософської традиції діагностують “спустошення світу” технікою і реєструють зникнення старих символів перед настанням нового глобального порядку. Типовий настрій сучасності – відчай, розчарування

і безглуздість всіх зусиль не зміниться допоки нові символи та форми не наповняться новими змістами, і це завдання для філософії та антропології техніки.

Чудово ілюструє стан речей на стику часів метафора Шпенглера про “присмерк Європи”, чи Юнгера – “історична північ”: “Настала північ історії; пробила дванадцята і ми вдивляємось в темряву де починають окреслюватись контури прийдешніх речей” [7, с. 25] Інакше кажучи, перед нами виростає “стіна часу” спостерігаючи за якою більше не можна мислити категоріями прогресу. Для того, щоб висловлювання про нові змісти стали можливими, Юнгер звертається до поняття гештальту (Gestalt) – формоорбраз, позачасовий, міфологічний, подібний до архетипу Юнга.

В “Робітнику” Юнгера наводиться приклад з лампадою, котра у “світі праці” міняється на електричну лампочку і тим самим втрачає свою сакральність, редукується до голої технічної можливості. В цьому проявляється тотальність технічного світу. Пізній Юнгер визнає, що гештальт Робітника не здатен породити довершений порядок і його завдання, як автора – дати ім’я та описати те нове, що розгортається по ту сторону “стіни часу” [4, с. 118].

Осмислення техніки – одне з головних завдань консервативно – філософської традиції Німеччини ХХ ст., котра стала героїко-реалістичною відповіддю на виклик модернізації після Першої світової війни і дозволила виявити важливі проблеми індустріального суспільства (“тотальна технізація життя”, “техніка і природа”). Разом з тим консервативно – філософська традиція може стати парадигмою для розгляду більш пізніх, революційних тенденцій в філософії і критики техніки другої половини ХХ ст., де мислителі відходять від песимістичного відношення до техніки і редукування її від усього людського і природного до секуляризованого засобу, наполягаючи за єдності техніки і культури.

Список використаної літератури

1. Клагес Л. Человек и земля: сборник статей. изд: Тотенбург, 2021, 242 с.
2. Хайдеггер М. Вопрос о технике. *Електронний каталог переводов Владимира Библихина*. URL: http://www.bibikhin.ru/vopros_o_tekhnike (дата звернення: 22.10. 2021)
3. Шпенглер О. Человек и техника. *Культурология XX век*. Москва, 1995. 492 с.
4. Юнгер Э. Рабочий. Господство и гештальт (сборник). Наука, 2002, 235 с.
5. Юнгер Ф.Г. Совершенство техники. *Машина и собственность*. Владимир Даль, 2002, 564 с.
6. Anders G. Die Antiquiertheit des Menschen, eng. URL: <http://www.notbored.org/baudet-anders.html>
7. Jünger E. An der Zeitmauer. Jünger E. Sämtliche Werke. Bd. 8. Stuttgart: KlettCotta, 1981.
8. Rathenau W. Von kommenden Dingen. Rathenau W. Gesammelte Schriften. Bd. 3. Berlin: S. Fischer, 1925. 53 p.

**CRITIQUE OF TECHNOLOGY AS A CRITIQUE OF THE ERA.
CONSERVATIVE-PHILOSOPHICAL TRADITION
OF THE FIRST HALF OF XX CENTURY**

Olena Gruba

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of History of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to the problem of the essence of technology in the philosophical concepts of the German representatives of the conservative tradition of the first half of the XX century. Development of critique of technology as a critique of the modern era. Particular attention is paid to the transformation of man and civilization in the era of modern technology, and affects its existential dimension. In the course of the research a comparative method was used, a problem-thematic method of analysis and presentation of the material was used. The development of the philosophy of technology and approaches to its understanding from the end of the XIX century, namely the activities of the Union of German Engineers (Verein Deutscher Ingenieure) and their instrumentalist approach to understanding technology, to the beginning of the XX century – conservative – philosophical theory of technology, which can be considered a philosophical reaction to the disappointments of the First World War, presented in two main lines or trends: 1) from the "conservative critique of culture" (L. Klages, W. Rathenau) before and during the First World War to "reactionary – modernist" projects between the two world wars (O. Spengler, E. Junger) 2) return to the critique of technical civilization and question the essence of the connection between nature and technology after the Second World War. (F. G. Junger, G. Anders, M. Heidegger). The aim of the article is to comprehend technology as one of the main tasks of the conservative-philosophical tradition, which became a heroic-realistic response to the challenge of modernization after the First World War and revealed important problems of industrial society ("total technology of life", "technology and nature") and to outline the paradigm of further research on the understanding of technology by thinkers of the second half of the XX century, namely the representatives of the revolutionary-conservative trend.

Key words: philosophy of technology, conservative revolution, instrumentalist approach, conservative-philosophical tradition, anthropology of technology.

УДК 140.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.4>

АРХЕТИПНО-МІФОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ (У КОНТЕКСТІ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ)

Наталія Дев'ятко

orcid.org/0000-0003-0162-1194

КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»,

кафедра філософії

вул. Володимира Антоновича, 70, 49006, м. Дніпро, Україна

Патріотичне виховання в сучасній Україні є надзвичайно важливим, оскільки допомагає захистити особистість від руйнівних маніпулятивних впливів. В основі актуалізації національної свідомості лежать архетипно-міфологічні структури, які проявляють себе, зокрема, як світоглядні коди. Глобалізаційні процеси мають у собі потенційну небезпеку знеособлення особистості. Протистояти цьому може лише повернення до міфологічного світогляду через актуалізацію національних архетипів.

Світоглядний код – це метафорично-архетипна, наповнена змістом конструкція, яка бере участь у комунікації та впливає на сприйняття інформації, процеси кодування і декодування інформації, визначає моделі поведінки та світоглядні установки особистості. Світоглядні коди мають свій прояв на трьох рівнях – загальнолюдському, національному та особистому.

Світоглядні коди можуть піддаватися деформаціям. Головною деформацією є наділення світоглядного коду абстрактним значенням, через що людина стає неактивною і лише декларує якісь ідеї. До дії призводить поява конкретики, що змінює і саму світоглядну модель. Повну актуалізацію світоглядна модель отримує лише у тому випадку, коли проявляється у позитивній діяльності на всіх рівнях – загальнолюдському, національному та особистому. Не повна актуалізація також часто має маніпулятивний характер.

Людина з деформованим світоглядом бачить світ через відповідну світоглядну призму і постійно потребує емоційного та змістовного зв'язку із чужим інформаційно-культурним простором. Якщо цей зв'язок розірвати, з часом людина повернеться до свого рідного простору, а її світогляд зміниться. Найкраще цю зміну можна проілюструвати на прикладі застосування мови у повсякденному житті людини.

Світоглядні коди можуть існувати в активному та пасивному станах. Коли світоглядний код стає активним, він спричиняє велику творчу активність та символічну різноманітність. Якщо світоглядний код має тоталітарний характер через свою приналежність до відповідного світогляду, на символічному рівні він поступово витісняє всі конкурентні коди, має широке розповсюдження, але не є варіативним.

Світоглядний код повноцінно реалізує себе на рівні «двох історій» – «спільної історії» держави, народу чи спільноти, та «особистої історії», що має бути підтверджена конкретними вчинками та подіями. Не повна реалізація також створює додаткове поле для маніпуляцій. Однією з найвідоміших історичних маніпуляцій на кодовому рівні є утворення «комплексу меншовартості», що має власну мовну формулу. Розуміння дії світоглядних кодів у комунікативних процесах суттєво покращить позиції України під час «гібридних війн».

Ключові слова: світогляд, патріотизм, національна свідомість, світоглядний код, «гібридні війни».

Нове тисячоліття вимагає від молодого людини не лише бути конкурентною особистістю із гнучкою психікою, але й ставить перед нею багато викликів, які неможливо подолати без сильного внутрішнього стрижня, позиції та чіткої самоідентифікації, зокрема, національної. Питанню патріотичного виховання в освіті різних країн приділена особлива увага. Сучасний випускник – особистість, цілісна, всебічно розвинена, здатна бути аналітиком та критично мислити. Вона обов'язково є патріотом, який діє згідно з морально-етичними принципами, здатний приймати відповідальні рішення, поважає гідність і права людини. Також такий випускник – це інноватор, відповідальний, здатний діяти та змінювати навколишній світ на краще, він постійно навчається і володіє розвинутою емпатією.

Але як досягти цього на практиці? І чому так часто не лише учні загальноосвітніх шкіл, але й начебто вже психологічно сформовані студенти, дорослі люди, губляться в житті, демонструють яскраво виражені інфантильні моделі поведінки та нерозвинений світогляд? Це є проблемою, яка може бути вирішена виключно комплексним шляхом.

Новітні дослідження національної свідомості та патріотизму у контексті виховання молодого покоління в Україні із практикою застосування отриманих даних, належать І. Бех, Н. Красновій, В. Кульчицькому, Л. Петришин, Ю. Полулященко. Соціально-політичний аспект досліджують В. Венгурська, Н. Підбережник, С. Широков. Психологічний аспект розробляють В. Курило, В. Мірошніченко, Г. Пирог, С. Савченко, К. Хохлова. Проте глобального філософського осмислення проблеми через призму світоглядного кодування та архетипів наразі не зроблено. Динамічна сучасна історична ситуація потребує саме такого аналізу.

Метою цієї статті є дослідження принципів архетипно-міфологічної актуалізації світоглядних кодів, які лежать в основі національної свідомості і сприяють патріотичному вихованню. Для цього потрібно розглянути чотири аспекти: описати принципи актуалізації національного на основі міфологічного світогляду; дослідити потенційну наявність абстракцій та деформацій у системі світоглядних кодів; проаналізувати специфіку активних та пасивних світоглядних кодів у контексті процесів комунікації та можливої деформації цих кодів; визначити можливості реалізації світоглядних кодів на рівні «спільної» та «особистої» історій та дослідити мовні і світоглядні основи «комплексу меншовартості» як історично сформованої системи світоглядних кодів, що мають антиукраїнське значення.

Поставлена проблема має світоглядну основу, оскільки часто під час навчання й у виховному процесі з поля зору випадає один надважливий аспект. Постмодерний світ, де все начебто є цінним, але насправді усе нікчемне, дозволяє жити одним днем і не мати особистого розвитку. Цю психологічну пастку можна назвати потраплянням в умовне «безчасся», коли однаково неважливі як минуле, так і майбутнє, а будь-яка реалізація має місце лише «тут і зараз» і водночас не має тягlosti, оскільки не вписана ані в історичну парадигму, ані в систему причинно-наслідкових зв'язків, за якими живе реальний світ. Людина, яка потрапила до такої пастки, ризикує вихопити в собі егоїзм, втратити емпатію і здатність до ефективної комунікації без допомоги технологічних засобів. Прикладом тому можуть слугувати потреба у спілкуванні через гаджети зі співбесідниками, котрі фізично перебувають поряд, тотальне захоплення селфі, що є суто егоїстичним проявом («я на тлі чогось»), і надмірне перебування он-лайн, коли підсвідомо людина, що перебуває у мережі інтернет не постійно, сприймається як така, що втратила цінність. Остання модель ілюструється метафорою: «Поза доступом – не існуєш». Але це можливо лише за умов відсутності (або втрати через потужні маніпулятивні впливи) внутрішнього стрижня, на якому базується особистість. За таких умов людська особистість стає аморфною і може піддаватися будь-яким впливам без усвідомлення, що насправді з нею відбувається.

XXI століття – час потужної глобалізації, коли стираються національні особливості та кордони. У тому багато хто бачить великий позитив, але якщо звернутися до культурних надбань людства, а особливо до літератури та кіно, то можемо побачити цікаву річ. В усіх без винятку антиутопіях саме на цьому принципі базуються тоталітарні держави: варто лише стерти особливості та відмінності, і суспільство стає повністю керованим. Образно кажучи, «сірим», «бляклим» і «невиразним». Ця потенційна небезпека від глобалізації не може залишитися не поміченою колективним несвідомим, яке, можна бути у тому певним, зрештою дасть свою відповідь. Але, як показує історія, актуалізовані архетипи, на яких базуватимуться відповідні дії та активність в цілому, можуть проявитися у двох базових варіантах: «світлому», коли подолання світоглядної кризи відбувається через поступовий розвиток, і «темному», коли те саме здійснюється через руйнування. Останнє можливе лише в тому випадку, якщо перший варіант не було реалізовано, а його потенціал у даному історичному періоді вичерпано. Другий варіант зазвичай застосовується колективним несвідомим до свого «головного ворога» – порожнечі, яка має в основі відсутність сакральності, сенсів і цінності буття. Нинішній постмодерний світ, для якого самоцінними є процес сприйняття, а не його мета; асоціації, а не суть; та гра заради гри, може також бути означеним відповідно до цього маркеру і стати «ворожим». «Сірість» у всіх її проявах на архетипному рівні вважається «головним ворогом» колективного несвідомого, поступаючись місцем навіть опозиціям «Добра і Зла» та «Життя і Смерті». Для нашої підсвідомості на глибинному рівні Смерть є не зникненням, а зміною, новим початком, що в різних варіантах прописане у багатьох релігіях. Байдужість – джерело більшості поганих вчинків і деградації особистості, оскільки є синонімом до душевної порожнечі, її втіленням у моделі поведінки.

Розрізняють три рівні несвідомого – *колективне, національне та індивідуальне*. Проте завдяки архетипам, ідентифікаціям та вчинкам особи вони є феноменальною структурою, в якій відбувається потужна комунікація, а певні образи, смисли та метафори переходять з одного рівня на інший, заряджаючись енергетично і підіймаючи енергетику загального інформаційно-культурного простору. Питання енергетики є надважливим, оскільки саме завдяки високому рівню енергетики особа, спільнота чи людство в цілому отримують знане ще з давніх часів «право називання». Образно це розшифровується так: «Хто знає Ім'я, має владу», що часто можна побачити у казкових та міфологічних тестах. Але ще більшу владу має той, хто має право називати, тобто «давати Імена», наповнювати речі, події тощо смислом та енергетикою. Проте, якщо енергетика інформаційно-культурного поля має низький рівень, «акт називання» («надавання Імені») не відбувається, смисли швидко стираються і право означувати реальність та пояснювати, що у ній відбувається, отримують представники того інформаційно-культурного простору, який наразі має вищий енергетичний рівень. На цьому базується значна частина технологій впливу: спочатку знижується енергетика конкурентного простору, а тоді в ньому перекодовуються основні міфологеми, значення і смисли. Надалі з таким перекодованим простором можна робити все, що завгодно. Його представники не чинять опору, оскільки не сприймають подальші події як загрозу власній безпеці, і тому ці принципи перекодування інтенсивно використовуються під час «гібридних війн» як надважлива впливова технологія.

А тепер уявимо, що стається, якщо національне є неактивним чи взагалі не активним. Це спричиняє розрив між загальнолюдським та особистим, і як наслідок, деформується сама свідомість людини, яка стає керованою. Зниження енергетичного рівня робить можливим базову підміну, коли внутрішнє стає неважливим порівняно із зовнішнім, тим самим нівелюється сама цінність розвиненої особистості. Отже, актуалізація

національного заради гармонійності комунікативних процесів, енергетичного/суттєвого наповнення на всіх рівнях й у всіх сферах діяльності людини, розвитку творчої активності є надважливою. А це неможливо без відповідного патріотичного виховання, яке повинно мати світоглядну основу, щоб не втратити сутнісного наповнення і не перетворитися на інструмент ідеології та пропаганди.

Світоглядний код – метафорично-архетипна, наповнена змістом конструкція, яка бере участь у комунікації та впливає на сприйняття інформації, процеси кодування і декодування інформації, визначає моделі поведінки та світоглядні установки особистості. Усі світоглядні коди, світоглядні та поведінкові моделі завдяки архетипній основі мають свій прояв на кожному з трьох рівнів – загальнолюдському, національному, особистому. Якщо один із них не актуалізований, або не має наповненого особистим досвідом втілення, система дає збій, і може відбутися втручання ззовні з метою світоглядного перекодування, що також часто використовується під час «гібридних війн».

Неможливо бути абстрактним патріотом когось або чогось. Патріотизм завжди конкретний. Якщо цієї конкретики немає, немає і свідомої дії та свідомої ідентифікації. У такому разі патріотичні світоглядні структури найпростіше використати проти особистості.

Надалі для кращого розуміння теми приклади будуть супроводжуватися ілюстраціями, які ці світоглядні коди та моделі поведінки мають у мовних формулах. Наприклад, людина вважає, що обстоє «все добре», отже, умовно кажучи, є «патріотом добра». Але «добро» у даному контексті неконкретне, тому провокує бездіяльність. Головна поведінкова модель за таких умов – «не втручатися». Через це, якщо «добро» опиняється під загрозою, бо людина з такою моделлю не лише не може захистити від загрози себе та інших, але часто взагалі не усвідомлює небезпеки, його не захищають. Так само працює і модель, коли людина «проти» чогось негідного, але без конкретики і вчинку. Також абстрактне «добре» маніпулятор може, як контейнер, наповнити потрібними смислами, вписуючи цей код у відповідну ідеологічну систему.

Щойно з'являється конкретика, вона одразу спонукає людину до вчинку. Наприклад, у варіанті захисту «добра» і допомоги іншим ця модель може втілитися у волонтерській допомозі, піклуванні про конкретних дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, допомозі старшим тощо. Але конкретика змінює і саму світоглядну модель, і вона у повноцінному варіанті, наприклад, має такий вигляд: «Я допомагаю дитячому будинку» (національний рівень, оскільки дія відбувається у суспільній реальності, але без яскраво вираженої національної ідеї); «Раз на тиждень я спілкуюся з дітьми і навчаю їх у безкоштовному гуртку» (конкретна особиста дія); «Допомагати ближньому – одна з головних світоглядних ідей морально-духовної особистості» (загальнолюдський контекст, який також може бути зав'язаний на релігію і з неї модель може черпати додаткову енергетику).

Це дієва модель, але вона може бути підсилена, якщо в неї привнести актуалізований національний компонент, що може відбуватися через підсвідомий вплив на об'єкт дії. Наприклад, якщо особа, яка здійснює позитивну діяльність, через мову, елементи національного одягу, спілкування на історичні та суспільно важливі теми тощо, показує свою національну ідентифікацію. Останнє відбувається не агресивно, без перебільшення та примусу. Таким чином, добра справа та активність особи поєднуються з національним, що сприяє підсвідомому вихованню патріотизму серед тих, із ким входить у комунікацію ця активна людина.

Водночас, може відбуватися і навпаки. Позитивна діяльність може енергетично працювати і на вороже смислове кодове поле, коли вона підсвідомо починає асоціюватися

з представниками антиукраїнського інформаційно-культурного простору, який кодується як позитивний. Ознакою такої маніпуляції часто є додаткова модель поведінки, коли протиставляється «наша» позитивна діяльність і «їхня» негативна діяльність чи бездіяльність по відношенню до одних і тих самих подій або людей. Особливо часто це стосується драматичних у суспільстві тем.

Наприклад, «ми хороші», і тому допомагаємо «ветеранам ВОВ» (гібридний нарратив), а «вони погані», і тому цього не роблять. Це маніпулятивна модель, яка не має під собою позитивної світоглядної основи. Якщо вона реалізується по-справжньому позитивно, то втілюється так: «Я допоміг конкретному ветерану, зробивши це і те». При цьому, чи допоміг йому хтось інший, за рахунок кого я можу потенційно вивищитися, навіть не буде згадане. Наявність саме таких світоглядних формулювань навіть за умови реальної позитивної діяльності сприятиме зміні самого світогляду в той чи в інший бік. Цікаво, що варіант відсутності власної конкретики у діях і вимога від іншого діяча негайно (мовна формула «А що ти зробив/робиш?») також є суто маніпулятивним.

Інший приклад деформації кодової системи, коли з неї випадає одна з ланок. Світоглядна модель: «Я еколог, тому сортую сміття, борюся з нечесними забудовниками, які прагнуть вирубати парк у моєму районі тощо». Це активна діяльність людини, яка усвідомлює свої переконання і є «патріотом Природи», вона діє в реальності, її дії конкретні і наповнені енергетикою і сенсом. Водночас вона усвідомлено підтримує світовий рух по захисту Природи і покращенню екології, тобто загальнолюдський рівень також активований.

Але описана модель наповнена енергетикою недостатньо. Бо така людина буде діяти абсолютно однаково у будь-якій країні свого проживання. Її діяльність або надзвичайно глобально, або дуже локальна (обмежена селом, містом чи навіть районом). Все інше її не стосується. Повну актуалізацію конкретно ця світоглядна модель у національному аспекті отримує за умови сакралізації всього державного простору. Таким чином, якщо розглядати саме екологічну модель в її мовному прояві, бачимо таку картину: людині стає «не байдуже» і щодо стану води у Дніпрі, бо на берегах цієї річки збудоване її місто; і щодо вирубки лісів Волині, бо вона розуміє важливість лісів, хоча ніколи не була у тому краї; і щодо стану Національного природного заповідника Асканія-Нова, бо він для неї так само цінний, як і Національний природний парк «Сколівські бескиди», що у Карпатах, де вона побувала минулого року. І в усіх випадках актуальна модель «я дію» настільки, наскільки це реально можливо, без поділу на це «моя» цінність, а це «не моя».

Також ця модель може мати порожнє втілення, коли «я за Природу», але не дію. Взагалі нічого не роблю, натомість лише бідкаюся, що у під'їзді брудно, бо люди «свині», а сортуванням сміття має займатися держава, яка повинна «зверху» керувати процесом. Таке намагання перекласти право на активацію дії типове для людини, чия свідомість або вже є тоталітарною, або яка має до того схильність. Так само право на дозвіл діяти або не діяти для такої людини також має надходити «з гори», що є дуже небезпечним в умовах «гібридних війн».

Інший варіант неповного втілення, який також часто використовується для маніпуляцій: «я люблю весь світ, але вдома нічого цікавого/гарного немає». Це антинаціональна модель, яку нерідко демонструють так звані «громадяни світу» і «космополіти». Тим самим вони збільшують ентропію простору, в якому перебувають, і знищують його зсередини, роблячи маніпулятивні атаки сильнішого інформаційно-культурного простору більш ефективними.

Ця конкретна деструктивна технологія популярна протягом всього існування людства. Бо якщо «вдома» немає нічого цінного, то людина підсвідомо шукатиме цінне

і сакральне серед чужого, і через цю залежність її легко прив'язати до чужого інформаційно-культурного простору. Така людина стає «патріотом» чужої країни чи світоглядної системи часто на шкоду власному народові і країні, та буде використана під час великих інформаційних атак у «гібридних війнах» Російської Федерації проти України.

Ця залежність і зв'язок настільки сильні, що згодом людина не може нормально жити без постійної комунікації та звернень до чужого простору, потребує його постійної підтримки. Саме тому країни, які активно займаються «гібридними війнами», мають свої потужні телевізійні канали в усіх великих країнах світу, а також у тих, де розвинена туристична сфера, і тому там потенційно можуть опинитися люди, залежні від їхнього впливу. Оскільки основні маніпуляції здійснюються через телебачення, то перше, що робить така країна, коли намагається фізично захопити чужу територію, – намагається знищити альтернативні канали інформації аж до фізичного руйнування телекомунікаційних передавачів та вишок.

Людина з деформованим світоглядом, наприклад, буде більше цікавитися, що відбувається у столиці іншої країни, наприклад, у Москві, ніж у власній, чи навіть у Владивостоці, хоча ніколи там не була і не буде. Щоб вдовольнити свою потребу в інформації, вона звертається до новинних сайтів та інших ЗМІ, де, звісно, інформація буде подана у викривленому вигляді, особливо про події в її власній країні. Або для такої людини більш важливими будуть міжнародні відносини між США та Китаєм, аніж підписання угоди України з ЄС. І питання тут не у політиці, а виключно у світоглядній деформації і перекодуванні світогляду відповідно до образу, сформованого під час ворожих атак.

Людина з деформованим світоглядом, залежна від чужого інформаційно-культурного простору, буде демонструвати ще одну модель. Якщо їй потрібно проілюструвати якусь погану подію чимось негативним, то вона підсвідомо шукатиме ці приклади в усіх країнах, окрім тої, під маніпулятивним впливом якої перебуває, а якщо гарну подію ілюструє позитивними прикладами, то найімовірніше вони «знайдуться» у тій країні, від якої світоглядно залежить така людина. Це однаково стосується як сучасності, так й історії, а також розповсюджується на всі сфери життя.

Надалі людина з таким деформованим світоглядом буде бачити абсолютно все через відповідну призму, підсвідомо позначаючи як «цінне» і «не цінне» речі, події, людей, процеси тощо відповідно до прагнень маніпуляторів, хоча вона вважатиме, що це її «власні» переконання і бачення. І згодом стане антипатріотом свого народу і держави. Можливо, навіть активним, що насамперед проявиться у підтримці сепаратизму та зневаженні і бойкоту всіх позитивних дій у державі, до якої така людина не почуває позитивних емоцій і насправді (через зараження антиукраїнською пропагандою) є її прихованим ворогом. Всі ці деструктивні ідеї людина також транслюватиме на все своє оточення, а якщо є лідером думки, то і на значно більші аудиторії.

Натомість людина зі світоглядом не деформованим не замикатиметься виключно в межах своєї країни, її інтереси не менш широкі, але система оцінювання і сакрального позначення зовсім інша. Події в інших країнах їй будуть цікаві у трьох випадках: на особистому рівні (інтереси), на національному (як це вплине на життя моєї країни, а отже і на моє особисте життя), на загальнолюдському (як це може змінити життя всього людства, а отже, моєї країни і моє особисто). Як бачимо, саме такий світогляд найменше потерпає від маніпуляцій і пропаганди, бо прагне постійного аналітичного осмислення подій і явищ.

Так само, як й архетип, світоглядний код, може існувати у двох станах – «активному» і «сплячому». При цьому треба пам'ятати, що кожен світоглядний код, який був

колись сформований та активований, та наразі перебуває у «сплячому» стані, за певних умов може актуалізуватися наново і суттєво впливати як на самоідентифікацію окремої людини, її світогляд, поведінку і вчинки, так й отримувати майже повну світоглядну владу на рівні масової свідомості над мільйонами людей. Зважаючи на надшвидке поширення інформації у сучасному світі за сприятливих умов (відповідна енергетично наповнена світоглядна основа плюс каталізатор у вигляді події) актуалізація світоглядного коду чи світоглядного модуля, до якого входить комплекс світоглядних кодів, може бути стрімкою та абсолютно неконтрольованою. Це однаково стосується позитивно і негативно наповнених світоглядних кодів, оскільки механізми їхньої дії однакові. Позитивна актуалізація світоглядних кодів супроводжуватиметься великою кількістю творчих проявів, актуалізацією переосмислених національних образів та створенням нових на національній або загальнолюдській архетипній основі, які матимуть зв'язок із сучасними подіями. Тому таких образів буде дуже багато, а символи матимуть високу візуальну варіативність. Негативна актуалізація натомість буде мати низьку символічну варіативність, але широке тиражування. Можна навіть спостерігати витіснення одним символом усіх інших, як нині в інформаційно-культурному просторі Російської Федерації, де літера «Z» (як знак приналежності до учасників або групи підтримки «спецоперації на Україні») майже повністю витіснила не тільки літеру «V» (виняток – слоган «Сила V правде»), але й значно послабила символні позиції «георгіївської стрічки» та навіть герба РФ, які наразі використовуються значно рідше, ніж новітній символ «Z», який можна бачити навіть в оздобленні пасхальної випічки.

Світоглядний код бере безпосередню участь у комунікації. Будь-яке повідомлення про щось (в усіх варіантах – дія, подія, промовлене, написане, показане тощо) кодується відповідно до світогляду комунікатора і розкодовується відповідно до світогляду того, хто це повідомлення сприймає. Якщо більшість світоглядних кодів, потрібних для сприйняття інформації, у двох сторін збігаються, то комунікація є ефективною і правдивою. Якщо не збігаються – повідомлення буде або не сприйняте зовсім, або викривлене відповідно до наявних у свідомості і підсвідомості людини інформаційних вірусів та стереотипів. Кожен із нас бачив, як комп'ютерні програми «не розуміють» файли, створені в інших версіях програм, так само відбувається і з інформацією, коли світоглядні кодові системи людей не збігаються. Та часткове «не розуміння» все ж відбувається значно частіше.

Наприклад, візьмемо світоглядний код, який відповідає за застосування мови у житті людини, і проілюструємо сучасною ситуацією. Людина, яка є патріотом України, навіть якщо вона не розмовляє постійно українською (хоча вона того прагне, і тому вчить українську мову), однаково добре сприймає українську мову як у державній/робочій сфері, так і в особистій. Вона обирає розваги (наприклад, музику, книги чи кіно) українською, якщо «культурний продукт» цікавий для неї та якісний. Людина ж, у якої цей код деформований, сприймає українську мову виключно як офіційну і не пускає її в особисте життя настільки, наскільки це можливо. Якість «культурного продукту» для неї не має ніякого значення, хоча така людина завжди знайде багато «причин», якщо її запитати, чому вона «не читає», «не слухає» і «не дивиться» українське.

Але насправді всі ці причини оманливі і навіть маніпулятивними впливами: світоглядний фільтр просто не пропускає до людини «україномовне», автоматично відсікаючи його як «не цікаве» і «не цінне». Це відбувається через те, що мова є надзвичайно наповненою енергетично, вона сама містить у собі велику кількість світоглядних кодів, а базові взагалі мають конкретне втілення в окремих словах, словосполученнях чи реченнях, які стають мовними формулами і тому на мовному рівні позначають світоглядні коди. Таким чином, якщо людині, яка перебуває під впливом чужого інформаційно-культурного

простору, дати можливість спілкуватися кодовою мовою національного простору, її світогляд поступово зміниться. Неприродний інформаційно-культурний простір агресора сам по собі почне втрачати свої позиції, а згодом його вплив буде нівельований повністю.

Існує ще один важливий механізм, задіяний під час актуалізації світоглядних кодів, що потрібно враховувати у патріотичному вихованні. Світоглядні коди, поєднуючись у пари або ще складніші системи, для своєї повноцінної реалізації потребують загального та особистого. Образно кажучи, повноцінна реалізація відбувається як *дві історії* – «наша спільна історія» держави, народу, спільноти і «моя особиста», підтверджена або вчинками і подіями в реальності, або сильними емоціями по відношенню до подій та людей, які жили в минулому, таким чином минуле стає пережитим нашими сучасниками. Якщо актуалізоване тільки щось одне, такий світоглядний код є вразливим і його не складно використати проти людини у різноманітних маніпуляціях, під час яких навіть суть коду може бути змінена. Також суть коду змінюється, якщо на нього відбувається зовнішній вплив, а енергетика його власного інформаційно-культурного простору суттєво знижена.

Наприклад, візьмемо національний український код, втілений у приказці «*Моя хата з краю*». Ця приказка має продовження, точніше, два різних варіанти. Найбільш розповсюджене продовження – «нічого не знаю». Розкодовується варіативно, найчастіше таким чином: «я людина маленька, від мене нічого не залежить, мене нічого не обходить». Отже, світоглядний код начебто дає повне право на бездіяльність, відсутність цінності і важливості активності. Саме у такому варіанті він використовується у потужних маніпуляціях. Але бездіяльність сама по собі є деструктивною для особистості. І світоглядний код, який актуалізується кілька століть поспіль, не міг народитися як модель із бездіяльності. Все стає зрозумілим, якщо згадати історію нашої країни. На краю поселення історично мешкали особливі люди, про що свідчать народні перекази та казки. Сміливі, сильні, нерідко надзвичайними здібностями. Це ковалі, люди з магічним даром, а також козаки. Вони захищали поселення від зовнішніх загроз, і саме тому їхня справа по захисту Порядку від Хаосу (якщо пояснювати це через архетипи) була значно важливішою, наприклад, ніж те, що хтось у когось в поселенні вкрав корову. Про такі несуттєві речі, звісно, вони «нічого не знали», такі дрібниці були їм без потреби. Приказка «*Моя хата з краю*» мала й друге завершення, яке нерідко можна було почути після 2014-го року, – «першим ворога стрічаю». Повернення другого значення у мовному втіленні також показує, наскільки важливими наразі є ті, що стоять «на краю» і захищають нашу країну від загарбників. Цікаво, що у 2022-му році під час активної фази російсько-української війни у ЗМІ можна часто зустріти ще один варіант цієї фрази «*Моя хата – всюди*». Наразі незрозуміло, чи є це невдалою спробою ослабити «комплекс меншовартості», чи навпаки – зумисним ослабленням базового національного коду через стирання межі (України), «яку треба охороняти» від ворожих атак.

Перекодування цього світоглядного коду в антинаціональний і наповнення його бездіяльністю – типова деформація для кодів, до яких енергетично присмокталися інформаційні віруси, щоб витягувати енергію ослабленого українського національного інформаційно-культурного простору і визначати поведінку та світогляд людей, які у ньому живуть. На основі цього коду надалі і формувався «комплекс меншовартості».

Пошкоджений світоглядний код, який залишається активним, визначається за двома параметрами: *по-перше*, у ньому присутня бездіяльність або діяльність як негатив, і тому від неї треба відмовитися; *по-друге*, антилюдська ієрархія, збудована на приниженні або самоприниженні. Життєствердний світогляд не знає приниження і самоприниження, він не застосовує їх для ідентифікації або означення чогось або когось. Щойно бачимо подібне,

одразу можемо упевнено сказати, що маємо справу зі світоглядними кодами не життєствердного світогляду, який за своєю природою є антилюдським, і саме такий тип світогляду використовується у маніпуляціях та є основою всіх тоталітарних систем, зокрема, і сучасної Російської Федерації.

Подальше дослідження принципів архетипно-міфологічної актуалізації світоглядних кодів, які лежать в основі національної свідомості і допомагають у патріотичному вихованні, є дуже важливим, оскільки під час «гібридних війн» лише гармонійно розвинена особистість із чіткою національною самоідентифікацією може протистояти маніпулятивним впливам. Розуміння принципів дії світоглядних кодів та головних системних деформацій цих світоглядних структур дає можливість перейти до дослідження конкретних прикладів світоглядних кодів, які лежать в основі національної свідомості українців. Це може суттєво вплинути на якість патріотичного виховання на філософсько-світоглядній основі не лише в Україні, але й створити дієву модель, яку можна експортувати в інші інформаційно-культурні простори для подолання тоталітарного світогляду і його негативних впливів на особистість.

Список використаної літератури

1. Бех І.Д. Духовна сила патріотизму особистості. Директор школи, ліцею, гімназії. Т. 21. № 1. С. 56–64.
2. Венгерська В. О. Освітні практики представлення «іншого» в сучасній Україні : вплив внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. *Ідеологія і політика*. 2019. № 2 (13). С. 11–26.
3. Краснова Н. П. Соціально-педагогічні технології патріотичного виховання старшокласників закладу загальної середньої освіти в умовах сьогодення. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. № 6 (329). Ч. I. С. 91–104.
4. Кульчицький В. Й. Роль патріотичного виховання в становленні лідерських якостей особистості як соціально-педагогічна проблема. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. 2019. Вип. 1. С. 64–71.
5. Кульчицький В. Й., Петришин Л. Й. Патріотичне виховання молоді як соціально-педагогічний процес. *Social work and education*. Тернопіль, 2019. Т. 6. № 1. С. 87–92.
6. Мірошніченко В. І. Ментальність як визначальна категорія етнопедagogіки та основа формування національно-патріотичного світогляду особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогіка*. Хмельницький, 2019. Вип. 3. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnadped_2019_3_11.pdf.
7. Підбережник Н. П. Забезпечення етнокультурного розвитку української державотворчої нації як напрям публічної політики щодо формування української національної ідентичності. *Ефективність державного управління*. 2019. Вип. 4 (61). Ч. 1. С. 159–171.
8. Полулященко Ю. М. Психолого-педагогічні засади виховання патріотичних цінностей учнівської молоді. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. № 4 (327). Ч. 2. С. 15–22.
9. Савченко С. В., Курило В. С. Сучасний український патріотизм як провідний чинник соціалізації особистості. *Освіта та педагогічна наука*. 2019. № 1 (170). С. 58–64.
10. Хохлова К. І., Пирог Г. В. Психологічні особливості формування національно-патріотичної свідомості. *Актуальні проблеми особистісного зростання : Збірник наукових праць* [за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих учених (м. Житомир, 19 квітня 2019 року)] / Ред. колегія : Л. П. Журавльова, Л. О. Кот-

лова, К. А. Марчук / Міністерство освіти і науки України, Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка, 2019. 278 с. С. 204–207.

11. Широков С. Б. Явище патріотизму : структурний аналіз. *Державне управління та місцеве самоврядування : збірник наукових праць*. Національна академія державного управління при Президентові України, Дніпропетровський регіональний інститут державного управління. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2019. Вип. 2 (41). С. 25–31.

**ARCHETYPIC-MYTHOLOGICAL FUNDAMENTALS
OF PATRIOTIC EDUCATION
(IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN FEDERATION
AGAINST UKRAINE "HYBRID WAR")**

Nataliia Deviatko

orcid.org/0000-0003-0162-1194

Department of Philosophy,

*Communal Institution of Higher Education "Dnipro Academy of Continuing Education"
of Dnipropetrovsk Regional Council"*

Volodymyra Antonovycha str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine

Patriotic education in modern Ukraine is extremely important because it helps protect the individual from destructive manipulative influences. The basis for the actualization of national consciousness is archetypal and mythological structures that manifest themselves, in particular, as worldview codes. Globalization processes have the potential danger of depersonalization. This can be countered only by a return to the mythological worldview through the actualization of national archetypes.

A worldview code is a metaphorical-archetypal meaningful structure that participates in communication and influences the perception of information, the process of encoding and decoding information, determines patterns of behavior and worldviews of the individual. Worldview codes have their manifestation on three levels – universal, national and personal.

Worldview codes can be distorted. The main deformation is the endowment of the worldview code with abstract meanings, due to which a person becomes inactive and only declares some ideas. The reason for the activity is the emergence of specifics that change the worldview model. The worldview model is fully updated only when it is manifested in positive activities at all levels – universal, national and personal. Incomplete actualization is also often manipulative.

A person with a distorted worldview sees the world through the appropriate worldview prism and constantly needs an emotional and meaningful connection with someone else's information and cultural space. If this connection is broken, over time a person will return to his native space, and his worldview will change. This change can best be illustrated by the use of language in everyday life.

Worldview codes can exist in active and passive states. When the worldview code becomes active, it causes great creative activity and symbolic diversity. If the worldview code is totalitarian in nature due to its belonging to the corresponding worldview, on a symbolic level it gradually displaces all competing codes, is widespread, but not variable.

The worldview code fully realizes itself at the level of "two stories" – the "common history" of the state, people or community, and "personal history", which must be confirmed by specific actions and events. Incomplete implementation also creates additional room for manipulation. One of the most famous historical manipulations at the code level is the formation of an "inferiority complex" that has its own language formula. Understanding the operation of worldview codes in communicative processes will significantly improve Ukraine's position during "hybrid wars".

Key words: worldview, patriotism, nation, worldview code, "hybrid wars".

УДК 172

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.5>

МОРАЛЬНИЙ ВИМІР ЛЮДСЬКОЇ ТРАНСЦЕНДЕНТНОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКІЙ СПАДЩИНІ КАРОЛЯ ВОЙТИЛИ

Марія Довгань

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Переоцінка цінностей та норм, як характерна особливість новітнього часу, впливає на вирішення основних антропологічних проблем. У людини Кароль Войтила вбачає причину неналежного з моральної точки зору стану сучасного суспільства, окреслює його як передсмертний. Оцінюючи стан сучасної культури, яку розглядає як “вираз людини”, він наголошує на неправильній реалізації свободи. Обумовлює її невиконанням моральних норм, кризою гуманізму. Матеріалізм, гедонізм, егоїзм, скептицизм та байдужість відносить до основних негативних рис сучасної людини, із ними пов’язує “культурне зубожіння” та “занепад людства”.

Праця, як умова самореалізації людини становить для нас головний інтерес досліджень у сфері економіки. Зауважимо, що мислитель її аналізує через морально-етичні критерії. Вивчаючи вплив економіки на культуру, Кароль Войтила стверджує, що економічні чинники не повинні домінувати над загальнолюдськими моральними цінностями, адже їх природі не властиве підкорення людини. Зважаючи на основні проблеми людини у сучасному світі, зокрема ті, що стосуються її місця в економічних системах, Кароль Войтила зауважує, що моральність сучасної людини може стати жертвою нігілістичного гедонізму, споживачтва та “ерозії почуття цінності”.

Аналіз Каролем Войтилою науково-технічного розвитку виявляє необхідність переоцінки трансформацій. Вони зумовлені передусім релятивізмом моральних цінностей, використанням людини як засобу, а не мети при реалізації її наукового потенціалу. Застосування результатів науково-технічного розвитку всупереч моральним вимогам веде до дегуманізації, “деградації людства”. Матеріалізм, що часто є визначальним у розвитку науки та використанні її результатів стає домінуючим у суспільному бутті людини. На думку ж Кароля Войтили, він повинен підпорядковуватись духовному началу, в протилежному випадку людина не зможе реалізуватись.

Ключові слова: антропология, культура, людина, мораль, релігія, свобода, цінності.

Моральна проблематика є одним з ключових моментів філософсько-богословської спадщини Кароля Войтили. Моральні та релігійні норми вивчаються передусім етикою, богослів’ям, релігієзнавством, але також вони ґрунтовно аналізуються в адекватній антропології Кароля Войтили. Зважаючи на синтетичний характер філософської антропології, при вивченні людини слід керуватись її цілісним баченням, а тому використовувати не лише структуру філософського знання, а й результати розвитку сучасного знання загалом (зауважимо, що філософія все частіше включає у поле своїх досліджень проблеми як гуманітарних, так і точних наук). Тому адекватна антропология Кароля Войтили, в якій поєднуються результати досліджень антропологічної тематики різними науками є прикладом ґрунтового та системного дослідження моральності у сучасному світі.

Кароль Войтила аналізує моральність через різні аспекти [1; 2; 3; 4], в тому числі – в контексті релігійності [5; 6]. Він звертається до релігійних норм та етики при трактуванні

релігійності, використовуючи поняття “відповідальність”, “любов”, “справедливість”, “милосердя”, “свобода”. Релігійні норми християнства ототожнюються мислителем із загальнолюдськими моральними нормами та розглядаються як спільні в основі з іншими релігіями. У книзі “Пам’ять та ідентичність. Бесіди на межі тисячоліть” [7] Кароль Войтила виводить обмеженість зла із відкуплення, здійсненого Ісусом Христом; призначенням свободи називає служіння у любові; акцентує на потребі моральних вчинків та правильного користування свободою. В енциклопії “Сяйво правди” [8] мислитель аналізує моральність в індивідуальному та суспільному вимірах, наголошує, що моральні норми вписані у серця усіх людей.

Моральне вчення Кароля Войтили розкриває праця “Людина у сфері відповідальності” [9]. Незважаючи на те, що вона не була доведена до кінця як спільна праця із Т. Стичем (T. Styczeń) – професором, священиком Римо-Католицької Церкви, який досліджував персоналістські засади етики та філософії Кароля Войтили, ця робота, створена у 1972 році є вельми важливою для вивчення формування поглядів Кароля Войтили на моральну проблематику. У ній міститься аналіз моральних норм, морального досвіду, утилітаризму, відповідальності, природного права.

Кароль Войтила вбачає в творах Т. Аквінського та М. Шелера різні концепції морального життя. Їх аналізу присвячує працю “Про метафізичну та феноменологічну основу моральної норми. На основі концепції св. Томи Аквінського та Макса Шелера” [10], що входить до збірника “Проблема суб’єкту моральності”. Мислитель стверджує, що концепція М. Шелера ґрунтується на емоційному пережитті моральної цінності. Однак Т. Аквінський ставить акцент на пережитті правди про добро, на реалізації у вчинку добра відповідно до критеріїв розуму.

Моральні аспекти життя людини розкриваються також у працях Кароля Войтили, включених до збірника “Щоб Христос нами послуговувався”. Зокрема, в одній із них – “Етичний буквар” [11] – мислитель аналізує походження моральних норм, підходить до їх трактування, проблемні питання, що стосуються гуманізму. Розглядом моральної проблематики характеризуються також вибрані листи, послання, промови, написані Каролем Войтилою до і під час понтифікату та поміщені у збірці “Познанські тексти” [12]. Їх аналіз дозволяє ствердити, що витривалість, жертвовність та мужність Кароль Войтила називає необхідною складовою життя сучасної людини.

Оскільки моральність стосується виключно людини, через неї Кароль Войтила розглядає становлення особи, в процесі якого важливе значення відіграє відповідальність та діяльність. У спадщині Кароля Войтили праця розглядається як особотворчий чинник. Чим більшою є свідомість цінності та діяльності, тим ґрунтовніше людина переживає самостановлення, а тому їй чіткіше окреслюється власна діяльність і відповідальність в етичному значенні. Через вчинок, а саме – через моральне добро, що міститься у вчинку відбувається, за словами Кароля Войтили, самореалізація. Належний спосіб реалізації свободи веде до дару себе. Вільна воля людини як влада її самостановлення, що закорінена у природі людини свідчить про динамізм як характерну особливість буття людини.

Розгляд вчення Кароля Войтили щодо моральної проблематики в економічній та науково-технічній сферах як детермінант становлення особи сприяє виявленню найважливіших умов для її розвитку. Мислитель досліджує права та свободи людини у сфері економіки, акцентуючи при цьому на моральності. Права людини, пов’язані із працею тісно пов’язані із моральністю, із визначенням місця людини у суспільстві. Мислитель не детермінує вибір людини зовнішніми чинниками – завдяки розуму вона здатна діяти відповідно

до вимог правди. Тому усі наслідки неморальних дій можуть і повинні бути подолані, зважаючи на відповідальність як характерну рису людини.

Важливим з точки зору виявлення залежності між правами, пов'язаними із працею та становленням особи є пояснення Каролем Войтилою наслідків дискримінації жінки у трудовій діяльності. Він стверджує, що суспільство, у якому перед матір'ю постає потреба працювати замість слідувати за покликанням виховувати діє всупереч правам не тільки жінки, а й дитини. Воно перешкоджає належному розвитку, адже головна мета виховного процесу полягає у тому, щоб “людина ставала щораз більш людиною” [13, с. 58] тобто, щоб вона більше “була”, аніж “мала”, щоб завдяки тому, чим володіє, ставала людиною в повному значенні цього слова.

Однією з функцій праці Кароль Войтила називає визначення цінності та смислу життя. Задля подолання негативних рис сучасних економічних систем він пропонує базувати їх розвиток на справедливості та рівності, людину розглядати як суб'єкт, а не об'єкт праці. Пріоритетною повинна бути людська гідність, а не матеріальні речі, тому людство повинно відкинути матеріалізм у всіх його формах. Саме гідність він кладе в основу прав людини. Етичні цінності мають визначати доцільність тих чи інших трансформацій задля досягнення спільного блага, а усе, що людина має, повинно їй служити для того, щоб “більше бути”.

Сучасний стан економіки призводить до одновимірності людини, кризи ідентичності та деградації людських цінностей. Несправедливі економічні системи негативно впливають на людину, а політичні та ідеологічні напрямки – на душу народів [14, с. 41]. Панування речей над людьми, яким Кароль Войтила характеризує “антигуманність капіталізму” досі існує у розвинених суспільствах. Мислитель наголошує на гідності кожної людини, оскільки визнання особи вищою цінністю – це не лише існування у державі законів і норм, які б гарантували людині гідне життя в соціально-економічній сфері, а й задоволення національно-культурних, духовних потреб особистості.

Людина – найвище творіння Бога. Християнське трактування людини як співтворця, що присутнє у філософсько-богословських працях Кароля Войтили, пояснює мету кожної діяльності – перетворення світу відповідно до Божого закону. Через нього виявляється не лише можливість розвитку особи, але і її відмінність від інших буттів. Панування людини, а тому можливість перетворення світу Кароль Войтила виводить із притаманного їй розуму. Суттєвою проблемою сучасної людини, яку слід виділити є її намагання стати на місце Бога – людина діє відповідно до користі, що виходить за межі її потреб. Таку людину він називає тираном, оскільки вона діє всупереч власній сутності, закладеному у серці моральному закону.

Оскільки у совісті поєднується правда та обов'язок, це є достатньою підставою уникнення її підпорядкування егоїстичним бажанням. Кароль Войтила наголошує на потребах слідування людиною природному закону та здійснення свого покликання, наголошує на важливості відповідальності та солідарності, а людину пропонує “міряти мірою серця”. У такому випадку консолідація світової спільноти здатна швидкими темпами відповісти на основні потреби людини, обумовлені певним соціокультурним середовищем.

Аналіз науково-технічних трансформацій важливий з огляду на їх зростаючий вплив у суспільстві. Визначення їх негативних аспектів необхідне для віднайдення основних критеріїв застосування результатів науково-технічного розвитку. Розвиток науки, оскільки покликаний служити людині, розглядається у філософсько-богословській спадщині Кароля Войтили як позитивний чинник суспільних трансформацій, оскільки здатний забезпечити її належне існування. Однак він повинен ґрунтуватись на моральних

засадах, як і спосіб застосування його результатів. Цим Кароль Войтила підніс роль, зокрема, медичної деонтології.

Із сучасними трансформаціями науково-технічної сфери Кароль Войтила пов'язує самознищення людини, кризою раціональності обумовлює появу нігілізму. Тому існує потреба перегляду завдань та способів застосування здобутків технічного розвитку людства.

Небезпеку для людини мислитель вбачає у відмежуванні науки від моральних норм. Тому удосконалення знання при відсутності моральної культури вважає недостатнім для правдивого розвитку суспільства. Мислитель акцентує на покликанні людини до моральної величі [15, с. 183] та здійснення науки “у людини і для людини” [16, с. 207]. Саме від людських якостей, як наголошує А. Печчеї (Aurelio Peccei, 1908-1984), залежить доля людства. “Наука та технологія є прекрасним продуктом людської творчості... що відкриває незвичайні можливості” [17, с. 104], однак через “невідповідне застосування” результатів наукової діяльності виникає “небезпека радикальної дегуманізації” [18, с. 97].

Технічний прогрес, який сьогодні часто розглядається як мета культури, спонукає Кароля Войтилу зауважити неспівмірність поступу науки та покращення умов життя сучасної людини. Науково-технічний розвиток, як одна з домінантних ділянок, що впливає на суспільні трансформації виявляє підпорядкованість людини результатам власної діяльності. Це суперечить її природі, оскільки, за словами Кароля Войтили, людина – мета усього створеного.

Вплив науково-технічного розвитку на життя людини особливо яскраво проявляється через поширення інформації. Ще у 1981 році Кароль Войтила вбачав у поступі мас-медіа великий потенціал для комунікації, порозуміння та миру між народами. Однак спосіб використання технічних засобів передачі інформації, на думку Кароля Войтили, не відповідає їх меті, оскільки вони здебільшого поширюють псевдоцінності та хибне розуміння людини. Відповіддю на негативні зміни у системі цінностей сучасної людини повинні стати трансформації у способі використання мас-медіа. Однак він наголошує, що засоби масової інформації незначною мірою висвітлюють “позитивні знаки” історії людства, що усталює неморальність як прийнятне явище. Мас-медіа повинні поширювати “цивілізацію любові”, без якої “екзистенція осіб і суспільства втрачає свій людський сенс” [19, р. 27].

Розуміння мети науково-технічного розвитку як покращення умов життя людини повинно супроводжуватись належною повагою до її гідності, основних прав. Розвиток науки повинен слугувати осягненню правди про людину та сприяти її становленню. Тому Кароль Войтила говорить про тріаду “наука-техніка-мораль”, на основі якої слід розвивати усі сфери суспільного життя, а правдою обмежує свободу розвитку науки. Моральний закон, взятий за основу розвитку науки сприяв би належним трансформаціям суспільства, становленню особи.

Список використаної літератури

1. Jan Paweł II : encyklopedia nauczania moralnego / red. J. Nagórny, K. Jeżyny. Radom : Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne, 2005. 636 s.
2. Wojtyła K. Ethics and Moral Theology. *Person and community : selected essays*. New York : Peter Lang, 1993. P. 101-106.
3. Wojtyła K. The Human Person and Natural Law. *Person and community : selected essays*. New York : Peter Lang, 1993. P. 181-185.
4. Wojtyła K. The Problem of the Theory of Morality. *Person and community : selected essays*. New York : Peter Lang, 1993. P. 129-161.

5. Jan Paweł II. Posynodalna adhortacja apostolska “Pastores Gregis” o biskupie słudze ewangelii Jezusa Chrystusa dla nadziei świata. URL: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_20031016_pastores-gregis_pl.html (дата звернення: 15.03.2022).
6. Jan Paweł II. Posynodalna adhortacja apostolska Christifideles Laici o powołaniu i misji świeckich w Kościele i w świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II. URL: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/apost_exhortations/documents/hf_jp-ii_exh_30121988_christifideles-laici_pl.html (дата звернення: 15.03.2022).
7. Jan Paweł II. Pamięć i tożsamość : rozmowy na przełomie tysiącleci. Kraków : “Znak”, 2005. 173 s.
8. Ioannes Paulus PP. Veritatis Splendor. Do wszystkich biskupów Kościoła katolickiego o niektórych podstawowych problemach nauczania moralnego Kościoła. 1993.08.06. URL: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_06081993_veritatis-splendor_pl.html (дата звернення: 15.03.2022).
9. Wojtyła K. Człowiek w polu odpowiedzialności. Rzym : Instytut Jana Pawła II KUL ; Lublin : Ośrodek Dokumentacji Pontyfikatu Fundacji Jana Pawła II, 1991. 89 s.
10. Wojtyła K. O metafizycznej i fenomenologicznej podstawie normy moralnej. Na podstawie koncepcji św. Tomasza z Akwinu i Maxa Shelera. *Zagadnienie podmiotu moralności*. Lublin : TNKUL, 2001. S.231-252.
11. Wojtyła K. Elementarz etyczny. *Aby Chrystus się nami posługiwał*. Kraków : Wydawnictwo Znak, 1979. S. 129-184.
12. Jan Paweł II. Teksty poznańskie / red. M. Jędraszewski. Poznań : Księgarnia Św. Wojciecha, 1997. 298 s.
13. Jan Paweł II. W imię przyszłości kultury. Do przedstawicieli UNESCO, Paryż, 2 czerwca 1980. *Wiara i kultura : dokumenty, przemówienia, homilie*. Rzym ; Lublin : Red. Wydaw. KUL, 1988. S. 51-68.
14. Jan Paweł II. Umiłowanie prawdy źródłem poszukiwania. Do świata uniwersyteckiego, Kinshasa, 4 maja 1980. *Wiara i kultura : dokumenty, przemówienia, homilie*. Rzym ; Lublin : Red. Wydaw. KUL, 1988. S. 36-43.
15. Jan Paweł II. Wolność, współdziałanie, uniwersalność, służba człowiekowi – warunkami prawdziwego rozwoju kultury. Do naukowców i przedstawicieli świata uniwersyteckiego, Madryt, 3 listopada 1982. *Wiara i kultura : dokumenty, przemówienia, homilie*. Rzym ; Lublin : Red. Wydaw. KUL, 1988. S. 175-184.
16. Jan Paweł II. Nauka i sztuka drogami prowadzącymi do tajemnicy Boga. Do przedstawicieli świata nauki i sztuki, Wiedeń, 12 września 1983. *Wiara i kultura : dokumenty, przemówienia, homilie*. Rzym ; Lublin : Red. Wydaw. KUL, 1988. S. 205-211.
17. Jan Paweł II. Odpowiedzialność nauki i technologii. Do naukowców i przedstawicieli Uniwersytetu Narodów Zjednoczonych, Hiroszima, 25 lutego 1981. *Wiara i kultura : dokumenty, przemówienia, homilie*. Rzym ; Lublin : Red. Wydaw. KUL, 1988. S. 102-111.
18. Jan Paweł II. W poszukiwaniu prawdy korzystny jest dialog między nauką a teologią. Do laureatów Nobla, Rzym, 22 grudnia 1980. *Wiara i kultura : dokumenty, przemówienia, homilie*. Rzym ; Lublin : Red. Wydaw. KUL, 1988. S. 96-101.
19. Ioannes Paulus PP. Evangelium Vitae Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów, do kapłanów i diakonów, do zakonników i zakonnice, do katolików świeckich oraz do wszystkich ludzi dobrej woli o wartości i nienaruszalności życia ludzkiego. 1995.03.25. URL: http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_25031995_evangelium-vitae_pl.html (дата звернення: 15.03.2022).

MORAL DIMENSION OF HUMAN TRANSCENDENCE IN KAROL WOJTYLA'S PHILOSOPHICAL AND THEOLOGICAL HERITAGE

Mariia Dovhan

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Being a characteristic feature of modern times, the reassessment of values and norms affects the resolution of major anthropological issues. In a human being, Karol Wojtyla sees the cause of the morally improper state of modern society and describes it as pre-mortal. Assessing the state of modern culture, which he sees as "human expression", he emphasizes the erroneous implementation of freedom, which is caused by non-compliance with moral norms and the crisis of humanism. Materialism, hedonism, selfishness, skepticism and indifference are among the main negative traits of a modern human being. They are associated with "cultural impoverishment" and "human decline".

Work as a condition of human self-realization is of main interest in research in the field of economics. It is worth noting that the thinker analyzes it through moral and ethical criteria. Studying the influence of economics on culture, Karol Wojtyla argues that economic factors should not dominate universal moral values, because their nature does not include the subjugation of a human being. Considering the main issues related to a human being in the modern world, in particular those concerning their place in economic systems, Karol Wojtyla notes that the morality of a modern human being can fall victim to nihilistic hedonism, consumption and "erosion of values".

Karol Wojtyla's analysis of scientific and technological development reveals the need to re-evaluate transformations. Primarily, they are due to the relativism of moral values, the use of a human being as a means rather than a goal in the realization of scientific potential. The application of the results of scientific and technological development contrary to moral requirements leads to dehumanization and "degradation of humankind". Materialism, which is often decisive in the development of science and the use of its results, becomes dominant in human social life. According to Karol Wojtyla, he must obey the spiritual principle, otherwise a human being will not be able to be realized.

Key words: anthropology, culture, human being, morality, religion, freedom, values.

УДК 395 : 7.045 : 347.945 : 347.962.26
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.6>

РИТУАЛ І СИМВОЛІЧНА КОМУНІКАЦІЯ В ПРИСЯГАХ

Олексій Кравчук

*Вищий антикорупційний суд,
Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського,
просп. Перемоги, 41, 03057, м. Київ, Україна*

Іван Остащук

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
вул. Тургенівська, 8-14, 01054, м. Київ, Україна*

Присяга як соціальний феномен простежується від часів найдавніших цивілізацій, була поширена у різних державах, відзначається присутністю в багатьох сферах життя, характеризується широким комплексом семантичних аспектів та функціонального призначення. Правовий, релігійний, моральний, суспільний чи економічний зміст присяг виражається у внормованих ритуалах, кодифікованих церемоніалах, що наповнені окресленою символічною семантикою. Комунікативний вимір присяг імплікується з давньоруських літописів та середньовічних наративів Західної і Центральної Європи. Конвенційний характер текстів присяги, що стосуються насамперед сумління того, хто її складає, базується на сакрально-ритуальному розумінні комунікації, що передувала вербальній. У середні віки присяги були частиною християнського світогляду. В присягах апелювалося до надприродної санкції та гарантії, а їхні форми вираження зверталися до сфери сакрального як особливої присутності Божої в земному світі. Середньовічні присяги були частиною сакралізованих ритуалів, семантика яких розкривалася крізь призму символів як образної форми вираження правових зобов'язань й етичних норм. Ритуальні церемонії королівських присяг під час обрядів помазання відбувалися як частина урочистої коронаційної Меси, що символізувало санкціонування Божим благословінням початок нового правління монарха, який обіцяв бути справедливим главою держави. У Західній Європі присяги склалися стоячи або на колінах, з піднятою правою рукою, двома, трьома пальцями або цілою долонею, перед релікваріями, що було частиною лицарської культури та християнського ритуалу і мало своє цілісне символічне пояснення. Присяга на гостії була особливим символом у прагненні укласти мирний договір, припинити чи не допустити війну. В давньоруський період української історії міжнародні та міжкнязівські угоди скріплювалися хрестоцілуванням, літописи подають приклади складення присяг на іконах Спаси та Богородиці, а також перед мощами святих.

Ключові слова: присяга, ритуал, символічна комунікація, середні віки, літопис.

Присяги – глав держав, військових, посадовців та службовців, суддів і свідків у суді, членів подружжя, релігійних служителів й ін. – соціальний феномен, що простежується від найдавніших часів і відзначається присутністю в багатьох сферах життя, характеризується широким комплексом семантичних аспектів та функціонального призначення. Способи і місця складання присяг, постави тіла й визначені жести, ритуальні рухи та символічні форми офіційного їх затвердження відіграють важливу роль. Правовий, релігійний, моральний, суспільний чи економічний ракурси присяг впродовж історії – це окремий дискурс, системне дослідження якого вимагало б тривалої роботи цілого колективу науковців із різних галузей знань.

У нашій статті ставимо за мету розкрити сутність ритуального і символічного складників присяги в її комунікативному вимірі на прикладі окремих фрагментів давньоукраїнських літописних і західноєвропейських наративів, що поєднують у собі правові та релігійно-етичні аспекти. Для вирішення поставленої мети використовуватимемо порівняльно-історичний, герменевтичний та семіотичний наукові методи.

У статті опиратимемося на праці науковців, що досліджували окремі семіотично-комунікативні аспекти теми присяги: Агнешки Бартошевіч, Міхаліни Дуди та Славоміра Юзьвяка, Ханни Заремської.

Ритуалізм слова, відшліфованість сталих мовних конструкцій у судовому мовленні бере свій початок ще в архаїчних передправових індоєвропейських традиціях [1, с. 359]. Конвенційний характер текстів присяги, що стосуються насамперед сумління того, хто її складає, базується на сакральньо-ритуальному розумінні комунікації [1, с. 360]. Дослідники, вивчаючи походження ритуалу, міфу та мови, вважають, що первісний ритуал був передовсім знаково-символічним процесом, на основі якого уже і формувалися міфи та розвивалася мова, інакше кажучи, символ передував вербальній комунікації. В архаїчних ритуалах слова були вторинними і навіть не обов'язковими. Показовими прикладами тут є саме присяга та клятва. Сучасна людина сприймає присягу і клятву як визначену словесну формулу, проте первісно в їхній основі були не слова, а жести, тілорухи (мова тіла) [1, с. 362], що, зрештою, за формою збереглося і до сьогодення. Хоча, звісно, актуалізоване сприйняття присяги, страх надприродної кари (зокрема, на суді після смерті) санкціонованої релігійними обрядами з використанням умовної конвенційної форми символів, переважно залишилося в минулому.

У середні віки присяги були частиною християнського світогляду, основою якого було Святе Письмо. Наведемо одну з цитат із листа апостола Павла, де акцентується на тому, що остаточно виповнення людського життя та значення світової історії розкриється у вічності: «Коли ми надіємося на Христа тільки в цьому житті, то ми найнещасніші від усіх людей!» (1 Кор. 15, 19). Також і присяги, які склалися з різних причин, апелювали до надприродної санкції та гарантії, а їхні форми вираження зверталися до сфери сакрального як особливої присутності Божої в земному світі. Початок вічності, в яку кожен християнин вірить та в яку виразно переступить після смерті, сприймається ще у земному житті. Отже, всі земні справи, зокрема юридичні присяги, оцінювалися саме крізь призму Божого Провидіння та Його вищої справедливості, що остаточно в славі виявиться на Страшному суді [6].

Дослідники історії середньовічних присяг виділяють цілий комплекс їх видів, адже практично в кожній сфері життя вони відігравали свою вагому роль: урочисте зобов'язання вірності васала перед сеньйором, домовленості про змову проти володарів, укладання мирних угод та союзів, помазання та інтронізація монархів, обітниця з різних нагод (особисті чи від цілого народу), судові, наречених і подружжя, любовні, церковні й монашій, при затвердженні контрактів, договорів і перемир'їв, торгівельні та боргові, посадові й чиновницькі, корпораційні (наприклад, університетські) й ін. [5, с. 5-6]. Усі вони були частиною сакралізованих ритуалів, семантика яких розкривалася крізь призму символів як образної форми вираження правових зобов'язань й етичних норм.

Історик права Х. Заремська відзначила: «У середньовіччі, як і в епоху Нового часу, а у багатьох країнах до сьогоднішнього дня, присяга є релігійним актом. Той, хто її складає, закликає Бога на свідка своїх слів. Від меровінських часів, зверталися до *iuramentum*, щоб зміцнити трактати, підкреслити дефінітивний характер прийнятих рішень чи складеної обітниці. Трактуючи присягу як найсильніший доказ правди, її

складали супротивники в спорах <...> У Західній Європі присяга була основоположним доказовим засобом принаймні до XII ст. В іншій частині континенту, а також на території Імперії та державах Центральної Європи, зберегла своє значення до епохи Нового часу. Очищувальна присяга, як і судовий поєдинок і ордалії, вважалася видом божого суду, під час якого Бог вирішував, чи звинувачуваний *iustus*, чи ж винний. Право складання присяги мали у середньовіччі лише вільні люди, тільки вони вважалися здатними утриматися від кривоприсяги» [7, s. 219-220]. Ритуальні церемонії королівських присяг під час обрядів помазання відбувалися як частина урочистої Меси, яка так і називалася – коронаційна: для неї були визначені відповідні молитви, певний порядок чину інавгурації нового монарха. Зрештою, якщо відкрити католицькі месали¹, що видавалися до Другого ватиканського собору (1962-1965), то можемо побачити згадування перед євхаристією імені правлячого монарха – боговстановленість влади виділялася у текстах і присяг, у яких король (імператор) обіцяв наслідувати справедливих правителів як захисників свого народу.

У Західній Європі пізнього середньовіччя присяги склалися стоячи або ж на колінах (одному чи двох). Вагоме значення мали жести рук і пальців, про що пишуть польські історики М. Дуда та С. Юзьвяк: «найчастіше присягалася при допомозі правої витягнутої або піднятої руки, хоча траплялося (проте рідко, особливо на територіях романських країн), що цей жест виконувала ліва рука, що зовсім не означало злочин кривоприсяги. <...> принаймні до XII ст. у романських країнах та Англії присягали при використанні двох пальців (вказівного й середнього), однак після цього часу вже виключно цілою долонею. Натомість із кінця XII ст. жест двох (або інколи трьох) пальців у цьому ритуалі щоразу більше почав з'являтися на території Імперії, де поступово ставав майже загальною обов'язковим» [5, s. 6]. Форма присяги була частиною лицарської культури з її ритуалами, що підкреслювали вірність васала своєму сеньйорові. Права рука використовувалася через загальне позитивне сприйняття правої сторони у християнській семіотиці, зокрема на основі біблійних текстів про Страшний суд: «і поставить овець праворуч себе, а козлів – ліворуч. Тоді Цар скаже тим, що праворуч Нього: Прийдіть, благословенні Отця мого, візьміть у спадщину Царство, що було приготоване вам від створення світу» (Матв. 25, 33-34). Піднята рука з відкритою долонею символізує декларацію юридичної невинності й моральної чистоти людини. Можемо припустити, що два чи три пальці теж символізували окремі положення християнського вчення під час присяги: три – Пресвята Трійця, два – дві природи Ісуса Христа (божественна й людська). Цей поширений у християнському світі символізм можемо побачити у жесті знаку хреста (п'ятірня, три і два пальці), кількість пальців у якому залежить від регіону і церковної традиції. До сьогодні окремі елементи та символічні жести з середньовічних ритуалів збереглися в «сценаріях» складання присяги – у суді, професійної чи церковної.

Окремо було визначено ті предмети, на яких складалася присягу та які підсилювали її значення, створювали умови для неможливості її розірвання через страх кари Божої як невід'ємної частини свідомості людини середніх віків. Від каролінзьких часів до XII ст. присягали на вітварях у храмах (клали на них долоні) або ж на релікваріях святих (ймовірно, прикладали на них два пальці), які були дуже поширені й зберігалися не тільки у святинях, але й у замках знаті. Пізніше почали використовувати Євангелію та перенесли процедуру з церков у світські будівлі (замки, палаци) і навіть на відкритий простір (поля, ліси).

¹ Месал – найважливіша літургійна книга римського обряду, що містить сталі та змінні частини Святої меси.

Припускається, що папські легати поширили ці ритуали у країни Центральної Європи [5, s. 6], тобто в ті регіони, які прийняли християнство пізніше.

Інкони присягу складали навіть на гостії – євхаристійному Тілі Христовому, який приймається під час причастя та місце зберігання якого вважається найсвятішим місцем католицького храму: «консекровану гостію доволі часто використовували в другій половині XIV і на початку XV ст. у спільних французько-англійських, французько-наваррських та французько-бургундських стосунках, особливо під час присяги при укладанні мирних угод. Сама церемонія відбувалася найчастіше в храмах під час відправлення Святої меси, а конкретно у момент звання “даруй нам мир” молитви Агнче Божий². Ті, хто присягали, не торкалися гостії (її тримав священнослужитель), а лише протягували в її напрямі свої праві долоні, одночасно ліві кладучи найчастіше на відкриту книгу (під час Літургії це був месал)» [5, s. 7-8].

Підкреслимо і виділимо, що мир – це основоположна умова розвитку людської цивілізації та реалізації особистості, тому при укладенні мирних договорів у пізньому середньовіччі сторони засвідчували свої наміри припинення чи недопущення війни через присягу на євхаристійному хлібі, що в католицькій теології вважається реальною присутністю Ісуса Христа, тому прагнули завірити свої наміри на найсвятішому. Були поширеними історії про євхаристійні чудеса, тому складення присяги про мир було виразним апелем до Бога про цей дар. З іншого ракурсу, війна завжди народжується в серці людини, а вже потім поглинає своїм чорним плащем смерті міста і країни, тому складення присяги на гостії мало намір внутрішньо перемінити людей згідно Божої благодаті.

У пізньосередньовічну епоху існували навіть окремі релікварії, призначені саме для складання присяг: «На території сьогоднішньої Німеччини збереглися кілька предметів, які історики місцевця інтерпретують як судові релікварії, що використовувалися для складання присяг. З другої половини XII ст. походить той, що зберігається в Museum Schnütgen у Кельні. Він називається “Релікварій Самсона”. Його виконали у формі дерев’яного ступінчастого блоку, оздобленого листами з позолоченої міді, на яких зображені образи св. Павла, св. Петра та Самсона, що бореться з левом. Його вершина увінчана половиною циліндра з гірського кришталю. Там поміщено невідому кістяну реліквію, огорнену золотими й срібними нитками, перлинами та маленькими квітами» [5, s. 12]. Вважаємо, що на описаному релікварії постаті святих Петра і Павла та давньоєврейського героя Самсона не випадково були зображені на предметі, призначеному для скріплення присяг: авторитет верховних апостолів був і в питаннях пояснення правд віри, її «юридичної» сторони у відношенні до учнів Ісуса Христа з юдеями та поганами, влада ключів Царства Небесного св. Петра («Я дам тобі ключі Небесного Царства, і що ти на землі зв’яжеш, те буде зв’язане на небі; і те, що ти на землі розв’яжеш, те буде розв’язане й на небі» (Матв. 16, 19)), а Самсон належав до когорти ізраїльських суддів [1, с. 41-42, 59, 420]. Популярний сюжет про боротьбу Самсона з левом можна в семіотичному контексті тлумачити як боротьбу людини з ворогами, які прагнуть порушити справедливий порядок загального співжиття, встановлений Законом Божим.

А. Бартошевіч, аналізуючи пізньосередньовічні судові книги в Речі Посполитій, вважає, що в цих текстах більшого значення надавалося самому жесту (зокрема коли присягали на хрест чи Євхаристію), а не слову [4, s. 213]: «Правові дії не тільки виконувалися,

² Спів (або рецитация) молитви «Агнче Божий, що береш гріхи світу, помилуй нас / Агнче Божий, що береш гріхи світу, помилуй нас / Агнче Божий, що береш гріхи світу, даруй нам мир» («*Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis / Agnus Dei qui tollis peccata mundi, miserere nobis / Agnus Dei qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem*») виконується при ламанні хліба в євхаристійній частині Меси.

всі зацікавлені повинні були бачити, що вони здійснюються» [4, s. 211]. Жести і слова присяги були частиною правової європейської культури. Названа дослідниця висуває гіпотезу, що «чим правові знання та культура міської влади були більшими, тим старанніше дотримувалися визначених правом ритуалів. Можемо простежити певний парадокс: знання письма, а точніше доступ чиновників – ймовірно, при допомозі професіонала пера – до нормативних текстів спричиняв таке, що відповідні до вимог права усні промови та жести відігравали щоразу більшу роль у функціонуванні міської влади. Цікавим прикладом тут може бути діяльність органу лавників. Разом із розвитком правової культури засідання лави набувало рис тривалої вистави, в якій брали участь судді, сторони, свідки. Провідну роль у цьому заході відігравали ті, які знали, за якими правилами він повинен відбуватися: міський писар, вїйт та підвійти, мабуть, також якась група лавників, що належали до групи міських *litterati* (імовірніше *semi-litterati*), інколи хтось із клієнтів суду. У цьому останньому випадку ключовими видаються особи речників (судових заступників) і судових опікунів. У цій групі часто були люди, які професійно чи напівпрофесійно займалися репрезентацією сторін у суді, орієнтувалися в процедурах та могли виконувати свої обов'язки відповідно до вимог права» [4, s. 214-215]. Інша робоча гіпотеза А. Бартошевіч полягає в тому, що «різні форми владного *theatrum*, подібно як і писаний документ, канцелярїйна книга чи правовий кодекс, були знаряддями, за допомогою яких міські еліти впливали на інших громадян міста. Таким чином зміцнювався авторитет міського права та водночас міських урядовців, передусім перед тими мешканцями міста, які рідко зустрічалися з писаним словом, зокрема у церкві та уряді» [4, s. 232]. Загалом, у судовому засіданні, організації судових зал (і так до сьогодні) є чимало елементів, схожих до театрального мистецтва: можемо тут виділити просторову та акціональну символіку.

Судові церемонїали виходили також і в публічний простір життя міста: «Вистава, яка відбувалася перед судом лавників, неодноразово продовжувалася перед міською радою <...> можемо припустити, що це відбувалося в присутності численної публіки, яка хотіла взяти участь у цій події. Театральний характер мали вибори міської влади, а також присяги, котрі складали райці, лавники чи писарі, подібно як і процедура прийняття новоприбулих до міського права» [4, s. 230]. Складення присяги у таких випадках схвалювалося цілою міською громадою.

Отже, присяга, як це проаналізовано на прикладі пізньосередньовічних судів у Речі Посполитій, була невід'ємною частиною правової культури Європи.

Київська Русь – могутня середньовічна держава, частина культурного європейського світу, правова система якої також мала визначений ритуалізм складення присяг. Літописний наратив описує присяги наших предків у дохристиянській традиції, а також наводить численні приклади присяг уже в дискурсі християнської традиції.

Звернемося до найважливішого письмового джерела української давньої історії – «Повісті минулих літ», де вказується про окремі присяги ще до офіційного прийняття християнства як державної релігії. Рік 907-ий оповідає про похід Олега на Цесароград та укладання з греками договору: «Отож, цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межі собою. Цілувавши самі хреста, Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир» [2, с. 19]. Цитований фрагмент свідчить про присягу князя Олега та його наближених на зброї (така традиція відзначається у багатьох народів і є семантично зрозумілою у сенсі важливості зброї для воїна й захисника власної землі) та перед верховними богами язичницького пантеону як тими, хто може благословляти і карати.

У 912 р. вказано, як присягали візантійські імператори: «На підтвердження ж і непо-рушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний дого-вір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою Трій-цею єдиного істинного Бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати» [2, с. 21]. Греки присягали на присягальному хресті, взиваючи в свідки Бога в Трійці Єдиного. У подальші століття наші князі також присягали на хресті, зокрема через цілування цього головного символу християнської віри: «А назавтра мир оба учинили, Всеволод з Андрієм, і цілував хреста Андрій; Всеволод же не цілував був іще хреста. І на ту ніч загорівся Переяславль, і Всеволод, прийнявши страхом Божим, не послав до города анікого. На ранок же Всеволод став мовити Андрієві: “Бачиш ти, що я тобі іще хреста не цілував, а дав був мені ото Бог, що ви самі загорілися есте. Коли б я лиха хотів, то що б мені вгодно, те б я і вчинив. А нині цілував ти еси мені хреста, що додержиш присяги, і се добре. Коли ж не додержиш, хай Бог усе розсудить”. Всеволод, ото ж, цілував йому хреста і, замирившись із ним, прийшов до Києва» [2, с. 192]. Як бачимо, угода про мир скріплювалася на тому символі, який поєднав людину з Богом, – на хресті: християнське богослов'я повчає, що відкупительна смерть Ісуса Христа через розп'яття була актом примирення Бога з грішною людиною. У 1147 р. вказується на те, що присяга у формі хрестоцілування була традиційною: «Ми ото замислили єсмо похід великий і хреста єсмо цілували. А се єсть присяга дідів наших [і] отців наших. Так засвідчімо ж іще, що в сьому поході [нам] ні свар [не] мати, ні обману ж ніякого, ні підступу, а по правді [в] сей похід сходити і з противниками битися» [2, с. 211].

Візантійсько-руський договір про мир та дружбу скріплювався подвійно – спочатку київські послы приводили до присяги імператора, а потім посланці греків приймали присягу в Києві, де місцева язичницька знать на чолі з князем Ігорем присягала перед Перуном біля його святилища, а християни – у церкві (згідно традиції усєї Церкви Христової): «Послані ж Ігорем послы прийшли до Ігоря з послами грецькими і повідали всі речі цесаря Романа. Ігор тоді призвав послів грецьких [і] сказав: “Говоріте, що вам повелів цесар!” І сказали послы цесареві: “Се послав нас цесар. Рад він єсть мирові і хоче мир мати з князем руським і дружбу. А твої послы водили вже цесаря нашого до присяги, і нас послали водити до при-сяги тебе і мужів твоїх”. І обіцявся Ігор так учинити. І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів. А християн-русів водили при-сягати в церкву святого Іллі, що є над ручаєм кінець Пасинчої бесіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар були християнами» [2, с. 30]. Мир завжди розумівся як велика цінність для народів та держав, тому його дотримання намагалися скріпити макси-мальною сакралізацією ритуалу присяги. Коли християнство з Візантії почало поширю-ватися в Київській Русі, то культова практика уже була широко розвинена, зокрема щодо розуміння сакрального простору храму як найважливішого місця, де відправлялася Євха-ристія на вівтарі, що обов'язково містив реліквії (моці) когось зі святих або ті святі речі, які приписувалися Ісусові Христові чи Богородиці. Природно, що найважливіші акти й дії соціального та державного життя відбувалися саме в храмах. Це стосується і складення присяг, зокрема щодо укладення мирних угод між державами. Коли Володимир Великий (бл. 960–1015) збудував Десятинну церкву (996 р.), то про призначення для неї особливого утримання (десятини) він склав у ній же урочисту присягу: «Коли ж Володимир побачив, що церкву завершено, він, увійшовши до неї, помолився Богу, говорячи: “Господи боже!

Поглянь із небес, і побач, і одвідай сад свій, і зроби, [щоб те], що насадила десниця твоя, люди сії новії, серце яких ти навернув еси до істини, [могли] пізнати тебе, істинного Бога. І поглянь ти на церкву осю, що її спорудив я, недостойний раб твій, на честь Матері, яка породила Тебе, і Приснодіви Марії Богородиці. І якщо помолиться хто в церкві сій, то почуй ти молитву його і одпусти всі гріхи його благаання ради Пречистої Богородиці”. А коли він помолівся, то сказав так: “Осе даю церкві сій, Святій Богородиці, од мастности своєї і од моїх городів десяту частину”. І, написавши, положив він присягу в церкві сій, [і] сказав: “Якщо се одмінить хто, – хай буде проклят”» [2, с. 70].

Літопис згадує і про князівську присягу «перед гробами святих Бориса і Гліба» [2, с. 155] – місцевих святих періоду становлення Київської церкви: очевидно, що складати урочисту обітницю перед реліквіями святих представників правлячої династії Київської держави для князівських осіб було особливим ефектом правової легітимації та сакрального виміру. Зрештою, це була і загальна європейська традиція, коли монархи або знать присягали на реліквіях святих попередників, канонізованих Церквою.

Автор тексту літопису цілком у богословському стилі роздумує про те, що причиною розділень та воєн є диявол, якому піддається сторона зради і підступних дій військової агресії: «Лукавий бо, пронираливий диявол, що не хоче добра межі братами, [а] прагне долучити зло до зла, – [це] він вложив їм обом думку не визволяти брата Ігоря, ні спом’янути роду, ні присяги хрестом, ні Божої любові, що як же б “добре жити братам однодумно вкупі”, оберігаючи рід свій» [2, с. 203]. Тут літописець, як і в багатьох інших фрагментах, використав цитату з Книги псалмів: «Глядіть, як добре і як любо, коли брати живуть укупі» (Псал. 133 (132), 1).

Прочитуємо один із прикладів про цілування ікон як форму присяги (1164 р.): «І цілували вони [ікону] Святого Спаса на тім, щоб не посилати [вість] до [Святослава] Всеволодовича в Новгород-[Сіверський]» [2, с. 285]. По-перше, у такій формі присяги мова йде про пошанування ікон як образу невидимого Бога, Богоматері та святих, а по-друге, щирий поцілунок є виявом близькості, поваги, дружби або ж, навпаки, його лицемірність може бути доказом провини людини (пригадаймо як євангельську алюзію «поцілунок Юди» – символ жесту зради), зокрема і кривоприсяги.

Міжкнязівська угода, закріплена присягою та хрестоцілуванням, описана в одному фрагменті у доволі художній емоційній формі: «Мстислав тоді облишив це на волю Божу і сказав Володиміру: “Брате! Ти хреста еси цілував, і тобі ще навіть і уста не обсохли! А се ж єсть отців наших і дідів наших присяга, і хто [її] переступить – нехай Бог йому буде судія» [2, с. 291].

Присяга хрестом була як символ злагоди й мирного справедливого співжиття князів та земель: «І, присягнувшись хрестом чесним, жили тоді вони оба у приязні і родичанням обнявшись» [2, с. 330]; «присягнулися вони хрестом чесним про свою повну злагоду» [2, с. 356].

Схожих цитат із найдавніших наших літописів можна ще низку віднайти, в яких вказується найбільше про хрестоцілування, а також про присягу на іконах Спаса та Богородиці. Відзначимо, що в традиції візантійського обряду цілування хреста до сьогоденного дня є поширеною культовою практикою, але у межах церковних обрядів. Латинське християнство пошановує хрест в інших формах, наприклад: схиланням голови перед розп’яттям чи торканням рукою.

Висновки. Присяга як соціальний феномен простежується від найдавніших часів, що піддаються «схопленню» в історичній науці, відзначається широким комплексом семантичних аспектів та функціонального призначення. Багатоплановий зміст присяг

виражається у внормованих ритуалах і церемоніалах, що наповнені певною символічною семантикою. Комунікативний вимір присяг імплікується з давньоруських літописів і середньовічних західно- та центральноєвропейських наративів. Конвенційний характер текстів присяги ґрунтується на сакрально-ритуальному розумінні комунікації, що історично передувала вербальній. У середні віки присяги були частиною християнського світогляду. У присягах апелювалося до надприродної санкції та гарантії, а їхні форми вираження зверталися до сфери священного. Середньовічні присяги були частиною сакралізованих ритуалів, семантика яких розкривалася крізь призму символів як образної форми вираження правових зобов'язань й етичних норм. Ритуальні церемонії королівських присяг символізували санкціонування Божим благословінням початок нового правління монарха, який обіцяв бути справедливим главою держави. У Західній Європі присяги складалися стоячи або на колінах, з піднятою правою рукою, двома, трьома пальцями або цілою долонею, перед релікваріями (інколи т. зв. «судовими»), що було частиною лицарської культури та християнського ритуалу зі своїм символічним поясненням. Присяга на гостії була особливим символом у прагненні укласти мирний договір. У давньоруський період української історії міжнародні та міжкнязівські угоди скріплювалися хрестоцілуванням. Із літописів відомо про складення присяг на іконах Спаса та Богородиці, а також перед мощами шанованих святих.

Список використаної літератури

1. Кравчук О. О., Остащук І. Б. Судова символіка: монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 528 с.
2. Літопис руський / за іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ : Дніпро, 1989. 590 с.
3. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Рим : Місіонер, 2007. 1476 с.
4. Bartoszewicz A. Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich. *Kwartalnik Historyczny*. Rocznik CXXIV, 2017, 2. pp. 209–235.
5. Duda M., Józwiak S. Sposoby składania przysięgi w Państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w późnym średniowieczu – zarys problematyki. *Zapiski historyczne*. Tom LXXIX. Rok 2014. Zeszyt 1. pp. 5–36.
6. Krawczuk O., Ostaszczuk I. Obraz Sądu Ostatecznego w ikonosferze sądownictwa. *Roczniki Teologiczne*. Tom LXIX, zeszyt 1 – 2022. pp. 117–134.
7. Zaremska H. Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska. Warszawa : Instytut Historii PAN, 2011. 551 s.

RITUAL AND SYMBOLIC COMMUNICATION IN OATHS

Oleksiy Kravchuk

*High Anti Corruption Court,
Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute,
Peremohy Avenue, 41, 03057, Kyiv, Ukraine*

Ivan Ostashchuk

*National Pedagogical Dragomanov University,
Turgenevskaya str., 8-14, 01054, Kyiv, Ukraine*

The oath as a social phenomenon can be traced back to the time of ancient civilizations. The oaths have been widespread in various countries. They are marked by their presence in many spheres of life, characterized by a wide range of semantic aspects and functional purpose. The legal, religious, moral, social or economic meaning of the oath is expressed in standardized rituals, codified ceremonies, filled with outlined symbolic semantics. The communicative dimension of oaths is implied from ancient chronicles and medieval narratives of Western and Central Europe. The conventional character of the oaths' texts, which concern first of all the conscience of the one who composes it, is based on the sacred-ritual understanding of the communication that preceded the verbal one. In the Middle Ages, oaths were part of the Christian worldview. The oaths appealed to supernatural sanction and guarantee, and their forms of expression appealed to the realm of the sacred as a special presence of God in the earthly world. Medieval oaths were part of sacred rituals. The semantics of oaths was revealed through the prism of symbols as a figurative form of expression of legal obligations and ethical norms. Ritual ceremonies of royal oaths during anointing ceremonies took place as part of the solemn coronation Mass. This symbolized the authorization by God's blessing of the beginning of a new reign of the monarch, who promised to be a just head of state. In Western Europe, oaths were taken standing or kneeling, with a raised right hand, two, three fingers or a whole palm, in front of the reliquaries. It was part of a knightly culture and Christian ritual and had its own holistic symbolic explanation. The oath on the sacramental bread was a special symbol in the desire to conclude a peace treaty, to stop or prevent war. In the ancient period of Ukrainian history, international and inter-princely agreements were sealed by crucifixion. Chronicles give examples of taking oaths on the icons of the Savior and the Virgin, as well as before the relics of saints.

Key words: oath, ritual, symbolic communication, Middle Ages, letopis.

УДК 141.319.8: 165.442 – 044.922

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.7>

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ДОСВІД АФОРИЗМО-ТЕРАПІЇ

Світлана Крилова

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
історико-філософський факультет, кафедра богослов'я та релігієзнавства
вул. Тургенівська, 8/14, 02000, м. Київ, Україна*

У статті аналізується проблема зовнішньої та внутрішньої самореалізації людини в контексті метаантропологічної методології Н. Хамітова, в якій виділяються концепти «люди туги» і «люди нудьги» й пропонується підхід афоризмо-терапії – способу актуалізації особистості за допомогою спеціально підібраних авторських афоризмів.

Зовнішня самореалізація усвідомлюється як матеріальний успіх людини, внутрішня – як заняття «сродною працею». Люди нудьги спрямовані на зовнішню самореалізацію, вони прагнуть до розваг та видовищ, це представники суспільства споживання. Люди туги – ті, що прагнуть до пізнання, творчості та свободи й спрямовані до внутрішньої самореалізації.

Зазначається, що тільки зовнішня чи внутрішня стратегії самореалізації зазвичай виступають крайнощами. Тільки зовнішня самореалізація дає людині можливість адекватно (часто-густо маніпулятивно) комунікувати з Іншим, досягати результатів, але при цьому перекреслює можливість набуття аутентичності, вихолощує особистість, що іноді призводить до логофрустрації. Лише внутрішня самореалізація, яка відбувається через глибинне занурення людини в себе і свою творчість, може привести до відчуження від Інших і до самотності.

Пропонується концепт цілісної самореалізації, яка поєднує зовнішню та внутрішню самореалізацію, що, з одного боку, актуалізує аутентичність людини в процесі усамітнення та творчості, з іншого боку, – адекватність і позитивні навички взаємодії зі світом.

Аналізуються цінності самореалізації людини: безпеки, влади, свободи, любові та єдності свободи і любові.

Цінності безпеки і влади в процесі самореалізації зазвичай призводять людину до самотності, бо її мотивом стає маніпуляція Іншим. Цінності свободи та любові, відірвані одна від одної, також спрямовують людину до самотності й відчуження. Цінність єдності свободи і любові як вектор самореалізації приводить людину до цілісності і гармонії з собою та Іншим. Любов актуалізує душевне начало в людині, свобода – духовне. При цьому любов і свобода в їх єдності повинні стати метою самореалізації, а безпека і влада – лише засобом.

Усвідомлюється взаємозв'язок феноменів самореалізації та повноти життя, аналізується актуалізованість жіночої самореалізації в сучасному світі.

В контексті дослідження факторів, що сприяють самореалізації, аналізується філософське мистецтво, в межах якого виділяється афоризмо-терапія як духовна практика актуалізації особистості.

Ключові слова: зовнішня та внутрішня самореалізація, людина туги, людина нудьги, цінності, безпека, влада, свобода, любов, жіноча самореалізація, чоловіча самореалізація, повнота життя, філософське мистецтво, афоризмо-терапія.

Проблема самореалізації завжди була актуальною, особливо це стосується сучасної людини, яка живе у кризовому суспільстві в ситуації пандемії коронавірусу, політичних конфліктів та війн.

Самореалізація людини – це актуалізація її творчих здібностей, можливість пізнати себе і реалізувати свої таланти у плідній взаємодії з Іншим.

Людина, яка розвиває свої таланти, найбільш щаслива, ніж та, яка цього не усвідомлює і живе лише буденним буттям з його волями до самозбереження та продовження роду. А. Маслоу в роботі «Психологія буття» підкреслює значення самореалізації людини для переживання нею справжнього щастя [1].

З одного боку, самореалізацію можна розуміти в контексті життєвого успіху людини, що дає їй гроші, славу, владу. Таку самореалізацію можна вважати зовнішньою. З іншого боку, самореалізацію можна усвідомлювати як заняття «сродною працею», яка не завжди дає великі матеріальні блага, але приносить радість і повноту життя. Цю самореалізацію можна назвати внутрішньою.

В цьому контексті пригадаємо роман Сомерсета Моєма «Місяць і мідяки», де автор описує долю англійського біржевого маклера Чарльза Стріклєнда, який тривалий час успішно реалізується в своїй справі і сім'ї, але як тільки йому виконується сорок років, він радикально змінює своє життя, – залишає родину і професію, приходиться до аскетичного образу життя, навчається у найкращих майстрів живопису, а потім їде на острів Таїті і в свободі займається творчістю [2].

Доля Чарльза Стріклєнда показова, – вона ілюструє дві стратегії самореалізації в житті однієї людини: зовнішня, мотивом якої є слава, влада і матеріальний достаток, і внутрішня, яка веде до реалізації душевних і духовних потреб особистості.

Зовнішню і внутрішню самореалізацію можна розглядати в контексті концептів «люди нудьги» та «люди туги» [3] українського філософа Назіпа Хамітова. Люди нудьги – це люди, що прагнуть розваг та видовищ, це представники суспільства споживання, які шукають вражень і задоволень від зовнішнього світу. Люди туги – це люди, які прагнуть до пізнання, творчості та свободи, вони не бояться усамітнення, метою якого є розвиток особистості [3].

Отже, люди нудьги прагнуть до зовнішньої самореалізації. Гроші дають їм владу та славу, а речі – псевдоповноту життя. Шопінг, алкоголь, наркотики, ігри, мандри заповнюють екзистенціальний вакуум і, наче, дають заспокоєння, але це заспокоєння ілюзорне, – отримавши дозу симулякрів, люди нудьги знов прагнуть до інших насолод та розваг.

Герой Леонардо Ді Капріо з фільму режисера Мартіна Скорсезе «Вовк з Уолт-стріт» ілюструє людину нудьги, яка є брокером інвестиційної компанії, заможна і успішна людина, яка обрала зовнішню самореалізацію, обманює інших і шляхом маніпуляцій отримує великі матеріальні блага. Багатство, жінки, насолода не приносять щастя головному герою, результатом його маніпуляцій стають арешт і в'язниця.

Другий тип людей – люди туги, прагнуть до внутрішньої самореалізації. Для них важливим є аскетичний образ життя, відсутність метушні, можливість пізнати себе та світ і реалізуватися в творчому процесі. Усамітнення для таких людей стає усвідомленим вибором.

Проте тільки зовнішня чи тільки внутрішня стратегії самореалізації зазвичай виступають крайнощами. Лише зовнішня самореалізація дає людині можливість конструктивно, а іноді маніпулятивно комунікувати з Іншим, досягати результатів, але при цьому перекреслює можливість набуття аутентичності, вихолощує особистість, що іноді призводить до логофрустрації. Лише внутрішня самореалізація, яка відбувається через глибинне занурення людини в себе і свою творчість, може призвести до відчуження від Інших і до самотності.

Розв'яже ці крайні вияви **цілісна самореалізація** як можливість поєднання зовнішньої та внутрішньої самореалізації, що, з одного боку, дає аутентичність людині в процесі усамітнення та творчості, з іншого боку, – адекватність і позитивні навички взаємодії зі світом. Такий стан самореалізації корелює з афоризмом: «Усамітнення – це вдих,

спілкування – видих» [4, с. 137]. Подібне гармонійне дихання і дає повноту життя людині, яка в процесі самореалізації має гідну оцінку своєї праці і спілкування з однодумцями, з одного боку, з іншого – духовно-творчу реалізацію, яка є для неї «сродною».

Основними цінностями в процесі самореалізації можуть бути безпека, влада, свобода, любов і єдність свободи та любові [5].

Цінності безпеки і влади в процесі самореалізації можуть призвести людину до самотності, бо зазвичай її мотивом стає маніпуляція Іншими і боротьба за владу.

Цінності свободи та любові, відірвані одна від одної, також спрямовують людину до відчуження від Інших, тому що «свобода без любові – політ без крил, а отже – падіння» [4, с. 25], любов без свободи замикається в сірості буденності та статичності. Єдність свободи і любові в процесі самореалізації приводять людину до гармонії і цілісності. Любов актуалізує душевне начало в людині, свобода – духовне. При цьому любов і свобода в їх єдності повинні стати метою самореалізації, а безпека і влада – лише засобом.

Важливим аспектом цієї проблеми є феномен жіночої самореалізації. Протягом століть чоловіки мали більшу можливість і свободу соціальної самореалізації, жінки ж отримали таке право тільки зі зміною світоглядних орієнтирів в суспільстві, виступами суфражисток і феміністок за творчу свободу жінок. Важливим фактором соціальної самореалізації жінок стала поява засобів попередження вагітності, що дало свободу жінці планувати процес дітонародження, в результаті чого в неї з'явився час і ресурс для саморозвитку.

Від ролі Натхненниці і Музи (Кароліна Шеллінг, Гала Далі, Козіма Вагнер) сучасна жінка зробила крок до ролі Музи-творця. Муза-творець змогла поєднати духовне та душевне начала в своїй особистості й здійснила перехід від особистісної до комунікативної цілісності, в результаті чого отримала цілісну самореалізацію у творчості і здатність надихати інших особистостей.

Можна пригадати показові приклади яскравої самореалізації Марі Тюссо, яка створила музей воскових фігур, письменниці Агати Крісті, української письменниці, поетеси, перекладачки Лесі Українки, філософа та письменниці Сімони де Бовуар, психоаналітика Лу Саломе.

Цілісна самореалізація в бутті як чоловіка, так і жінки – це умова повноти життя та щастя. Людина, що самореалізується, проживає не тільки довге, а й якісне життя. Можна пригадати академіка Патона, який був не лише талановитим вченим, а й Президентом НАН України і пішов з життя на піку самореалізації на 102 році.

В цьому контексті доречними буде підхід академіка НАН України С.І. Пирожкова і члена-кореспондента НАН України Н.В. Хамітова про те, що метою цивілізаційного проєкту України є **гідна самореалізація людини**. На думку дослідників, гаслом цього проєкту повинно стати: «гідна самореалізація людини – сильна країна». Втілення його в життя в науково обґрунтованому вигляді постає основоположною умовою здійснення національної безпеки і самого існування України як незалежної держави [6].

Плідною духовною практикою актуалізації особистості та її здатності до самореалізації є філософське мистецтво.

Осмислюючи можливості мистецтва як форми культури, варто зазначити, що воно здатне викликати катарсичне очищення душі, яке поєднується з інсайтами розуму. Таке мистецтво можна назвати філософським, воно в художній формі розв'язує глибинні екзистенціальні протиріччя людського буття [7, с. 385-390]. Це протиріччя добра та зла, краси і потворності, часу і Вічності, людини і Бога, душі і тіла, свободи та любові [8, с. 294-296].

Але які когнітивні й креативні мистецькі практики дозволяють нам не просто усвідомити, а й розв'язати ці вічні суперечності людського буття, актуалізувати особистість і її прагнення до самореалізації?

Пропоную звернутися до такої духовної практики як афоризмо-терапія [4, с. 6-15], автором якої Н. Хамітов. Але передусім дамо визначення афоризму.

Афоризм – це лаконічне висловлювання, яке має парадоксальний сенс, поєднує розум і серце, почуттєву і раціональну сфери [4, с. 7]. На думку Н. Хамітова, це «концентрація смислу, яка робить текст життям» [4, с. 7]. Саме афоризм дає можливість в лаконічній формі пояснити сутність проблеми і катарсично розв'язати протиріччя. Завдяки цьому афоризм – це своєрідний міст між свідомістю і позасвідомим. Саме тому «афоризми здатні зцілювати і звільняти своєю силою там, де інші сили відступили» [4, с. 6-7].

Метод афоризмо-терапії дає можливість людині за допомогою спеціально підібраних афоризмів актуалізувати особистість, знайти гармонію духовності й душевності, набути цілісність і мудрість. Це своєрідна логотерапія [9] – терапія зцілення смислом за допомогою афоризму.

Афоризм завжди звертається до душевності і духовності особистості, адже завдяки лаконізму і глибині здатний впливати не лише на свідомість людини та позасвідоме, а й на над свідоме – ту сферу внутрішнього світу, де існують вищі цінності й ідеали.

Для нашої країни афоризмо-терапія є доволі ефективною, адже корелює з основними ментальними рисами українців – кордоцентризмом, персоналізмом, екзистенціальною спрямованістю, софійністю.

Багато українських авторів створювали афоризми, які мали глибинний зцілювальний ефект, вони були здатні розв'язувати екзистенціальні суперечності людини і спрямовувати до цілісної самореалізації, в чому і полягає природа філософського мистецтва. Серед авторів афоризмів були такі відомі українські письменники й філософи, як Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко.

Можна виділити когнітивну та креативну афоризмо-терапію. Когнітивна афоризмо-терапія означає усвідомлення і аналіз афоризму, його сутність та зміст, аналіз символів і метафор. Креативна афоризмо-терапія спрямовує на творення власних авторських афоризмів, які актуалізують творчий потенціал людини, її прагнення до свободи і любові.

При цьому важливо усвідомлювати, що афоризм може не лише зцілювати, а ранили. Перший не дає розв'язання протиріч, більше того, гранично загострює їх. Зцілювальні афоризми дають катарсичне розв'язання суперечностей, перемогу цілісності і прагнення до самореалізації. Саме такі афоризми пропонує автор методу «зцілювальних афоризмів» Н. Хамітов: «Мудрість – це здатність не говорити зайвих слів і не робити зайві вчинки», «Любов – це прощення гордині», «Любов без свободи – політ без крил, а, отже, падіння», «Бути собою означає бути вічно молодим» [4].

Створюючи афоризм, людина стає відповідальною за кожне висловлене слово, її завданням є знаходження загальнолюдських цінностей, які зможуть розвинути особистість і спрямувати її до цілісної самореалізації.

Список використаної літератури

1. Маслоу А. Психология бытия. Москва: Рефел-бук. 1997. 301 с.
2. Моэм С. Луна и грош. Москва: АСТ. 1998. 288 с.
3. Хамитов Н.В. Люди тоски и люди скуки. Издание 5-е, дополненное и переработанное. Киев : КНТ. 2019. 189 с.
4. Хамитов Н. Тайна мужского и женского. Исцеляющие афоризмы. Киев : Либідь. 2002. 175 с.
5. Хамитов Н., Крылова С. Психология красивой женщины. Х., М.: АСТ. 253 с.
6. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Киев: Наукова думка. 2020. 255 с.

7. Хамитов Н., Крилова С. Философское искусство. Философская антропология: словарь / Под ред. Н. Хамитова. 4-е издание, дополненное и переработанное. Киев: КНТ, 2017. 472 с.
8. Хамитов Н., Крилова С. Противоречие. Философская антропология: словарь / Под ред. Н. Хамитова. 4-е издание, дополненное и переработанное. Киев : КНТ, 2017. 472 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва, 1990.

THEORY AND PRACTICE OF SELF-REALIZATION MAN IN THE MODERN WORLD: EXPERIENCE OF APHORISM-THERAPY

Svitlana Krylova

*National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Theology and Religious Studies
Turgenivska str., 8/14, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes the problem of external and internal human self-realization in the context of N. Khamitov's metaanthropological methodology, which highlights the concepts of "people of longing" and "people of boredom" and the approach of aphorism-therapy – a way of actualization of the personality by means of specially selected author's aphorisms is offered.

External self-realization is perceived as a material success of man, internal – as an occupation of "related work". People of boredom are focused on external self-realization, they strive for entertainment and entertainment, they are representatives of the consumer society. People of longing are those who strive for knowledge, creativity and freedom and are aimed at inner self-realization.

It is noted that only external or internal options for self-realization are usually extremes. Only external self-realization gives a person the opportunity to adequately (often manipulatively) communicate with the Other, to achieve results, but at the same time cancels the possibility of acquiring authenticity, depletes the personality, which sometimes leads to logofrustration. Only inner self-realization, which occurs through the deep immersion of man in himself and his creativity, can lead to alienation from others and loneliness.

The concept of holistic self-realization is proposed, which combines external and internal self-realization, which, on the one hand, actualizes the authenticity of man in the process of solitude and creativity, on the other hand – adequacy and positive skills of interaction with the world.

Strategies of human self-realization are analyzed: security, power, freedom, love and unity of freedom and love.

Strategies of security and power in the process of self-realization usually lead a person to loneliness, because his motive is the manipulation of others. Strategies of freedom and love, detached from each other, also lead a person to loneliness and alienation. The strategy of unity of freedom and love as a vector of self-realization leads a person to integrity and harmony with himself and the Other. Love actualizes the spiritual principle in man, freedom – the spiritual. At the same time, love and freedom in their unity must become the goal of self-realization, and security and power – only a means.

The interrelation of the phenomena of self-realization and fullness of life is realized, the actuality of women's self-realization in the modern world is analyzed.

In the context of the study of factors that contribute to self-realization, the philosophical art is analyzed, within which aphorism-therapy is distinguished as a spiritual practice of actualization of personality.

Key words: external and internal self-realization, man of longing, man of boredom, strategies, security, power, freedom, love, female self-realization, male self-realization, fullness of life, philosophical art, aphorism-therapy.

УДК 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.8>

УЯВЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ ТА БЕЗСМЕРТЯ ОСОБИСТОСТІ У БУДЕННОМУ, ОСОБИСТІСНОМУ І ФІЛОСОФСЬКОМУ ТИПАХ СВІТОГЛЯДУ

Павло Нестеренко

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
історико-філософський факультет, кафедра соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

У статті автором вперше досліджені феномени смерті та безсмертя і типи світогляду, а саме буденний, особистісний та філософський у їх кореляції з ідеалістичним, матеріалістичним та персоналістичним.

У ході дослідження автор доводить, що буденний світогляд корелює з ідеалістичним та матеріалістичним типами світогляду. Особистісний світогляд корелює з ідеалістичним та матеріалістичним. Філософський світогляд корелює з персоналістичним типом світогляду.

На основі застосування проекту сучасної філософської методології – метаантропології Н. Хамітова, досліджено проблему смерті та безсмертя в буденному, граничному, метаграничному вимірах людського буття. Робиться висновок, що людина буденного буття відсторонюється від неминучості власної смерті. Вона також не думає про безсмертя, але позасвідомо, завдяки продовженню роду, втілює власну тілесність в гени нащадків. Сюди можна віднести також віруючих різноманітних релігій, які вірять в безсмертя душі, але знімають з себе відповідальність свободи, не бажають творити та розширювати власну свідомість, вони зациклені на догмах, але в силу цих догм, не бажають творче та інтелектуально розвиватися і цим вони роблять неможливим власне безсмертя як особистостей (душа часто в їх віруваннях втрачає індивідуальність, характер, та знеособлюється).

Людина граничного виміру буття починає задумуватися про смерть, й осмислює можливість безсмертя через творчість та інтелектуальний розвиток, через продовження життя у трансформованій тілесності або духовній трансформації однак в силу свого егоцентризму може доволі гостро переживати самотність.

Людина, яка перебуває в метаграничному вимірі буття усвідомлює смертність і можливість виходу за її межі у любові й співтворчості, що наповнює глибинним сенсом і трансформації тілесності, і духовні трансформації. Саме тоді, коли індивід досягає метаантропологічного виміру буття, можна говорити про найбільш розгорнуте й цілісне уявлення про безсмертя людської особистості в структурі світогляду.

У кореляції буденного типу світогляду з ідеалістичним, знання про смерть та безсмертя сформовані на основі родових вірувань, панівної релігії у суспільстві, переказів, міфів, легенд, марновірства тощо. У кореляції буденного типу світогляду з матеріалістичним, знання про смерть та безсмертя сформовані на основі атеїстичного виховання, матеріалістично-буденного способу життя сім'ї, у якій не прийнято говорити на екзистенційні теми людського буття тощо.

Ключові слова: смерть, безсмертя, особистість, світогляд, матеріалізм, ідеалізм, персоналізм.

Постановка проблеми. Трагічні події російсько-української війни (2014-2022) та геноцид українського народу російськими окупантами (2022) зробили проблему смерті та безсмертя особистості як ніколи актуальною та важливою як для українського суспільства, так і всього цивілізованого світу в цілому.

Феномени смерті та безсмертя особистості – це складна філософсько-світоглядна проблема, яка потребує для свого дослідження сучасних методологічних підходів, котрі будуть відповідати основним вимогам, потребам та новій ситуації в бутті людства ХХІ ст. Ця ситуація полягає в першу чергу в небаченому науково-технічному прогресі, який передусім полягає в розробці штучного інтелекту, намаганні колонізувати Марс (з перспективою колонізації людством інших планет і навіть галактик) і, особливо, в трансформаціях людської тілесності, заявленої трансгуманізмом.

На нашу думку, ключовою методологічною стратегією, яка дозволяє досягнути проблему смерті та безсмертя особистості в сучасних умовах може бути метаантропологія Н. Хамітова [9]. Саме вона дозволяють подивитися на дану проблему по-новому.

Нові методологічні стратегії до проблематики смерті й безсмертя особистості вкрай потрібні, адже буття сучасної людини суперечливе. З одного боку, вона вже досягнула і продовжує досягати найвищих проявів розумової діяльності, небачених успіхів в науці й технологіях, шукає шляхи до безсмертя, а з іншого боку, у сучасної людини порушена адаптація – і до складного світу інтелектуальних технологій, які невпинно розвиваються та весь час оновлюються, і до оновлених людських стосунків, які вийшли у соціальні мережі. Про це добре говорить А. Печчеї: «теперішній ступінь розумової та психічної, а можливо, навіть і фізичної адаптації людини до штучності та стрімких темпів сучасного життя досить далекий від задовільного. Правда, людина досить погано використовує надзвичайні потенційні можливості свого мозку, тому досить імовірно є існування тут якихось невиявлених, прихованих резервів, які вона може і повинна мобілізувати на відновлення втраченої рівноваги та запобігання її порушенням у майбутньому, коли будь-яка несталість матиме набагато більш жакливі наслідки» [6, с. 230].

За В. Шинкаруком, «філософія є формою теоретичного вирішення світоглядних проблем, які спочатку виникають поза нею, породжуються самою практикою громадського життя й розвитком цієї практики» [11, с. 169]. Проблема смерті та безсмертя – це світоглядна проблема, яка породжується практикою людського життя та вимагає філософського, теоретичного вирішення. Але для того, щоб зрозуміти, які буттєві реалії відображає світогляд сучасної людини, необхідно враховувати дух нинішнього часу.

За С. Вангородською, «трансформація світоглядних парадигм на протязі ХХ ст. призвела до витіснення теми смерті з колективної свідомості» [2, с. 389]. Але людина сучасності може всіляко шукати образи смерті й безсмертя *позасвідомо*, наприклад, за допомогою переглядів фільмів жахів, психологічних трилерів, гри в комп'ютерні ігри, в яких *постійно хтось помирає і оживає*, але уникати свідомого аналізу та роздумів про явища смерті і безсмертя в людському бутті.

Однак проблема смерті і безсмертя є вічною для людського буття, а тому й для людської *свідомості й світогляду*. Постановка цієї проблеми як світоглядної – важливе завдання сучасної філософської науки. В цьому плані важливою є думка Н. Хамітова, що «сучасною будь-яку науку, в тому числі філософську, робить постановка і розв'язання актуальних для свого часу проблем» [9, с. 7]. При цьому можна погодитися з автором, що проблема смерті та безсмертя особистості є вічною – актуальна завжди, у будь-який період людства та в будь-який час. Згідно з Н. Хамітовим, це та проблема, в якій, як у кожній «справжній науковій проблемі є й щось позачасове» [9, с. 7] – ставляться методологічні й світоглядні питання, що є значущими для будь-якого часу.

Отже, ми вважаємо, що проблема смерті та безсмертя особистості – це, одночасно, і вічна, і актуальна світоглядна проблема; її вирішення вимагає аналізу та співставлення *різних типів світогляду*, більше того, *різних типологій світогляду*.

Мета статті – здійснити філософсько-антропологічний аналіз феноменів смерті та безсмертя у буденному, особистісному і філософському типах світогляду в їх кореляції з ідеалістичним, матеріалістичним та персоналістичним.

Виклад основного матеріалу. Для початку розглянемо поняття ідеалістичного, матеріалістичного та персоналістичного типів світогляду. За українським дослідником Н. Хамітовим, «зазвичай ідеалізм і матеріалізм визначають як світорозуміння і світовідчуття, які ґрунтуються на ідеї первинності ідеального або матеріального, Духа чи Матерії» [8, с. 34–35].

Можна погодитися з Н. Хамітовим. За дослідником М. Булатовим, матеріалізм – «філософське вчення, згідно з яким матерія первинна, а свідомість, дух – вторинні. Дане співвідношення має насамперед просторовий і часовий зміст: свідомість притаманна не всій матерії, а лише окремим її утворенням; спочатку існує матерія, а потім в ній виникає дана властивість. З її появою принцип матеріалізму змінюється і доповнюється новим: матерія є філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у її відчуттях, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них; матерія існує незалежно від нашої свідомості» [10, с. 365].

У матеріалістичному світогляді смерть розуміється як кінець буття людини, а безсмертя як таке неможливе. Українська дослідниця С. Крилова зазначає, що у матеріалістичному типі світогляду «безсмертя розглядається як безсмертя в дітях – через продовження роду» [5, с. 13].

За С. Катусенко, ідеалізм – це «термін, який позначає у метафізиці будь-яку систему, що визначає об'єктивно існуюче принципово як дух, ідею або розум, – тобто як принцип, протилежний матерії і первинний щодо неї. Нерідко такі системи саму матерію розглядають як прояв духа» [9, с. 231–232].

С. Крилова називає ідеалістичні уявлення про смерть та безсмертя спіритуалістичною (містико-релігійною) парадигмою та зазначає, що «саме спіритуалістична (містико-ідеалістична) парадигма виступає концептуальною основою більшості з відомих релігій. Спіритуалістична (містико-ідеалістична) парадигма по суті справи являє собою вчення про продовження існування душі (духу) після смерті в трансцендентному світі. Таке безсмертя, хоча й являє собою результат свободи вибору людини, не є свободою творчості та самотворення. Більше того, лише частково може бути трактоване як безсмертя особистості. Кінцевим етапом еволюціонування душі є злиття та розчинення в Абсолюті і втрата особистісних характеристик» [5, с. 23].

За Н. Хамітовим, персоналізм – це «напрямок філософії другої половини ХХ ст. що визнає особистість первинною творчою реальністю і вищою цінністю буття» [9, с. 476].

У персоналістичному світогляді безсмертя особистості можливе, бо згідно з Н. Хамітовим, «справжнє безсмертя особистості можна зрозуміти лише як Вічність Особистості. Вічність Особистості виступає не нескінченним існуванням, продовженням одного і того ж тіла, а єдністю в пам'яті та саморозчинній дії минулого, сьогодення та майбутнього особистості» [8, с. 230].

У буденному світогляді, за І. Афріним, «середньостатистична людина, як і середньостатистичний архетип хоче жити зараз і вічно. Тому, навіть перед обличчям невдачі, більшість людей не коригують помилки своєї поведінки, а продовжують повторювати їх, не беручи уроку» [1, с. 20]. У буденному світогляді відсутня система цінностей та чітких переконань про смерть та безсмертя. Людина схильна до конформізму і вважає так, як їх нав'язує домінуюче соціальне середовище її епохи через родину, ЗМІ тощо.

У особистісному світогляді виникає надія... Надія на безсмертя. Якщо у світогляді людини відсутня віра в безсмертя власної особистості, то вона починає переживати відчай,

безнадію від неминучої біологічної смерті, і так виникає депресія. Саме віра в безсмертя особистості дарує людині надію. А без надії, як говорив В. Шинкарук, «неможливий світогляд як активне переживання й вживання в майбутнє, прагнення віддати себе цьому майбутньому, без надії немає активної життєвої позиції» [11, с. 173].

У філософському світогляді, згідно з Н. Хамітовим, є важливий компонент – системність. «Філософський світогляд є ступенем зрілості особистісного (світогляду – прим. П. Нестеренка) – це особистісний світогляд, який отримав системність і внутрішню цілісність, а тому – гуманістичність» [8, с. 32]. – говорить Н. Хамітов.

Ми вважаємо, що буденний світогляд корелює з ідеалістичним та матеріалістичним типами світогляду. Особистісний світогляд корелює з ідеалістичним та матеріалістичним. Філософський світогляд корелює з персоналістичним типом світогляду.

На основі статті «Картина світу», що міститься у «Філософському енциклопедичному словнику» під ред. В. Шинкарука [10] та матеріалів з Вікіпедії [7], ми застосовуємо наступну структурну модель для аналізу кореляції типів світогляду:

«- світобачення – складається на основі принципів (антропоцентризму, гуманізму, монізму, плюралізму, скептицизму, догматизму тощо);

– світовідчуття – на основі досвіду (індивідуального, сімейного, групового, етнічного, класового, суспільного і загальнолюдського)» [7].

Кореляція буденного типу світогляду з ідеалістичним

Світобачення. За Д. Гудінг та Д. Леннокс, «за матерією, котра мала свій початок, стоїть якийсь нестворений, незалежний творчий Розум, або, як сказали б іудеї чи мусульмани, Бог, а християни – Бог і Отець Господа Ісуса Христа. Бог підтримує Всесвіт, взаємодіє з ним, але не є його складовою частиною. Він Дух, а не матерія» [4, с. 18]. Тобто в ідеалістичному типі світогляду є позасвідомо віра людини у Вищі сили, які вона може називати «Бог», «Диявол», «Дух Святий» тощо. Людина буденного буття з ідеалістичним світоглядом часто не усвідомлює неминучість власної смерті, бо смерті як такої для неї не існує, вона позасвідомо переконана в тому, що життя після смерті є, безсмертя можливе, бо так вірили її предки, рід і так вірить вона.

Світовідчуття. Уявлення про смерть та безсмертя формуються шляхом конформізму, наслідування сімейному, груповому, домінуючим соціальним стереотипам часу, загальнолюдського досвіду на рівні колективного та індивідуального позасвідомого.

Кореляція буденного типу світогляду з матеріалістичним

Світобачення. Доволі змістовно даний тип кореляції відображають дослідники Д. Гудінг та Д. Леннокс, «не існує нічого, крім матерії. Саме вона є первинною вічною реальністю, що існує незалежно ні від нашої свідомості, ні від будь-чого іншого. Вона сліпа і позбавлена цілі. Але вона має здатність до розвитку і самоорганізації, знову-таки не підпорядкованих жодній меті. Процеси розвитку приводять до різноманітності живої і неживої матерії, яку спостерігаємо сьогодні у Всесвіті» [4, с. 17]. Тобто в матеріалістичному типі світогляду, згідно з Д. Гудінг та Д. Леннокс, «смерть для кожної людини означає абсолютне припинення існування. Від людини після смерті нічого не залишається» [4, с. 19]. Людина буденного буття з матеріалістичним світоглядом не думає про безсмертя власної особистості, а позасвідомо, завдяки продовженню власного роду, втілює тілесність в гени нащадків. Носій даних типів світогляду усвідомлює неминучість власної смерті та шукає шляхи до безсмертя через релігійні вірування, тощо.

Світовідчуття. Уявлення про смерть та безсмертя, як і в кореляції особистісного та ідеалістичного типів світогляду, формуються шляхом конформізму, наслідування

сімейному, груповому, домінуючим соціальним стереотипам часу, загальнолюдського досвіду на рівні колективного та індивідуального позасвідомого.

Кореляція особистісного типу світогляду з ідеалістичним

Світобачення. У цьому типі кореляції світоглядів смерть розглядається як гранична ситуація та не означає припинення подальшого існування. Безсмертя розглядається через релігійні або філософські вірування в Бога, Вищу Силу, «Абсолют» тощо. Душа може жити вічно, але часто втрачає власну індивідуальність. Дослідники Д. Гудінг та Д. Леннокс так описують дане співвідношення типів світогляду, «людина, дійсно, створена Богом за образом і подобою Божою (принаймні, згідно з іудаїзмом, християнством та ісламом). Своїми розумовими здібностями людина зобов'язана божественному Логосу, від Якого вона походить. ... Смерть не означає абсолютного припинення існування. Після смерті людські істоти мають стати перед Богом. Врешті-решт людина або опиниться з Богом, у постійному спілкуванні з Ним на небесах, або буде вигнана з Його присутності» [4, с. 19–20]. Тобто в особистісному ідеалістичному типі світогляду, смерть та безсмертя особистості сприймаються людиною як воля Вищих Сил.

Світовідчуття. Уявлення про смерть та безсмертя формуються шляхом індивідуального досвіду та свідомого вибору системи цінностей і переконань.

Кореляція особистісного типу світогляду з матеріалістичним

Світобачення. Знання про смерть та безсмертя сформовані на основі матеріалістичного світорозуміння, яке за дослідниками Д. Гудінг та Д. Леннокс, відображається в тому, що «безжиттєва (нежива) матерія сама по собі, не підкорена жодному задуму або меті, сформувалася в той конгломерат, який пізніше став Землею, а потім якимось чином (котрий ще донині не піддається поясненню і спостережливому відтворенню), в силу властивих йому здатностей, внаслідок самозародження привів до появи життя. Після цього первинні нижчі форми життя почали еволюціонувати шляхом мутації і природного відбору – механізмів, які також не мають задуму або цілі, і поступово перетворилися у те розмаїття форм життя, котре спостерігаємо зараз. Таким чином, в основу існування Всесвіту і Землі разом з її мешканцями не покладено жодну вищу розумну мету або задум» [4, с. 18]. Отже, матеріальний світ розуміється як тлінний та кінцевий. Смерть неминуча, а тому людина з подібною кореляцією світоглядів часто починає шукати спосіб, як жити вічно у земному бутті за допомогою науки.

Світовідчуття. Уявлення про смерть та безсмертя формуються шляхом індивідуального досвіду та свідомого вибору системи цінностей і переконань.

Кореляція філософського типу світогляду з персоналістичним

Світобачення. Найкраще кореляцію даних типів світогляду передає український дослідник Н. Хамітов, який говорить, що «особистість створена безсмертною і для безсмертя; виникнувши в еволюційному процесі, вона вже не може розчинитися у безликій матерії. Але все, що виникло в часі, може бути знову колись повернено туди, звідки воно виникло, тобто втратити своє неповторне і унікальне Я. Тому залишаючись послідовним у своєму персоналізмі, я схильний вважати, що особистість несотворенна і незнищенна» [8, с. 232]. Тобто у даному співвідношенні типів світогляду безсмертя самосвідомості особистості можливе, адже особистість людини є основою еволюції та розвитку знання, тому має причетність до безкінечності.

Світовідчуття. Уявлення про смерть та безсмертя особистості формуються шляхом створення філософської системи.

Цікаві думки, щодо проблеми смерті та безсмертя і типів світогляду, наводить С. Граф у своїй праці «Психологія майбутнього». Люди з будь-яким типом світогляду мають дещо спільне, коли підходять до біологічного завершення життя.

За С. Грофом, зіткнення зі смертю «має важливий, цілющий, трансформаційний та еволюційний потенціал» [3, с. 268]. Адже, як говорить С. Гроф, «досвід зіткнення зі смертю – неважливо, символічне воно (у медитації, психоделічному сенсі, під час духовної кризи чи голотропного дихання) чи реальне (в результаті нещасного випадку, під час війни, серцевого нападу, в концентраційному таборі) може привести до потужного духовного життя» [3, с. 268].

С. Гроф наводить цікаві та незаперечні факти:

1. Більшість людей, які пережили доволаасмертний досвід, бачать померлих родичів та спілкуються з ними. «Напередодні смерті індивіди часто переживають зустрічі зі своїми мертвими родичами, які, здається, радо приймають їх у потойбічний світ. Ці передсмертні видіння вельми автентичні й переконливі. Часто їх супроводжує стан ейфорії, і здається, вони полегшують перехід» [3, с. 283] – говорить С. Гроф.

2. Саме психоделічна терапія допомагає онкохворим на останніх стадіях раку та іншим невиліковним хворим досягти важливих терапевтичних змін у різних сферах життя. Як засвідчує С. Гроф, «психоделічна терапія позитивно впливала на емоційні симптоми – пригніченість, схильність до самогубства, тривогу, безсоння і психологічну відстороненість. ...

Найважливішим і найбільш приголомшливим ефектом прийому ЛСД раковими хворими була глибока зміна у сприйнятті смерті і значне зменшення страху смерті. Видається, що саме пережитий глибинний досвід духовно-фізичної смерті-переродження, космічної єдності, пам'яті про минулі життя й інших трансперсональних феноменів робили фізичну смерть страхотливою. Те, що ці переживання можуть мати настільки глибокий вплив на людину, якій залишилось жити декілька тижнів, місяців чи днів, заслуговує на особливу увагу. Цей досвід відбувався за складних духовно-психічних обставин із залученням міфологічних і філософських елементів і не може бути відкинтий як короткочасний самообман, що стався в результаті порушень функцій головного мозку» [3, с. 310–311].

Звісно, ми засуджуємо наркотики і їх вживання вбиває особистість людини. Але психотерапевтична допомога невиліковно хворим людям та їх переживання дають нам по новому подивитися на проблему смерті та безсмертя особистості.

Отже, одна із ключових ідей С. Грофа полягає в тому, що переживання доволаасмертного досвіду має психотерапевтичний характер та може цілком впливати на особистість людини. Люди з будь-яким типом світогляду в кінці земного шляху, наближаючись до біологічної смерті, згідно з С. Грофом, починають спілкуватися та бачити померлих родичів, що може свідчити про те, що саме персоналістичний тип світогляду найбільш відображає об'єктивну реальність – людська особистість безсмертна.

Висновки. Отже, нами вперше досліджено кореляцію типів світогляду у контексті проблеми смерті та безсмертя особистості. Доведено, що буденний світогляд корелює з ідеалістичним та матеріалістичним типами світогляду. Особистісний світогляд корелює з ідеалістичним та матеріалістичним. Філософський світогляд корелює з персоналістичним типом світогляду.

У кореляції буденного типу світогляду з ідеалістичним, знання про смерть та безсмертя сформовані на основі родових вірувань, панівної релігії у суспільстві, переказів, міфів, легенд, марновірства тощо. Часто для людини з даним типом світогляду притаманний магічний тип сприймання дійсності, згідно з яким існують надприродні сили та потойбічний світ, які впливають на життя людей і за допомогою обрядів та магічних замовлянь можна змінювати хід подій у земній реальності. Навколишній світ розуміється такою

людиною як незрозуміла раціонально гра надприродних сил, які визначають жити людині чи померати. У людини відсутня рефлексія та аналіз явищ смерті та безсмертя людської особистості.

У кореляції буденного типу світогляду з матеріалістичним, знання про смерть та безсмертя сформовані на основі атеїстичного виховання, матеріалістично-буденного способу життя сім'ї, у якій не прийнято говорити на екзистенційні теми людського буття тощо. Світ розуміється такою людиною як виконання соціальних стереотипів поведінки та сліпого, конформного наслідування більшості. Це конформний автомат, за Е. Фроммом, у якого відсутній потяг до творчості, максимальне, чого може досягнути людина з подібним типом світогляду – продовжити рід та народити власних дітей. Найвищою цінністю виступають – матеріальний комфорт, веселощі та задоволення фізіологічних потреб в їжі, одязі, розкоші тощо.

У кореляції особистісного типу світогляду з ідеалістичним, знання про смерть та безсмертя сформовані на основі свідомо обраних релігійних вірувань, філософських принципів тощо. Безсмертя особистості розглядається через призму «Абсолютного Духу». Світ розуміється як творіння Вищих Сил (Бога). Потяг до безсмертя проявляється у свідомому бажанні жити вічно та зберегти структуру і цілісність власної особистості, що породжує цілісні й красиві вчинки та відносини з іншими.

У кореляції особистісного типу світогляду з матеріалістичним, людина свідомо відкидає ідею безсмертя власної особистості та вважає це не реальним. Матеріаліст з особистісним типом світогляду чітко усвідомлює неминучість власної смерті і тому намагається досягнути символічного безсмертя через творчість та продовження роду.

У кореляції філософського типу світогляду з персоналістичним, знання про смерть та безсмертя сформовані на основі логічних доводів та аксіологічних постулатів в контексті вічного життя людської особистості, адже, як говорить Н. Хамітов, «особистість – це перехід нескінченності в вічність. Тимчасовий потік – мука роздвоєності Буття – стає в Бутті Особистості океаном повноти часів, океаном Вічного Самотворення» [8, с. 233]. Тобто особистість бажає жити вічно та може зберегти структуру і цілісність власної особистості у вічному бутті.

Список використаної літератури

1. Африн И. Психологическое значение смерти. Москва : ИОИ, 2018. 104 с.
2. Вангородская С.А. Отношение к смерти в современном обществе: культурно-исторические особенности и влияние на соматическое поведение. *Научные ведомости. Серия: Философия. Социология. Право.* Том 44. № 3. 2019. № 3. С. 386–395.
3. Гроф С. Психологія майбутнього. Уроки сучасних досліджень свідомості / пер. з англ. Ярини Винницької та Олени Редчиць. Львів: Видавництво Terra Incognita, 2019. 400 с.
4. Гудінг Д., Леннокс Дж. Світогляд: для чого ми живемо і яке наше місце у світі. Груповий пер. з рос. зі звіркою з англійським оригіналом під. заг. ред. М.А. Жукалюка. Київ: УБТ, 2003. 416 с.
5. Крилова С. А. Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність? 1999. 138 с.
6. Печчеї А. Людські якості. Шість цілей для людства". "Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. Київ : Знання, 2009. С. 226–238.
7. Складові світогляду. Світогляд. Матеріали з Вікіпедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Світогляд> (дата звернення: 05.04.2021).
8. Хамитов Н. ФИЛОСОФИЯ: Бытие. Человек. Мир от метафизики к метаантропологии. Курс лекций. 6-е издание, исправленное и дополненное, Киев: КНТ, 2020. 268 с.

9. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.
10. Шинкарук В.І. и др. Філософський енциклопедичний словник. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Shynkaruk_Volodymyr/Filosofskiy_entsyklopedychnyi_slovyk.pdf (Дата звернення: 05.04.2021).
11. Шинкарук В.І. Світогляд і філософія. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. Київ : Знання, 2009. С. 163–173.

THE PERCEPTION OF THE DEATH AND IMMORTALITY OF PERSONALITY IN THE ORDINARY, PERSONAL AND PHILOSOPHICAL TYPES OF WORLDVIEW

Pavlo Nesterenko

National Pedagogical Dragomanov University,

Faculty of History and Philosophy,

Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Education Policy,

Pyrogova str., 9, 01061, Kyiv, Ukraine

In the article the author for the first time studies the phenomena of death and immortality and types of worldview, namely everyday, personal and philosophical in their correlation with the idealistic, materialistic and personalistic.

In the course of the research the author proves that everyday worldview correlates with idealistic and materialistic types of worldview. Personal worldview correlates with idealistic and materialistic. Philosophical worldview correlates with the personalist type of worldview.

Based on the application of the project of modern philosophical methodology – metaanthropology N. Khamitov, the problem of death and immortality in the everyday, borderline and meta-boundary dimensions of human existence is studied. It is concluded that a persons of everyday life are removed from the inevitability of their own death. They also do not think about immortality, but unconsciously, through procreation, embodies their own corporeality in the genes of posterity. It also includes believers of various religions who believe in the immortality of the soul, but take away the responsibility of freedom, do not want to create and expand their own consciousness, they are obsessed with dogmas, but because of these dogmas, do not want to develop creatively and intellectually immortality as individuals. In this way they make immortality impossible as individuals (the soul often loses its individuality, character, and depersonalization in their beliefs).

A person of the borderline dimension of being begins to think about death, and realizes the possibility of immortality through creativity and intellectual development, through the continuation of life in a transformed physicality or spiritual transformation, but due to his egocentrism can experience loneliness quite acutely.

Man, who is in the meta-boundary dimension of being, is aware of mortality and the possibility of going beyond it in love and co-creation, which fills with deep meaning both bodily transformations and spiritual transformations. It is when the individual reaches the metaanthropological dimension of being that we can speak of the most comprehensive and holistic view of the immortality of the human person in the structure of the worldview.

In the correlation of the everyday type of worldview with the idealistic one, knowledge about death and immortality is formed on the basis of tribal beliefs, dominant religion in society, legends, myths, superstitions, etc. In the correlation of the everyday type of worldview with the materialist one, knowledge about death and immortality is formed on the basis of atheistic upbringing, materialist-everyday way of life of a family in which it is not customary to talk about existential themes of human existence.

Key words: death, immortality, personality, worldview, materialism, idealism, personalism.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.9>

ОГЛЯД ДОСЛІДЖЕНЬ СПОРТУ ЯК ЕЛЕМЕНТА КУЛЬТУРИ

Ростислав Поліщук

*Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
кафедра олімпійської освіти
вул. Костюшка, 11, 79000, м. Львів, Україна*

У статті здійснено філософський аналіз феномену спорту як елемента культури. Розглянуто кілька можливих концептуальних підходів до його дослідження. Окреслено основні розбіжності у трактуванні його значимості для суспільства. Досліджено філософське підґрунтя як методології дослідження спорту в оазі гуманітарних наук. Зазначено що ми маємо справу зі складним соціальним явищем.

Наукові дослідження та філософські рефлексії щодо спорту мають досить недавнє походження. Багато дослідників з дивовижною констатували той факт, що світова наукова спільнота практично не сприймала спорт як важливу тему своїх досліджень. До того ж, працівники сфери тілового виховання та спорту відкидали актуальність гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології та соціальної психології в осмисленні цього феномену. Більшість міжнародних рад і комітетів, що займаються спортом і культурою, розпочали свою роботу лише впродовж останніх двох десятиліть (хоча структура філософії спорту як практичної філософії виформувалася ще в 60-х роках 20 ст.), деякі з основних упродовж останнього десятиліття. Те саме стосується національних симпозіумів та конференцій. В Україні дослідження спорту серед філософського напрямку на даному етапі тільки розвивається. Лише кілька науковців, зокрема І. Ібрагімов, В. Білогур, А. Коваленко, В. Джуль, запропонували певні концепції розвитку філософії спорту як окремої галузі наукових досліджень.

Якщо проаналізувати літературу, можна знайти багато цікавих матеріалів щодо наукового вивчення спорту в суспільстві. Наприклад, Козенс і Штумпф [6] вказують на труднощі у визнанні спорту, та на те, що він є важливим елементом історії культури. Хоча в більшості культур минулого є деякі посилання чи згадки про спорт, вони значною мірою мають обмежений характер.

Але, на сучасному етапі, вже ніхто не може заперечити значення спорту як культурного феномену в історії людства. Сучасний спорт – це не тільки великий бізнес, а також популярна культура та потужна політика. Він став особливою лакуною зі своїми цінностями, власною «манерою» спілкування та має важливі наслідки для міжнародних та полікультурних відносин.

Ключові слова: спорт, антропологія спорту, філософія спорту, спортивна культура, соціологія спорту.

Постановка проблеми. На нашу думку, вивчення спорту як соціокультурного інституту – це одна з тем, яка мала б зацікавити філософів. Небагато видів людської діяльності (культурних практик) поєднують тілесність, емоції, політику, гроші та мораль настільки ж, як спорт. На стадіонах Англії або в Україні, на бейсбольних майданчиках США або полях для регбі на Фіджі люди випробовують свої фізичні межі, вкладають емоційну енергію, виконують ритуали і вживають стимулюючі речовини. Спорт – це мікросвіт того, що стосується життя. Наше завдання – дослідити як спорт формує соціальний, культурний, політичний та історичний контекст, в якому ми живемо.

Основна *мета* цієї статті – це дослідження потенціалу спорту в суспільстві як галузі наукових досліджень, а також вивчення цінностей спорту як одного з показників якості

суспільства. Адже, проаналізувавши спортивну культуру нації (або ж, як пишуть американські дослідники, «націю, що грає»), можна розкрити її соціальну структуру та систему цінностей, довідатися багато цікавого про інші аспекти політичного та економічного життя, особливо в сучасному суспільстві: «спорт та ігри можуть бути основою для розуміння того, як люди живуть, працюють і думають, а також можуть слугувати барометром прогресу нації в цивілізації» [6, р. 2].

Основний матеріал. У міру знайомства з науковою літературою спортивного спрямування, все більше складається враження, що це область вивчення культурного значення. Козенс і Штумпф стверджують, що «Спортивні та фізичні оздоровчі заходи належать до мистецтва людства. Така діяльність склала основну частину всіх культур, включаючи всі расові групи та всі історичні епохи, оскільки вони є такою ж фундаментальною формою людського самовираження, як музика, поезія та живопис» [6, р. 1].

Незважаючи на значення спорту в суспільстві, для цієї сфери наукових пошуків впродовж довгого періоду більше характерною була занедбаність, ніж розвиток та зацікавлення. Однією з найважливіших проблем, на яку наштовхується дослідник спорту («гуманитарій»), є питання визначення місця спорту в культурній ієрархії [7, р. 153–165].

Наприклад, відомий американський дослідник, Макінтош П. К. [14] зазначає, що «спорт став світовим та міжнародним явищем». Погляди Рене Мехю [15, р. 30–49] на спорт і культуру також представляють особливий інтерес. Він вважає, що статус спорту у суспільстві не такий високий, як повинен бути і висловлює стурбованість через неспроможність художників та інтелектуалів включити спорт у свою роботу. Він вважає, що цінності спорту не досягли культурного визнання, якого заслуговують.

Статус спорту в культурі ретельно обговорювали на багатьох конференціях. Однією з причин щодо порівняно низького зацікавлення було визнано те, що занадто мало інтелектуалів звертали увагу на спорт. Але за короткий проміжок часу, відбувся чималий прорив в гуманітарних науках. Зокрема, Малколм [13], Горкгаймер [4], Бурд'є [3], Гемар А. [8], Ленк Г. [11], Люшен Г. [12], здійснили науковий аналіз спорту в суспільстві. Їхні ґрунтовні роботи представлені в рамках соціології і їх варто переглядати всім, хто має академічні прагнення до вивчення спортивної культури. Вони зробили чудовий внесок у визнання потреби наукового дослідження спорту в суспільстві.

У такій молодій галузі, як філософія спорту, існує більше проблем та запитань, ніж є рішень та відповідей. На цьому етапі основні зусилля покладені на визначення проблем, які заслуговують на ґрунтовне осмислення. Наприклад: Яке місце спорту в культурній ієрархії? Які фактори впливають на статус спорту в суспільстві? Чи є цінності у спорті як інструменті соціального блага? Чи існує зв'язок спорту з розвитком індивідуальних та групових цінностей? [7, р. 153–165]

Безумовно, є потреба у розумінні взаємозв'язків спорту з іншими елементами культури. У складній структурі суспільства спорт впливає на політику, соціальну конфігурацію, економіку, релігію, військо, освіту, технології, музику, мистецтво, науку та літературу. При вивченні природи людини також багато корисного можна отримати завдяки вивченню спорту, який є частиною пошуків сенсу та цінності в житті. Один з відомих дослідників спорту, Алекс Натан, свого часу зауважив, що «спорт має коріння в гуманітарних науках, забезпечуючи можливості для збагачення життя та самореалізації – це важливе зацікавлення людей у всьому світі» [16].

1. Попередні підходи до дослідження спорту.

У сучасній цивілізації – в суспільстві споживання, спорт являє собою масову поліцентричну сферу діяльності. Така діяльність вбирає в себе і перетворює безліч інших

специфічних культурних і соціальних сфер. Феномен спорту в наш час отримав світове поширення і масштаби. Його суспільна значущість зростає ще більше завдяки регулюванню з боку як державних і міжнародних організацій, так і недержавних спільнот та об'єднань, що входять в число інститутів громадянського суспільства [17, С. 93–100]. На Гельсінській конференції, на якій акцент робили саме на культурних, соціальних, мистецьких проявах спорту, висловлено думку: «Спорт є невід'ємною частиною сучасної культури і має важливі завдання, які потрібно виконати в освіті. Його вплив не обмежується лише спортивними полями, а поширюється на багато областей сучасного суспільства, яке швидко розвивається» [18].

Тобто, однією з перших проблем, яку слід розглянути, є сфера вивчення спорту в суспільстві – соціологія й антропологія спорту. Американський дослідник А. Деніелз, у своїй статті описав гіпотезу, у якій зазначено, що значення фізичної активності мають щонайменше шість вимірів: соціальний досвід; здоров'я та фітнес; «гонитва за вертиго»; естетичний досвід; катарсис; аскетичний досвід [7, р. 12]. Сфера соціології спорту включає взаємозв'язки спорту з іншими елементами культури. Спортивна соціологія стосується вивчення спорту в суспільстві, оскільки він впливає на розвиток людини, її форми самовираження, ціннісні системи та взаємозв'язки спорту з іншими елементами культури.

Взагалі, варто зазначити, що як і соціологія, філософська антропологія розширює свої горизонти і на даний час існує у багатьох відношеннях до людства. Власне, тому й не дивно, що виформувалася «антропологія спорту», а автори книги «Антропологія спорту» – К. Бланшар і А. Т. Ческа, отримали звання «піонерів в цій галузі досліджень» – «Авторів цієї книги можна належним чином вважати піонерами антропологічних досліджень спорту, і хоча це правда, що перелічена в кінці цього тому бібліографія містить кілька праць про спорт, які однаково гідні кваліфікації "піонер", ті давніші роботи походять із галузі соціології.» – зазначив автор вступу до цієї книги Едвард Норбек. Проаналізувавши літературу, не виникає жодних підстав оскаржувати таку оцінку. До того ж, не має причини заперечувати, що спорт має важливе значення для людства [10, р. 1].

2. Спроби філософського осмислення спорту. Власне, інтерес соціально-гуманітарного знання до спорту проявився одночасно з боку різних наукових дисциплін й інтелектуальних течій. Про спорт писали Веблен, Шіллер, Спенсер, Плесснер, Шелер, Бурдьє, Еліас, Ортега-і-Гассет, Хейзінга та інші.

Всі теоретичні спроби філософського осмислення спорту здебільшого розпочинають з дослідження соціокультурної значимості гри як його матриці. Такі думки виникали ще в античній Греції, коли Платон і ще декілька відомих тогочасних філософів висловлювали своє бачення щодо значення тіловиховання у розвитку людини та суспільства. Надалі, усі намагання пояснити гру як людський феномен призвели до розвитку теорій гри. Пол Вайс писав, що кожна культура має певні ігри, забави (ігрища), як основу певного виду спорту [19]. Спорт не можна визначити без аналізу його складових властивостей та пов'язаних з ними понять, зокрема гри, оскільки це може не відобразити еволюційний статус спорту в культурі. Наприклад, Г. Спенсер вважав, що гра потрібна як спосіб реалізації надлишкової енергії. Для Ф. Шіллера гра – це естетична діяльність. Надлишок сил, вільних від зовнішніх потреб, є лише умовою виникнення естетично" насолоди, яку, згідно Шіллеру, приносить гра. Гроос розглядав гру як підготовку до дорослого життя. Макдугал відчув, що гра мотивована інстинктом суперництва. Для Адлера гра – це інструмент для подолання комплексів неповноцінності [17, С. 93–100].

Гейзінга, який дав нам найбільш всебічний аналіз гри, стверджував, що кожна з теорій робить свій внесок у тлумачення місця та функції гри у житті [5]. Голландський

дослідник вважав, що спорт, як функція досягнення спільності, постійно розширював свою соціальну значимість і втягував все нові галузі в сферу своїх володінь. Наприклад, примітним є те, що поняття рекорду, яке виникло в спортивній галузі, завоювало собі чільне місце і в діловому житті (діловій культурі).

3. Сучасні філософські дослідження спорту. З кінця 1960-х років на Заході бурливо розвивається академічна спортологія. Інституціалізуються не тільки теорія й історія спорту, але й окремі дисципліни – філософія спорту, соціологія спорту, антропологія спорту, етико-естетичні принципи спорту. Саме вони займають ту незаповнену нішу, здійснюючи соціально-теоретичні дослідження спорту.

З відомих за даною тематикою робіт можна назвати праці американських вчених П. Вайса «Спорт: філософське дослідження», А. Гуттмана «Від ритуалу до рекорду», П. Макінтоша «Спорт в суспільстві», Г. Ленка «Нотатки щодо взаємозв'язку філософії та соціології спорту», Б. Суїтса «Коник: ігри, життя та утопія», А. Берга та ін.

Відзначену книгу Пола Вайса «Спорт: філософський запит», автор назвав "першою книгою" в галузі філософії спорту. У ній він підкреслює недоліки досліджень в цій галузі і стверджує, що спорт завжди вважався вульгарним або загальним. Дослідник вважає, що не будь-яке явище цікавить дітей і дорослих людей, як це робить спорт; не кожне явище привертає увагу такої кількості глядачів – як багатих так і бідних. Унікальна спадщина вченого полягає в його обговоренні внеску, котрий спорт робить для цивілізації і він вважає його більш ніж вагомим.

Не менш цікавою є робота Аллена Гуттмана «Від ритуалу до рекорду». Вона стала однією з перших книг, які визнають важливість спорту в якості засобу, що дозволяє по-новому поглянути на фундаментальну структуру суспільства. Автор вказує на численні способи, якими сучасний спорт здійснює вплив на життя.

Праця П. Макінтоша – це в основному описові звіти соціальних аспектів спорту, в яких, здебільшого, висвітлені результати загальноприйнятої думки і «забобонів» про спорт. На нашу думку, у своїй книзі вчений майже не розглядає діапазон важливих соціально-філософських питань, хоча вона, без сумніву, зробила чималий внесок у розвиток подальших досліджень.

Ганс Ленк у своїй праці висуває заклик до необхідної інтеграції філософських і суспільно-наукових підходів задля наукового аналізу спорту. А от Гюнтер Люшен визначив спорт як інституцію або соціальну поведінку, ядром якої є конкуренція на основі майстерності та стратегії.

Бернард Суїтс розглядає часто ігноровану мотивацію піднесення спортсмена до ідеалу людського існування за допомогою обліку його можливостей та вираження цих здібностей як наявного добра і людського «телосу». Адам Берг стверджує, що в рамках спорту реалізуються прагнення до перемоги, переваги й досконалості [17, С. 93–100].

3. Спорт і культура. Про взаємовідношення спорту і культури з'явилося чимало праць. Зокрема, українська дослідниця Влада Білогур зазначає: «Спортивна культура як генерально-субстанційна категорія людської екзистенції унікальна, оскільки включає для наслідування всі імперативи» [2].

Крім того, мабуть, доречно було б згадати статтю зарубіжного дослідника – Рональда Хіцлера – «Чи є спорт культурою?». Вже сама назва цієї статті видається інтригуючою та викликає неабияке зацікавлення. У своїй праці вчений підкреслює, що поставлене ним у заголовку питання залежить від загального розуміння чи дебатів про культуру. Далі він розглядає феномен спорту як елемент «маосової» та «високої» культури. Хіцлер вказує на те, що «апологети спорту... постійно шукають щось, що «насправді» стоїть «за спортом»

і могло б якщо не освятити спортивні дії, хоча б «облагородити» їх. Тому я не можу побутися враження, що подібна потреба надати спорту трансцендентну велич, носить деякі риси самовиправдання, що люди все ж таки «потаємно» злегка соромляться свого захоплення (як споживачі спорту), своєї пристрасті (як активні спортсмени), своєї професії (як спортивні журналісти), своєї галузі (як соціологи) спорту) і саме тому люблять шукати його відображення в «принципових» моментах (десь між богоугодністю, природністю та істинною сутністю людини, між ідеалізованим індивідуалізмом та духом спільності, між цілісністю та здоров'ям, жертовністю та подолання себе, естетикою та екстазом, смертю та перетворенням)» [8, р. 479–497].

Також, цікавою є думка Барабанової В. про те, що «Спорт розглядають як спосіб визначення людиновимірності в тій галузі буття людини, яка пов'язана з розвитком тілесності. Спорт розглядають як феномен європейської культури, для якої характерний специфічний тип ставлення людини до світу – як до людиновимірного (гармонійного)» [1, с. 64–67]. Власне, дослідниця має на меті підкреслити, що саме європейська культура є історичним та генетичним «фундаментом» спорту.

Спорт є не тільки частиною культури, а й має серйозний потенціал, адже «виявлення та демонстрація граничних можливостей людської тілесності є частиною процесу людинотворчості. Потреба у визначенні меж «людської місткості», виявленні меж реалізації можливостей, вкладених у людину природою та культурою, відноситься до смислового простору західної культури. У цьому вся роль і місце спорту системі культурних форм, соціальних практик та інститутів. При цьому особлива увага приділена соціально-ціннісним та культурним вимірам спорту, які стоять за його людиновимірністю» [1, с. 64–67].

Висновки. Через обмежену кількість досліджень, проведених на сьогоднішній день, існують суперечливі та часом заплутані погляди на цілі, цінності, статус та розуміння загальної ролі спорту. Незважаючи на визнання соціальної важливості спорту, відсутність систематичного міждисциплінарного дослідження ускладнює завдання розуміння його ролі в суспільстві. Незважаючи на поверхневий характер огляду спорту на сьогоднішній день, ми маємо справу зі складним соціальним явищем. Огляд відповідної літератури це підтверджує.

Коли ми зможемо краще зрозуміти роль спорту в суспільстві, ґрунтуючись на своїх інтерпретаціях та на науковому дослідженні, можливо тоді, статус спорту в культурі знайде своє місце та визнання. Вивчення спорту в суспільстві стає усталеним як наукове дослідження, засноване на суспільних науках. Як і у всіх дослідженнях людини, лінії виходять до інших наук, включаючи поведінкові та фізичні науки. Слідом за керівництвом цілої плеяди дослідників, ми також повинні вивчати спорт із філософських та гуманітарних баз. Окрім стосунків спорту з іншими культурними елементами, слід зрозуміти його значення для людини та його цілі як інтелектуального, соціального та фізичного буття.

Список використаної літератури

1. Барабанова В.Б. Спорт – как форма культуры и сфера социальной практики человека. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. 2013. № 9. С. 64–67
2. Білогур В.Є. Філософія спорту: теоретико-методологічний контекст. Монографія. Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2014. 264 с.
3. Бурдьє, П. Програма для соціології спорту. Начала. Москва: Socio-Logos: Адапт, 1994. С. 257–275.
4. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. Київ: ППС, 2002, 2006. 282 с.

5. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статті по історії культури. Москва : Прогресс – Традиція, 1997. 416 с.
6. Cozens F. W., and Stumpf F. S., Sports in American Life. University of Chicago Press. Chicago 1953. 366 p.
7. Daniels A.S. The Study of Sport as an Element of the Culture. *International Review of Sport Sociology*. 1966;1(1):153–165.
8. Gemar A.J. Sport as Culture: Social class, styles of cultural consumption, and sports engagement in Canada, Durham theses, Durham University, 2019.
9. Hitzler, R. Ist Sport Kultur? *Zeitschrift für Soziologie*, 20(6), 1991. P. 479–487.
10. Kendall Blanchard & Alyce Taylor Cheska, The Anthropology of Sport: An Introduction. South Hadley, Mass., Bergin & Garvey Publishers, 1985. 306 p.
11. Lenk, H. Notes Regarding the Relationship Between the Philosophy and the Sociology of Sport. *International Review for the Sociology of Sport*, 21, 1, 1986. P. 83–92.
12. Lüschen G. The Interdependence of Sport and Culture. *International Review of Sport Sociology*. 1967;2(1):127–141.
13. Malcolm, Dominic. The Social Construction of the Sociology of Sport: a Professional Project. *International Review for the Sociology of Sport*. 49, 2014. P. 3–21.
14. McIntosh P. C. Sport in Society, C. A. Watson Company. London 1963. 208p.
15. Maheu Rene. Sport and Culture, *Journal of Health, Physical Education, Recreation*, 34:8, 1963. P. 30–49
16. Natan A. Sport and Society. London: Bowes & Bowes, 1958. 208 p.
17. Polishchuk R. Philosophical-anthropological and sociophilosophical vision of sport. *European Philosophical and Historical Discourse*. 2019. № 3. P. 93–100
18. Sport, Work, Culture. Report of International Conference on Contribution of Sports to Improvement of Professional Abilities and Cultural Development, Organized by government of Finland's request and assistance of UNESCO. Helsinki, August 1959;
19. Weiss, P. Sport: A Philosophical Inquiry. Illinois: Southern Illinois University Press, 1969. 274 p.

REVIEW OF SPORTS RESEARCH AS AN ELEMENT OF CULTURE

Rostislav Polishchuk

*Ivan Bobersky Lviv State University of Physical Culture,
Department of Olympic Education
Kosciuszko str., 11, 79000, Lviv, Ukraine*

The article presents a philosophical analysis of the phenomenon of sport as an element of culture. Several possible conceptual approaches to his research are considered. The main differences in the interpretation of its significance for society are outlined. The philosophical basis as a methodology of sports research in the oasis of the humanities is studied. It is noted that we are dealing with a complex social phenomenon.

Scientific research and philosophical reflections on sport have a very recent origin. Many researchers have stated with astonishment the fact that the world scientific community has not perceived sport as an important topic of their research. In addition, workers in the field of physical education and sports rejected the relevance of the humanities, including philosophy, sociology and social psychology in understanding this phenomenon. Most international councils and committees on sport and culture have only begun their work in the last two decades (although the structure of sport philosophy as a practical philosophy was formed in the 1960s), some of the main ones over the last decade. The same applies to national symposia and conferences. In Ukraine, the study of sports among the philosophical field at this

stage is only developing. Only a few scientists, in particular I. Ibragimov, V. Bilogur, A. Kovalenko, V. June, proposed certain concepts for the development of sports philosophy as a separate field of research.

If you analyze the literature, you can find many interesting materials on the scientific study of sports in society. For example, Cosens and Stumpf [6] point out the difficulties in recognizing sport, and that it is an important element of cultural history. Although most cultures of the past have some references or references to sports, they are largely limited.

But, at the present stage, no one can deny the importance of sport as a cultural phenomenon in human history. Modern sport is not only big business, but also popular culture and powerful politics. It has become a special loophole with its values, its own "manner" of communication and has important implications for international and multicultural relations.

Key words: sport, anthropology of sport, philosophy of sport, sports culture, sociology of sport.

УДК 113:51(043)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.10>

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ВАСИЛЯ СТУСА

Володимир Попов

*Донецький національний університет імені Василя Стуса, юридичний факультет,
кафедра теорії, історії держави і права та філософії права
вул. Симона Петлюри, 2, 21050, м. Вінниця, Україна*

Яна Котець

*Донецький національний університет імені Василя Стуса, юридичний факультет,
кафедра теорії, історії держави і права та філософії права
вул. Симона Петлюри, 2, 21050, м. Вінниця, Україна*

Стаття присвячена соціально-філософським поглядам великого українського поета ХХ сторіччя Василя Стуса. В статті проаналізовано творчий спадок митця, спогади його однодумців та опонентів щодо політичних переконань та філософських поглядів Митця. На підставі їх аналізу стверджується, що Стус з самого початку своєї творчості виборював українські національні ідеали, вставав на захист духовних засад українства та прав української мови в часи панування радянської ідеології, яка була націлена на асиміляцію українців та створення нового типу людини – «будівника комунізму». Основу цієї моделі складав старий російський шовінізм в нових комуністичних шатах. Василь Стус в своїх соціально-філософських поглядах зазнав і певної трансформації: від ортодоксального національно забарвленого марксизму до дисидентського радикалізму, побудованого на національно-демократичних цінностях. Велике місце в його творчості займає й жорстка критика радянського режиму, який уявляється йому державою «напівсонця – напівтьми». Василь Стус приділяє уваги також проблемі приниження людської гідності в умовах тоталітарного ладу. В своїх поглядах він схилиється до соціально-політичних поглядів антикомуністичного французького екзистенціалізму. Зокрема у А. Камю від запозичує ідею абсурдності соціальної дійсності, яку плідно втілює в своїй поетичній творчості. На підставі трагічного досвіду постійних переслідувань і тривалого ув'язнення в політичних таборах, Поет створює власне соціально-філософське осмислення радянської дійсності та радикально-критичне осмислення владної системи, побудованої на приниженні людської гідності та свободи. В основі його соціально-філософської концепції лежить цілісна система світоглядних переконань, яка може бути визначена як оригінальна версія українського літературно-філософського екзистенціалізму з тенденціями перетворення в релігійний персоналізм. В своїх пізніх творах та таборових щоденникових записах Василь Стус формулює остаточно свою соціально-філософську позицію як національно-демократичного радикалізму, антикомунізму та героїчного стоїцизму у протистоянні тоталітарній системі.

Ключові слова: національна ідея, соціально-філософські погляди, екзистенціалізм, національно-демократичний радикалізм, тоталітаризм, суспільство абсурду, нонконформізм, права людини, свобода, людська гідність, героїчний стоїцизм, патріотичний персоналізм.

Постановка проблеми. В умовах зухвалої російської агресії, що розпочалася в лютому цього року та того титанічного протистояння українського народу цій страшній навалі набуває непересічної актуальності звернення до духовних засад новітнього українського Духу та спадщини його виразників та творців, які закладали його підвалини ще в умовах тоталітарно-колоніального режиму в лещатах якого Україна перебувала більшу частину минулого сторіччя.

Василь Стус – одна з найвидатніших постатей історії України другої половини ХХ століття. Як символ втілення української ідеї його постать дорівнює постатям поетів-профетів України – Тараса Шевченка, Лесі Українки та Івана Франка. Глибокий філософський зміст його творів, його трагічна доля, послідовна боротьба за гідність людини, національну свободу і відродження духовності, сміливий спротив тоталітарній системі визначає актуальність дослідження філософського виміру його творчості в наш час, коли Україна у відчайдушній боротьбі з агресором намагається остаточно ствердити власну свободу та незалежність, відстояти свій шлях до Європи.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Трагічна доля і поетична творчість Василя Стуса була актуалізованою ще на початку 1990-х років і стали предметом ретельного дослідження фахівців різних гуманітарних наук: літературознавців, мовознавців, культурологів, істориків тощо. Майже всі вони наголошували на особливих філософських інтенціях поета, належності його до екзистенціалізму як одного з найбільш впливових філософських напрямів європейської філософії ХХ сторіччя. Але філософські аспекти його творчості чомусь майже залишилися поза увагою професійних філософів та істориків філософії зокрема.

Щодо ж головної проблеми роботи – виявлення специфіки філософських аспектів творчості Василя Стуса то тут в якості теоретико-методологічних засад нами були обрані найбільш авторитетні напрацювання сучасного стусознавства в цій галузі в роботах А. Акіллі, Ю. Бедрика, Ю. Бондаренка, С. Грабовського, Т. Гундорової, І. Дзюби, М. Жулинського, В. Івашка, М. Коцюбинської, К. Москальця, М. Рябчука, Е. Соловей, Д. Стуса та того ж Ю. Шевельова (Шереха).

Нами були взяті до уваги також філософські аспекти дисертацій присвячених творчості Василя Стуса В. Біляцької, Г. Віват, М. Єгорченко, Є. Іщенко, І. Онікієнко, О. Рарицького, О. Росінської, С. Саковець і, особливо, В. Полюги та С. Тодорової.

Соціально-філософська спадщина Василя Стуса є достатньо невеликою. Поет свідомо досить часто уникав розгляду гострих соціальних проблем (тим більш, що в той час на більшість з них було накладене своєрідне ідеологічне «табу»), а у передмові до збірки «Зимові дерева» написав про свою зневагу до політиків. Не зважаючи на це, висловлювання Стуса по певним соціально-філософським питанням, політична інтерпретація його поетичних та літературознавчих творів й до нашого часу перебувають в епіцентрі уваги не лише фахівців, а й усієї української громадськості.

Спираючись на спадщину поета, спогади його сучасників, ми проаналізуємо його філософські погляди в нашій статті, **метою** якої є визначення головних особливостей політичної та філософської позиції Василя Стуса в контексті політичної боротьби його доби.

Виклад основного матеріалу. Популярний сучасний український письменник Сергій Жадан, отримуючи премію імені Василя Стуса 20 травня 2017 року, оцінюючи роль Василя Стуса в сучасному житті, наголошував на тому, що «важливість біографії цього поета, важливість його присутності в нашому просторі є настільки очевидною та затребуваною, що навіть повторення всім відомих речей, пов'язаних із ім'ям та письмом Стуса, видається все ж необхідною». Але зазначає він для багатьох можновладців та пересічних громадян «сама постать Стуса є просто чужою, незрозумілою. Припускаю, що для них Стус є постаттю не так поетичною, як політичною, міцно впаяною в незрозумілий український контекст, яку можна розглядати виключно в цьому контексті» [1].

Поезію Василя Стуса, її соціально-філософський сенс можна збагнути лише в контексті тих соціальних умов, в яких перебувала Україна з кінця 1950-х до середини 1980-х років. В СРСР в складі якого знаходилася наша країна після 1956 року, незважаючи

на продовження панування Комуністичної партії відбуваються великі соціальні зрушення. Після викриття Микитою Хрущовим «злочинів культу особистості» на XX з'їзді КПРС та реабілітації жертв сталінських репресій в країні виникає нова духовна атмосфера підйому, в повітрі відчувався смак свободи та майбутніх змін, які приведуть країну до щасливого майбутнього. Надія на зміни викликала сильне духовне піднесення, яке надихало молодих інтелігентів-шістдесятників у всіх кутках СРСР, особливо у великих містах, що стають культурними центрами. Поезія починає відігравати ключову роль в культурі суспільства. Вона стала не просто популярною, але й стала однією з найважливіших аспектів соціального життя. Багатотисячні натовпи приходили послухати виступи поетів, з прилавків миттєво розходилися їхні збірки, а самі письменники стали своєрідним виразом творчої свободи. Одним з центрів цього руху стала й Україна, але «хрущовська відлига» тут мала ще один важливий аспект – боротьбу за дотримання національних прав хоча б в тих межах, які були можливими в умовах радянського ладу.

Відомий літературознавець Михайло Хейфец писав згодом з цього приводу: «У 1950-60-і роки, роки набули нечуваної популярності поезії серед радянської молоді, гриміли в Радянському Союзі дві поетичні «четвірки», російська (Вознесенський, Євтушенко, Рєдєвський, Ахмадуліна) і українська (Драч, Вінграновський, Коротич, Ліна Костенко)» [2, с. 12]. Згодом з «російської четвірки» більшість пішли на компроміс з владою, яка все більше вдавалася до придушення свободи, лише Белла Ахмадуліна залишилася вірною первісним ідеалам. З української – лише «одна Ліна Костенко лишилася поетом». Але Хейфец погоджується з думкою політ'язня Зоряна Попадюка про те, що «більшого за Стуса в українській поезії нікого нема» [2, с. 12].

Загальноукраїнської відомості Василю Стусу надали вірші, опубліковані в грудневому номері 1959 року «Літературної газети» з напутнім словом автора культових «Пісні про рушник» та «Знову цвітуть каштани» Андрія Малишка. Ці ліричні твори були достатньо відповідними за духом головним ідеям тодішнього шістдесятництва: оптимістичні і романтичні.

Дитинство та юність Василя Стуса, які припали на воєнні та повоєнні роки, пройшли на околиці Донецьку. Але, починаючи зі студентських років не зважаючи на російськомовне середовище, незмінним для нього був його «стоїцизм щодо відстоювання рідної батьківської мови й традиції» [3, с. 53]. А він відзначався також «безмежною закоханістю у слово материнсько-батьківське, бентежною тривогою за його майбутню долю» [98, с. 14]. В цьому можна вбачати й вплив родинного оточення: «...Вся сім'я любила співати, спілкувалися українською мовою» [4, с. 139]. Він також після невдалої поїздки до Києва, обирає собі фахом українську філологію. Вже після закінчення педінституту та служби в армії учителюючи в Горлівці, він часто виступав із лекціями «перед місцевими жителями, бо був радий, що людей цікавлять проблеми рідної історії, культури» [4, с. 142]. Спілкувався завжди тільки українською мовою, хоча іноді це призводило до певних побутових конфліктів. Після досвіду роботи вчителем української мови та літератури в зросійшеному середовищі соціально-політичні погляди Поета дещо радикалізуються. Його критика стосувалася насамперед внутрішньої політики радянської влади, особливо, в галузі національно-культурного життя. Стус болісно реагував на випадки, прикрі ситуації, пов'язані з несприйняттям викладання, а особливо публічного вживання української мови як місцевим населенням (особливо на Донбасі), так і керівництвом.

В сповненому болі за рідну мову і рідний край, він 12 грудня 1962 року пише листа своєму «хрещеному батькові» в поезії Андрієві Малишку. Його рядки сповнені болем і гніву: «У нас немає майбутнього. Коріння нації – тільки в селі, а "хуторянським" народом

ми довго не проживем, пам'ятаючи про вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації. На Донбасі (та й чи тільки!) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити» [5]. Стус намагається дотримуватися ідеологічних засад марксизму-ленінізму, але при цьому практика асиміляції всього українського на Донбасі викликає у нього праведний гнів: «Я вважаю, що доля Донбасу – це майбутня доля України, коли будуть одні солов'їні співи. Як же можна миритись з тим особливим інтернаціоналізмом, який може призвести до згуби цілої духовної одиниці людства? Адже ми не пруси, не полаби, адже нас – за 40 мільйонів» [5].

Більшість дослідників творчості Василя Стуса вважають, що соціально-філософське кредо Василя Стуса, стрижнем якого була національна ідея (спочатку у марксистсько-ленінському форматі) остаточно сформувалося наприкінці 1962 року, коли він переїжджає до Києва. Його погляди майже в усьому співпадали з тим інтелектуальним середовищем в якому він знаходить творчу насагу й натхнення (Клуб творчої молоді до якого тоді входили Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Іван Світличний, Василь Симоненко, Алла Горська та інші). Великою мірою він поділяв головні ідеї книжки-памфлету Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), яка стала своєрідним маніфестом українських шістдесятників. Про це свідчить його філософсько-публіцистичне есе «Дещо з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьогоденне буття» (1968) він висловив думки подібні дзюбівським, але без посилань на класиків марксизму-ленінізму. В ньому він зокрема пише; «...за переписом населення 1959 року маємо близько 4,5 мільйона українців в СРСР, що відмовилися від материнської мови на користь російської, бачимо, що тут уже йдеться не просто про проблеми, а про щось фатальніше, про життя і смерть української нації» [6, с. 392]. Й далі: «Сільське українське населення, колгоспники не мають фактично доступу до міста, не можуть вливатися в міське населення і виносити за межі села українську мову». Стус знову оперує цифрами, вказуючи на катастрофу національної асиміляції: «...видно при простих арифметичних підрахунках, що тільки через росіян 4 227 769 українців не мають змоги жити в українських містах. Коли ж додати сюди ще й євреїв, які майже всі живуть у містах і користуються російською мовою, то серед міського населення буде вже понад 31% неукраїнців (тобто некорінного населення республіки). Отже, понад 5 мільйонів українців не можуть зайняти свого законного місця в містах, не можуть користуватися всіма отими перевагами, які дає життя у місті порівняно з помешканням на селі, не можуть брати найактивнішу участь у творенні самої культури української нації» [6, с. 396]

Краще зрозуміти сутність соціально-філософських поглядів Поета з національного питання можливо на підставі спогадів його друга з часів навчання в Сталінському педінституті Віктора Дідківського: «Ставлення Стуса до національного питання впливало з його філософії життя. Своє філософсько-національне кредо Василь обґрунтував мені у 1978 році, коли приїздив на похорон батька у Донецьк. Нація – це спосіб існування людства. Інакше, як у формі нації, людство існувати не може. І тому порушення прав нації, а тим більше політика знищення націй (лінгвоцид, етноцид, екоцид) є брутальне порушення прав людини, злочин проти людства. Тому збереження прав нації на існування, захист і боротьба за її нормальне буття (збереження культури, мови, звичаїв) – це є боротьба за збереження людства» [7, с. 110].

За умов існування Василя Стуса в тоталітарному суспільстві, за відсутності української державності, увага поета була прикута до буття людини, породжує трагічне відчуття безглуздості та абсурдності. У спогадах Євген Сверстюк зазначає: «У судовому звинуваченні поета фігурують окремі вірші бойового і сатиричного характеру» [8, с. 213]. Деградуєчи й агонізуючи, влада мстилася В. Стусові, який виступав проти цілковитого

збочення соціального життя і суцільної ідеологічної істерії. Простір тюрми лише посилить і загострить екзистенційні почування і переживання митця. В умовах ув'язнення поетична творчість стане для Стуса засобом боротьби проти жорстокості та безглуздості системи, стане альтернативою просторові страждання і зла.

Але саме Україна залишалася для Василя Стуса є визначальною духовною субстанцією, що відобразилося в його оригінальній історіософській концепції. Вона завжди була джерелом його поетичної сповіді й пророцтва. Його соратниця, львівська поетка Ірина Калинець зазначала в своєму інтерв'ю газеті «День» (3 вересня 2010 р.): «В одному з листів він писав, що туга за Україною змушує його творити. Тобто те, що мучителям здавалося карою для політв'язнів, певною мірою творило для нас сенс життя... було стимулом до творчості, до праці» [4, с. 165]. Особливо гострим стало почуття єдності з рідною землею, намагання знайти в ній своє душевне спасіння стало на чужині: в ув'язненні та засланні: «О земле втрачена, явився / бодай у зболеному сні, / і лазурово простелився, / і душу порятує мені» [9, с. 168].

Разом з тим, радянська Україна, яку поет називав «протрухлим українським материком» не викликала у нього жодних симпатій. На цю амбівалентність відношення Стуса до рідної країни, що знаходиться під радянським пануванням відмічав Ю. Шерех (Шевельов), який писав, що «... один з панівних у Стуса образів – образ України. У душі Шевченківсько-романтичної традиції Україна – це рай, але рай сплюндрований. Звідси образ України протистоїть образам тюрми-Колими, доповнює їх і – через факт сплюндрованості – зливається з ними» [10, с. 382].

В. Стус є справжнім духовним велетнем, який, за словами покійного голови УГКЦ Любомира Гузара, «спроможний бути вільним і в невільній державі» [11]. Митець «навіть за ґратами лишався вільною людиною, саме тому його смерть у неволі перетворилася на безсмертне утвердження справжньої свободи. Власне, наявність таких людей дозволяла вважати наш народ волелюбним. Але брак таких людей не давав змоги цілому народові стати вільним» [11]. Вільнолюбна й жертвна натура поета-борця виводить на історико-національний характер свободи, розуміння її як «області долі», де доля – це «сутнісно доля народу». Вона конструє буття індивідів і країн як цілого, а екзистенцію розглядає як справжнє існування в національному цілому. Поет при цьому є «унікальною особистістю, втіленням ідеї абсолютної свободи («Україна є вільна, бо я є вільний...») й високої духовності» [12, с. 43]. Поет набуває рис пророка, який несе народові Слово, що заряджає його потужною соціальною енергетикою.

У важку днину української історії, коли разом з підвищенням добробуту катастрофічно занепадала суспільна мораль, відбувалася національна асиміляція, а особистість була повністю нівелірована, В. Стус проголосив ідею необхідності збереження індивідуального «Я», особистісної та національної ідентичності. Про його головні вимоги «Чого він хоче?» – якось запитав його однокурсник по педінституту Олег Орач. І отримав досить чітку відповідь: «Щоб в Україні – і скрізь – була соціальна справедливість, щоб в Україні – і на його рідній Донеччині – не закривали масово україномовні школи, щоб європейський п'ятдесятимільйонний український народ, як всі народи у світі, мав і мову свою, і свою історичну пам'ять, і гідність...» [4, с. 367]. Цю позицію сучасний український культуролог та літературознавець Петро Іванишин визначає як відповідність «настановам українського культурного націоналізму, за якими людина вважається національною субстанцією, чи, за онтологічною герменевтикою, національним буттям» [13, с. 253].

Гуманістичні принципи лежать і в основі його соціально-філософських поглядів. Поет викриває антигуманну сутність тоталітарного режиму, який принижує особисту

та національну гідність людини. Особливе місце в його соціальній філософії належить його боротьбі за збереження національної ідентичності українського народу, його мови та культури.

Трагічна доля Василя Стуса залишається в епіцентрі політичних баталій і дотепер. 2019 року майже одночасно виходить фільм «Заборонений» і книга журналіста Вахтанга Кіпіані, побудована на розсекречених документах радянського КДБ та інших силових та судових органів радянської доби [14]. Головні суперечки проте точаться навколо Віктора Медведчука, державного захисника на процесі 1980 року, який не зміг захистити поета від наклепницьких звинувачень влади. Але ажіотаж, піднятий навколо фільму і книги, які намагалися заборонити рішенням суду, ще раз привернув увагу всіх українців до величної постаті поета-борця за незалежну Україну.

Великий поет-політв'язень став символом національного руху, його приклад боротьби за ідеали та людську гідність надихала українських патріотів під час Помаранчевої революції 2004 року і Революції гідності 2013-2014 років, вона продовжує залишатися й під час героїчного спротиву армії та всього українського народу під час сьогоденної російської агресії.

Висновки. Таким чином, на підставі попереднього аналізу ми можемо стверджувати, що соціально-філософські погляди Василя Стуса формуються на основі його первинного виховання в національно-свідомому середовищі та активної участі в українському дисидентському та правозахистному русі 1960-1980 років. Вони зазнали також певної еволюції на протязі його життя та творчості від ортодоксального національно-забарвленого марксизму до дисидентського радикалізму, побудованого на національно-демократичних цінностях. Але головним стрижнем його поглядів на всіх етапах творчості залишалася безмежна відданість Україні. Особиста самоідентифікація не могла бути без національної ідентичності, поваги до рідної мови і рідної землі. При цьому Василь Стус доволі критично відносився до соціальних реалій тодішньої радянської України та абсурдних умов існування держави «напівсонця та напівтьми». Його соціально-філософські погляди також виключають вузький націоналізм або шовінізм у відношенні до інших націй.

Список використаної літератури

1. Література, яка виходить поза межі книгарень та бібліотек... Сергій Жадан на врученні Премії Стуса. Українська правда. 22 травня 2017. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/05/22/224305/>
2. Хейфец, Михайло. Українські силуети. Нью-Йорк: «Сучасність», 1984. 240 с.
3. Стус Д. В. Василь Стус: життя як творчість Київ : Факт, 2005. 368 с.
4. Василь Стус: Поет і Громадянин: книга спогадів та роздумів. К.: ТОВ «Видавництво «КЛЮ»», 2013. 684 с.
5. Лист Стуса до Малишка. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/01/26/158881/>
6. Стус В. Дещо з думок наших попередників про національне питання на Україні та про її сьогоденне буття. Твори: У 4 т., 6 кн. Львів: Вид. спілка «Просвіта». Т. 4. 1994. С. 381–398.
7. Василь Стус у своїх листах. *Вітчизна*. 1995. № 7-8. С. 103–112.
8. Сверстюк Є. Блудні сини України. Упорядник Тарас Марусик. Київ: Т-во «Знання» України, 1993. 256 с.
9. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. Львів: Вид. спілка «Просвіта». Т. 3. Кн. 1: Палімпсести / Ред. кол.: М. Коцюбинська та ін.; Упоряд., прим., підготов. варіантів Д. Стуса; Авт. передм. Д. Стус. 1999. 485 с.

10. Шерех Ю. Трунок і трутизна (Про «Палімпсести» Василя Стуса). *Третя сторожка: Література. Мистецтво. Ідеології*. Київ : Дніпро, 1993. С. 222–264.
11. Гузар Л. Про свободу. URL: <https://dt.ua/internal/pro-svobodu.html>.
12. Яструбецька Г. І. Концепт «Україна» в поезиторчості Василя Стуса. *Слово і Час*. 2004. № 10. С. 37–43.
13. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко: монографія. Київ : Академвидав, 2008. 392 с.
14. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР. Уклад. В. Кіпіані. Харків: Віват, 2019. 688 с.

SOCIO-PHILOSOPHICAL VIEWS OF VASYL STUS

Vladimir Popov

*Vasyl Stus Donetsk National University, Faculty of Law,
Department of Theory, History of State and Law and Philosophy of Law
Simona Petliura str., 2, 21050, Vinnytsia, Ukraine*

Yana Kotech

*Vasyl Stus Donetsk National University, Faculty of Law,
Department of Theory, History of State and Law and Philosophy of Law
Simona Petliura str., 2, 21050, Vinnytsia, Ukraine*

The article is devoted to the socio-philosophical views of the great Ukrainian poet of the twentieth century Vasyl Stus. The article analyzes the creative heritage of the artist, the memories of his associates and opponents of the political beliefs and philosophical views of the artist. Based on their analysis, it is stated that Stus from the very beginning of his career fought for Ukrainian national ideals, defended the spiritual foundations of Ukrainianness and the rights of the Ukrainian language during the Soviet ideology aimed at assimilating Ukrainians and creating a new type of man – "builder of communism". The basis of this model was the old Russian chauvinism in the new communist clothes. Vasyl Stus in his socio-philosophical views has undergone a certain transformation: from orthodox nationally colored Marxism to dissident radicalism, built on national democratic values. A strong place in his work is occupied by harsh criticism of the Soviet regime, which he sees as a state of "half-sun – half-darkness." Vasyl Stus also pays attention to the problem of humiliation of human dignity in a totalitarian system. In his views he leans towards the socio-political views of anti-communist French existentialism. In particular, A. Camus borrows from the idea of the absurdity of social reality, which he fruitfully embodies in his poetic work. Based on the tragic experience of constant persecution and long imprisonment in political camps, the poet creates his own socio-philosophical understanding of Soviet reality and a radical-critical understanding of the power system built on the humiliation of human dignity and freedom. At the heart of his socio-philosophical concept is a holistic system of worldviews, which can be defined as an original version of Ukrainian literary and philosophical existentialism with tendencies to transform into religious personalism. In his later works and camp diary entries, Vasyl Stus finally formulates his socio-philosophical position as national-democratic radicalism, anti-communism and heroic stoicism in opposition to the totalitarian system.

Key words: national idea, socio-philosophical views, existentialism, national-democratic radicalism, totalitarianism, society of absurdity, nonconformism, human rights, freedom, human dignity, heroic stoicism, patriotic personalism.

УДК 1:355

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.11>

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ТА ВІЙСЬКОВИХ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЇНИ, ЩО ЗАЗНАЛА ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Ірина Севрук

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан захисників України, 3, 61000, м. Харків, Україна*

Юлія Соколовська

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан захисників України, 3, 61000, м. Харків, Україна*

У дослідженні на основі міждисциплінарного, системного та конкретно-історичного підходів здійснено аналіз реалій сучасної України, з метою виявлення, аналізу та узагальнення типових проблем, пов'язаних із морально-етичними аспектами діяльності цивільних та військових структур/осіб на території країни, що зазнала військової агресії.

При проведенні дослідження було використано методи філософської рефлексії, аналізу, синтезу, аналізу документів, моніторингу та спостереження. Контекстом даного дослідження слугують реалії сучасності як у зонах ведення бойових дій, так і на інших територіях України.

Своєрідність отриманих результатів: 1) Проведено аналіз соціальних дій та соціальних взаємодій, що відбуваються сьогодні як у зонах ведення бойових дій, так і на інших територіях України, з метою виявлення їх морально-етичних аспектів. 2) Визначено домінуючі морально-етичні проблеми з урахуванням аналізу досвіду ведення сучасних миротворчих операцій та локальних війн. 3) Проведено узагальнення та аналіз визначених проблем, їх специфіки та змісту. 4) Обґрунтовано значущість морально-етичного здоров'я суспільства та його силових структур, особливо за умов воєнного стану. 5) Обґрунтовано безальтернативність двосторонньої взаємодії людини та суспільства/держави у вирішенні питань якості життя осіб, постраждалих від війни. 6) Обґрунтовано роль громадянського суспільства у миротворчих процесах та процесах інтеграції військових у «суспільство миру». 7) Обґрунтовано необхідність формування базових морально-етичних цінностей на всіх рівнях освіти, в першу чергу, у мирний час, їх реалізації у всіх практиках професійної (військово-професійної) діяльності.

Головною перспективою дослідження є подальший аналіз та конкретизація визначеного кола проблем, розробка дієвих механізмів (шляхів) вирішення тих проблем, які були позначені як домінуючі з огляду на реалії сьогодення України, пошук оптимальних механізмів практичного втілення результатів подальших досліджень у різноманітні соціальні та військові практики. Проведене дослідження відкриває чисельні перспективи для подальших розвідок науково-теоретичного та науково-практичного спрямування.

Ключові слова: військова агресія, морально-етичні проблеми, зона ведення бойових дій, військові, цивільні, етичне рішення, персональна відповідальність, соціальна відповідальність.

Вступ. Війна гранично загострює не тільки питання професіоналізму – військових та цивільних. Міра «людського» в людині, її спроможність, незважаючи на чисельні жахи

війни, не втратити здатності залишатися Людиною, за сучасних умов стає суттєвим фактором перемоги та чи не головним показником цивілізованості і людини, і суспільства. Війна породжує широке коло гуманітарних проблем, і те яким чином вирішуються ці проблеми, також стає показником рівня культури, досягнутого суспільством.

Сучасність свідчить: морально-етичні контексти дії і цивільних, і військових, як у зоні ведення бойових дій, так і на інших територіях країни, що зазнала військової агресії, стають вагомим фактором, що обумовлює шанси країни на перемогу. Недодержання принципу гуманізму, як під час бойових дій, так і у повсякденних практиках, порушення норм загальнолюдської моралі та міжнародного гуманітарного права, злочини проти людяності, – все це може постати як поодинокі випадки, які суспільство засуджує та яким дає відсіч, а може перетворитися поступово й на норму, яка спотворить суспільство, лишавши його права називатися цивілізованим.

Отже, морально-етичні аспекти діяльності як цивільних, так і військових осіб під час війни постають як широке поле проблем, що потребують негайної теоретичної рефлексії, розгортання дискусій у широких колах громадськості й науковців та практичного вирішення.

Аналіз досліджень і публікацій демонструє наявність широкого кола досліджень, дотичних до тематики пропонованої статті, презентованих класичними філософськими та сучасними працями закордонних й вітчизняних фахівців.

«Вічною» філософською темою є проблеми життя та смерті, але з огляду на заявлену у статті проблематику, найбільшого методологічного значення набуває оптика екзистенціалізму, зокрема, тематика кризової («пограничної») ситуації, що актуалізує проблеми людини як моральної істоти – вільного вибору, свободи та відповідальності, можливості самовизначення (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю).

Теоретичні штудії, присвячені дослідженню війн сучасності, зокрема, спеціфіки сучасної гібридної війни, на теренах нашої країни були стимульовані подіями 2014-2015 років на Сході країни. Розгляд різноманітних аспектів сучасних гібридних війн проведено здебільшого через усвідомлення агресії Росії проти України (О. Базалук, В. Білецький, Ю. Горбань, Ю. Климчук, В. Костицький, Г. Ковальський, О. Лещенко, Є. Магда, В. Мандрагеля, К. Новікова, Г. Ситник, А. Слюсаренко, М. Требін, Г. Яворська та інші).

Вагомим внеском у розробку чисельних проблем, з якими стикаються особи, постраждали під час ведення бойових дій, стають практично орієнтовані дослідження, авторами яких є не тільки власне науковці, а й громадські активісти та волонтери, зокрема, й ті, які безпосередньо надавали допомогу учасникам антитерористичної операції та особам, що зазнали впливу збройного конфлікту на території України [1]. Серед домінуючих проблем, – питання правового статусу учасників бойових дій та постраждалих осіб (Б. Калиновський, Т. Лебідь, О. Листопадова, В. Чижов та інші), реалізація соціальної політики щодо військових та цивільних, які постраждали під час збройного конфлікту (Г. Муляр, Н. Полева, А. Салимон, Н. Циганчук та інші), правові інструменти врегулювання збройного конфлікту на теренах країни (О. Батанов, О. Данілюк, В. Кравченко, М. Пухтинський, Т. Семигіна та інші). Увагу фахівців привертають питання формування системи медичного забезпечення військ і цивільного населення у воєнний час та організації системи медичної реабілітації (В. Білий, А. Голяченко, В. Жаховський, В. Лівінський та інші). Особлива увага надається дослідженням психологічного стану, психосоціальної реабілітації учасників бойових дій та інших груп населення (М. Бедюк, Ю. Бриндіков, О. Буряк, М. Гіневський, А. Дацков, Д. Зубовський, Г. Катеруша, Г. Кучер, В. Лавренюк, Б. Олексієнко, О. Сафін,

Т. Хвостенко та інші). І хоча на сьогодні вже з'являються поодинокі дослідження, присвячені розглядові етико-психологічних умов реабілітації та реінтеграції військовослужбовців-учасників бойових дій (В. Турбан), наголос у них все ж таки зроблено не стільки на морально-етичних аспектах та проблемах реабілітації, скільки на організаційних та психологічних [2].

Розгляд проблем біженців та внутрішньо переміщених осіб, а також осіб, що перебувають на окупованих територіях та у зонах ведення бойових дій здійснюється вітчизняними фахівцями переважно у межах правового дискурсу (М. Баймуратов, Ю. Битяк, О. Бурлак, М. Буроменський, А. Дяченко, А. Коршун, А. Свящук, Н. Толкачова, І. Яковюк та інші).

Певні ціннісні наголоси щодо вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб знаходимо у науковій доповіді «Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції» (2016). Доповідь фіксує наявні розбіжності цінностей та ціннісних орієнтацій внутрішньо переміщених осіб та місцевих громад та наголошує на тому, що відсутність «спільних ціннісних орієнтацій, полярність ідеологічних поглядів є бар'єром не тільки для відновлення та розбудови мирного співіснування, але й руйнує уявлення населення про соціальну справедливість» [3, с. 93]. Водночас, коло морально-етичних проблем внутрішньо переміщених осіб залишається поза дослідницької уваги. Самі автори наукової доповіді визнають «відсутність соціологічних досліджень, метою яких було б вивчення ціннісних настанов та орієнтацій внутрішньо переміщених осіб» [3, с. 107].

Дослідження етичного рішення як необхідності вирішення морально-етичної дилеми (як військовими, так і цивільними) у чисельних ситуаціях непередбачуваних ризиків, породжуваних сучасними воєнними діями, на сьогодні постає як достатньо нова та перспективна тема. Важливість даної проблематики засвідчують публікації закордонних (Ф. Емонет; Е. Мичевські; П. Робінсон, Н. Де Лі, Д. Каррік та інші) та вітчизняних (М. Нецадим, В. Телелим, Р. Тимошенко, Ю. Приходько, І. Севрук, Ю. Соколовська, Н. Чупрінова та інші) фахівців, присвячені етичній освіті військових.

Проблеми взаємодії цивільних та військових структур набули широкого теоретичного обґрунтування, починаючи з класичних праць (С. Хантінгтон, М. Яновітц, Ч. Москос) і завершуючи сучасними програмами, дослідженнями й практиками, пов'язаними із діяльністю структур СІМІС, зокрема, вітчизняними (В. Горбулін, В. Гречанінов, О. Грецько, Л. Поляков, Г. Перепелиця, М. Сунгуровський, І. Севрук та інші). Наявні публікації та програми переважно демонструють увагу щодо морально-етичних якостей фахівця структур СІМІС (CivilMilitary Cooperation – цивільно-військове співробітництво), залишаючи широке коло інших морально-етичних проблем недостатньо дослідженим.

Інформаційна війна як нова форма протистояння в сучасному інформаційному суспільстві протягом останнього десятиліття привертає значну увагу вітчизняних фахівців (О.В. Курбан, Ю.О. Горбань, В.П. Горбулін, А.В. Журавльов, В.О. Хорошко, Т.І. Козел, О.О. Ярошенко та інші). Але, мабуть, тільки сьогодні ми починаємо усвідомлювати значущість морально-етичних контекстів її ведення та відповідних проблем, що вона породжує.

Проблеми, пов'язані із неконтрольованим розповсюдженням зброї по теренах нашої країни, розглядаються переважно у правовому полі (О. Авдєєв, І. Катеренчук). Водночас морально-етичні аспекти цього кола проблем, є настільки актуальними, настільки й недостатньо дослідженими.

В цілому, аналіз наявного масиву публікацій дозволяє стверджувати, що морально-етичні виміри повсякденної та професійної діяльності як військових, так і цивільних

осіб, які стали наслідком введення воєнного стану на території країни, й досі залишаються недостатньо дослідженими, утворюючи широке поле невирішених теоретично та практично значущих проблем.

Тому, **метою даного дослідження є** виявлення, аналіз та узагальнення типових проблем, пов'язаних із морально-етичними аспектами діяльності як цивільних, так і військових структур/осіб на території країни, що зазнала військової агресії, зокрема, в Україні.

Основними завданнями дослідження є аналіз соціальних дій та соціальних взаємодій, що відбуваються як у зонах ведення бойових дій, так і на інших територіях України (станом на березень-квітень 2022 року), з метою виявлення їх морально-етичних аспектів; визначення домінуючих морально-етичних проблем в реаліях сьогодення України з урахуванням аналізу та узагальнення досвіду ведення миротворчих операцій та локальних війн кінця ХХ – початку ХХІ століття; узагальнення та угруповання визначених проблем, аналіз їх специфіки та змісту з визначенням перспектив щодо їх подальшого дослідження.

Методологія та методи дослідження. Методологічною основою слугують міждисциплінарний, конкретно-історичний та системний підходи. Міждисциплінарний підхід значно розширює можливості теоретичного пошуку виявлення заявленого у дослідженні кола проблем. Системний та конкретно-історичні підходи є універсальними в методології сучасного наукового пізнання. Методи дослідження: філософської рефлексії, аналізу, синтезу, аналізу документів, моніторингу та спостереження. Контекстом даного дослідження слугують реалії сучасності як у зонах ведення бойових дій, так і на інших територіях України.

Результати. Реалії України доводять: на сьогодні наявні чисельні морально-етичні проблеми, які виникають як у зонах ведення бойових дій, так і на інших територіях країни.

Аналіз та узагальнення досвіду ведення миротворчих операцій та локальних війн кінця ХХ – початку ХХІ ст., досвід ведення бойових дій на теренах нашої країни, дозволяє виявити та зафіксувати як типові для сучасності наступні групи морально-етичних проблем:

- морально-етичні проблеми життя та смерті, їх персональний та соціальний вимір;
- морально-етичні проблеми війни, пов'язані з втратою людиною здоров'я (фізичного та психічного), наданням медичної допомоги та реабілітації, проблеми інвалідів; соціалізації до мирного життя як військових, так і цивільних;
- морально-етичні проблеми біженців та внутрішньо переміщених осіб, а також осіб, що перебувають на окупованих територіях та у зонах ведення бойових дій;
- морально-етичні дилеми, які постають як такі, що потребують персонального етичного рішення та відповідальності за нього;
- морально-етичні аспекти взаємодії цивільних та військових структур/осіб у зоні проведення бойових операцій, зокрема, діяльності структур СІМІС;
- морально-етичні контексти інформаційної боротьби та протидії;
- морально-етичні аспекти загроз неконтрольованого розповсюдження зброї по теренах країни та легалізації використання зброї особами, яким не прищеплені норми військово-професійної моралі, і як наслідок, деформації моральних та соціальних норм у всьому суспільстві.

Кожна з означених груп поєднує широке коло відповідних проблем, які потребують вирішення на різних рівнях – від інституціонального до персонального. Безумовно, даний перелік груп проблем не є вичерпним, але сьогодення демонструє саме ці проблеми. Майбутнє може запропонувати й інші, не менш складні та неоднозначні. Крім того, названі

групи проблем мають специфічне забарвлення, обумовлене особливостями національних, регіональних та місцевих контекстів. Тому в даному дослідженні головну увагу приділено тим проблемам, які автори вбачають як найбільш актуальні, з огляду на аналіз та узагальнення досвіду та реалій сьогодення України.

Війна гранично загострює морально-етичні аспекти проблем життя та смерті. І ці проблеми доречно розглядати, враховуючи наявні відмінності персонального та соціального вимірів. Крім того, на думку авторів, варто врахувати й відмінності між військовими та цивільними як представниками специфічних соціальних груп, ставлення яких до проблем життя та смерті обумовлюється також і вимогами професійної діяльності та професійної етики.

Персональний вимір – переважно екзистенційний. Перед лицем смерті, мабуть, кожна людина замислюється над цінністю та сенсом власного життя. Реальна загроза смерті, усвідомлення власної скінченності (життя як «буття-до-смерті» М. Гайдеггер) примушує людину замислитися над сенсом власного існування, розставити пріоритети, стає основою смислотворчості та самоідентифікації людини. Проблема життя та смерті в її екзистенційному вимірі постає як питання самої можливості існування людини не тільки як живого організму (обумовлюється інстинктом самозбереження), а й власне людини (визначається соціалізацією, духовністю, цінностями), це питання «можливості залишатися людиною у нелюдських умовах війни».

Соціально обумовлена складова персонального виміру проблеми полягає у тому, що у ситуації наявних ризиків та загроз для життя, людина здійснює персональний вибір відповідно або до соціально обумовлених уявлень про належне, домінуючих цінностей, або вітальних мотивів та інстинктів. Водночас, професія військового передбачає свідоме прийняття на себе обов'язку служіння Батьківщині з відповідними ризиками для життя [4]. В реаліях сьогодення зазначене стосується представників усіх складових сектору безпеки та оборони України. Тому ставлення до життя та смерті у силовиків та цивільних відмінне. Здатність до самопожертви для військових та інших представників силових структур, в першу чергу, є професійне обумовленою. Для цивільних – це персональне питання домінуючих цінностей.

Соціальний вимір проблем життя та смерті розкривається через певні групи взаємодій, традицій, інституціонально закріплених механізмів, законів тощо. Провідним на соціальному рівні є принцип, згідно якого людське життя або визнається як вища соціальна цінність та забезпечується, або лише декларується, або, взагалі, цінністю не визнається з відповідними наслідками. Саме цей принцип й визначає всі наявні у суспільстві взаємодії, інституції, регулятори тощо.

Окрему групу утворюють морально-етичні проблеми війни, пов'язані з втратою військовослужбовцями та цивільними здоров'я (фізичного, психічного), наданням медичної допомоги та реабілітації, проблеми інвалідів, соціалізації до мирного життя.

Ця група проблем є, мабуть, найбільш гострою та болючою. Для кожного, хто втрачає здоров'я, гостро постає питання життя у новій реальності. Чи буде життя людини у цій реальності повноцінним? Чи буде працездатною людина? Чи зможе людина реалізувати себе? Морально-етичні виміри цієї групи проблем мають як суб'єктивну, так і об'єктивну складові.

Суб'єктивна складова – це питання особистісних установок та ціннісних орієнтацій людини, це питання сили волі, сили духу. Об'єктивна – це питання можливостей, допомоги, які здатні надати суспільство та держава, це питання соціальної відповідальності та соціальної справедливості. Своєчасність та якість медичної допомоги, наявні дієві програми по реабілітації та соціалізації як військових-учасників бойових дій, так і цивільних,

які втратили здоров'я під час війни, здатність суспільства та держави створити чутливе соціальне середовище, в якому людина, що втратила здоров'я, не відчуватиме обмеженості власних можливостей, спроможність суспільства та держави (і не тільки фінансова) щодо вирішення цих проблем, – все це постає як об'єктивні умови, за яких людина отримує шанс вирішити складні проблеми нової для себе реальності. Наголосимо, тільки у двосторонній конструктивній взаємодії людини та суспільства/держави можливим є вирішення питання якості життя осіб, постраждалих від війни.

Водночас, як свідчить досвід навіть дуже забезпечених та розвинутих країн, наявні ресурси суспільства та держави є все ж таки обмеженими. Для України ці проблеми розкриваються здебільшого не стільки як питання обмеженості ресурсів, скільки як питання розподілу та перерозподілу ресурсів. Навіть у цій групі проблем, що мають граничну морально-етичну напруженість, в реаліях сучасної України домінуючим залишається питання доброчесності.

Біженці та внутрішньо переміщені особи. Міграційні потоки потребують не тільки фінансових ресурсів та організаційних зусиль. Морально-етичні проблеми, які виникають через необхідність людини вимушено залишити домівку та шукати притулку за кордоном або на інших, більш безпечних територіях своєї країни, розгортаються у широкому діапазоні проблем від тих, що пов'язані із можливістю евакуації з зони ведення активних бойових дій, до проблем соціалізації у новому (інакшому) соціокультурному середовищі (інше місто, інший регіон країни, що має відмінні регіональні особливості, інша країна).

Ті, хто опинився у зоні ведення бойових дій або тимчасової окупації перебувають у не менш складних морально-етичних контекстах, що розгортаються у діапазоні від можливості вільного вибору та вирішення етичної дилеми (прийняття етичного рішення) до ситуації відсутності такого вибору через об'єктивні обставини.

Наступна група проблем пов'язана із необхідністю та здатністю прийняти оптимальне етичне рішення у ситуації морально-етичної дилеми. Персональне етичне рішення та відповідальність за нього – проблема, яку не можуть обминути ані військові, ані цивільні. Ця проблема гранично загострюється у воєнний час.

Етичне рішення, що пов'язане з морально-етичною дилемою у ситуації морального вибору, – завжди постає як необхідність вирішення внутрішнього морального конфлікту. Це завжди надскладний та болючий вибір з неочевидними наслідками, що потребує від людини повного усвідомлення можливих наслідків та готовності прийняти на себе персональну та соціальну відповідальність.

Такі дилеми на війні супроводжують військових, починаючи з осіб рядового складу і до найвищих чинів у структурі, та цивільних, від пересічних громадян до представників державної влади. Конкретика ситуацій змінювана та різноманітна в залежності від виконуваних обов'язків, посади та звання, а також конкретики регіону – зони ведення бойових дій або інших територій, на яких бойові дії не ведуться.

Так, приміром, для військовослужбовця морально-етична дилема може постати як питання розпорядження персональною аптечкою, їжею тощо, – в цілому тим, що може врятувати життя та здоров'я Іншому. Для невійськових така дилема може постати як вибір між збереженням життя та здоров'я Інших та власною репутацією, посадою, статусом тощо. Ще раз наголосимо. У ситуації морального вибору завжди є невизначеність, ризики, людина вчиняє у відповідності до тієї цінності, що є домінуючою, та несе відповідальність у повному обсязі за свій вибір.

Морально-етичні аспекти взаємодії цивільних та військових структур/осіб у зоні проведення бойових дій. Морально-етичний зріз цієї теми розгортається у площині безпеки

держави, та в цілому, цілісності та життєздатності суспільства. Вибудовування оптимальних взаємодій між військовими та цивільними структурами/особами – це питання не тільки професійної компетентності. Це питання налаштованості на діалог, готовності до діалогу обох сторін – і військових, і цивільних, можливості прийняття позиції Іншого, визнання права Іншого на інакшість, здатності до компромісу, взаємної поваги. Це питання морально-етичної компетентності осіб, що презентують як цивільні, так і військові структури.

Від військових виконання таких завдань потребує сформованих структур СІМІС з чітким розподілом обов'язків, підготовки спеціальної когорти фахівців, які володіють особливими навиками, знаннями та вміннями, особливими компетентностями, зокрема, морально-етичними. Це питання особливої підготовки таких фахівців та налаштованості самих силових структур/осіб на повагу до позиції цивільних [5].

Гранично важливою є і роль громадянського суспільства у налагодженні діалогу з військовими у процесах, що відбуваються у зоні ведення бойових дій, зокрема, миротворчих. Сформованість структур громадянського суспільства, його позиція є визначальними у становленні «суспільства миру». Досвід ведення бойових операцій сучасності доводить: мирні переговори завершуються, і ситуація повертається до війни, якщо громадянське суспільство вилучено з процесу переговорів [5, с. 123-124]. При цьому громадянське суспільство має бути орієнтованим на об'єднання (а не роз'єднання) суспільства, що в свою чергу передбачає оптимізацію співпраці цивільних та військових.

Наступна група проблем – інформаційна боротьба та протидія за умов ведення сучасної війни. Сучасна війна відрізняється від класичної, вона стає високотехнологічною. У цій війні перемагає той, у кого найбільш розвинутий науково-технологічний потенціал, хто здатний ефективно проводити операції в інформаційному та кіберпросторі. Інформаційна боротьба розкривається як боротьба за уми, у якій через створення певних моделей (образів реальності) надаються (навіюються, нав'язуються) уявлення, переконання, що обумовлюють поведінку людини. Це боротьба за фундаментальні морально-етичні цінності через використання морально-етичних цінностей, і технології цієї боротьби найрізноманітніші. У цій боротьбі дуже важливим є питання здатності до інформаційної протидії, що передбачає, принаймні, можливість виявляти та протидіяти різноманітним технологіям викривлення образу реальності, маніпулятивним технікам впровадження антицінностей та псевдоцінностей.

Бойові дії, що розгортаються на теренах України з 2014 року, багато в чому обумовлені інформаційними впливами, які формують суспільну думку, ставлення як до бойових дій, що тривають на теренах нашої країни, так і до самих військових. Крім того на сьогодні формуються уявлення і самих військових про ситуацію в як країні, зокрема, перебіг воєнних дій на її теренах, так і у міжнародному просторі, що принципово впливає на боєздатність та морально-психологічний стан особового складу.

У зоні ведення бойових дій у разі зростає залежність успішності виконання службово-бойових завдань від моральності установок та поведінки кожного окремого військовослужбовця та підрозділу в цілому. В кожній конкретній ситуації прояви справедливості/несправедливості, відкритості/замкнутості, доброзичливості/недоброзичливості тощо або руйнують стереотипи, сформовані маніпулятивними інформаційними технологіями, або підтверджують та закріплюють їх. І дрібниць тут не існує. Іноді доброзичлива посмішка та влучне сказане слово на підтримку спрацьовують ефективніше ніж десятки інформаційно-пропагандистських акцій.

Морально-етичні проблеми, пов'язані з використанням зброї особами, недостатньо підготовленими до участі у бойових діях, – особлива тема. За всіх часів військовому

навчанню та вихованню приділялася значна увага. І не дарма. Людина, яку навчають ефективно використовувати зброю, яка під час бойових дій відчуває «смак крові» супротивника (ворога), людина, яка навчена силою та зброєю відстоювати істинність власної позиції, діяти в екстремальній ситуації, миттєво прораховуючи її, та виживати, – може утворити значні соціальні загрози. Якщо цій людині не прищеплені (з дитинства, або у силових структурах) базові цінності військово-професійної моралі, – як от соціальна відповідальність, цінність життя та здоров'я іншої людини, честь, гідність, усвідомлення військово-професійної діяльності як служіння Батьківщині, – ця людина стає суттєвою загрозою соціальним нормам та цінностям, законності та правопорядку, стабільності суспільства [6]. Крім того, жахи війни самі по собі значно травмують психіку людини, про що свідчать чисельні дослідження посттравматичного синдрому учасників бойових дій.

Морально-етичні проблеми за даною позицією постають як досить широкий спектр можливої девіантної поведінки тих категорій громадян, які отримавши зброю, не пройшли відповідної військово-професійної соціалізації. В даному контексті зрозумілим стає рішення, затверджене Радою оборони Рівненської області щодо заборони безпідставного носіння зброї добровільними формуваннями та «хизування» нею у громадських місцях, про що повідомив голова Рівненської ОДА Віталій Коваль 01.04.2022 року. Він наголосив: «Зброя для того, щоб захищати Батьківщину...членам ДФТГ Рівненської області неухильно додержуватися вимог Уставів Збройних Сил України» [7].

Можливо також передбачати чисельні ризики, що стануть наслідком неконтрольованого розповсюдження зброї на теренах України. Слід зазначити, що неконтрольованість у розповсюдженні зброї – проблема, що має глобальний масштаб. Світовий досвід свідчить про те, що держави у добу глобалізації втрачають контроль над розповсюдженням зброї [8].

В країнах, на теренах яких ведуться бойові дії, ця проблема набуває особливих масштабів та значення. Як наслідок відбуваються суттєві деформації моральної свідомості суспільства в цілому. Суспільство зникає до неправових форм вирішення конфліктів, домінування «права сильного» над «силою права». Поступово деформуються моральні та соціальні норми «суспільства миру», заміщуючись нестабільністю та аномічністю «суспільства війни».

Висновки і перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

1. Війна унаочнює значущість морально-етичного здоров'я суспільства. Моральний дух силових структур, суспільства в цілому багато в чому обумовлює здатність перемагати у війні. І це питання, яким мають опікуватися на всіх рівнях виховання й навчання, в першу чергу, у мирний час.

2. Тільки у двосторонній конструктивній взаємодії людини та суспільства/держави можливим є вирішення питання якості життя осіб, постраждалих від війни.

3. Війна не може бути самоціллю. «Суспільство миру» постає як мета, якою мають завершитися бойові дії. Громадянське суспільство має створити усі умови для того, щоб військові набули «свого місця» у «суспільстві миру». Інтеграція військових у суспільство потребує, в першу чергу, усвідомлення військовими тих змін ролей збройних сил, які відбулися за останні десятиліття у демократичних країнах.

4. Військові можуть та мають постати як стабілізуюча соціальна сила, яка є носієм певної системи цінностей, що гуртуються на принципі гуманізму, та ідей, – правового, демократичного, відкритого суспільства, цінностей домінування законності та порядку, соціальної рівності, соціальної справедливості та соціальної відповідальності.

5. Принцип гуманізму та позначені цінності необхідно впроваджувати у всіх практиках професійної (військово-професійної) діяльності, зокрема, у зоні ведення бойових дій, їх необхідно формувати (прищеплювати) на всіх рівнях освіти – як військової, так і цивільної.

Дане дослідження лише надає певні абрисы широкого кола морально-етичних проблем, які виникають через ведення бойових дій на теренах країни. Автори вбачають головну перспективу дослідження у подальшому аналізі та конкретизації визначеного кола проблем, розробці дієвих механізмів (шляхів) вирішення тих проблем, які були позначені як домінуючі з огляду на реалії сьогодення України, пошук оптимальних механізмів практичного втілення результатів подальших досліджень у різноманітні соціальні та військові практики. Перспективним напрямком вважаємо також законотворчу діяльність, спрямовану на унормування зазначеної морально-етичної проблематики у правовому полі України.

Список використаної літератури

1. Актуальні проблеми соціально-правового статусу осіб, постраждалих під час проведення АТО: *Зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф. (19 квітня 2017 р.)*. К.: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2017. 96 с. URL: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbraeojofohoefgihjai/index.html> [Дата звернення 20.04.2022]
2. Турбан В.В. Реабілітаційна та реінтеграційна робота з військовослужбовцями, учасниками бойових дій в центрах соціальних служб: етичний аспект. *Творча спадщина Г.С. Костюка: історія та сучасність*. 2021. URL: <chrome-extension://mhjfbmdgcfjbbraeojofohoefgihjai/index.html> [Дата звернення 20.04.2022]
3. Вимушені переселенці та приймаючі громади: уроки для ефективної суспільної адаптації й інтеграції : наукова доповідь / за ред. О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2016. 140 с.
4. Хантингтон С. Офицерская служба как профессия. *Отечественные записки*. 2002. 8 (9). URL: <https://strana-oz.ru/2002/8/oficerskaya-sluzhba-kak-professiya> [Дата звернення 20.02.2021]
5. Севрук І., Диалог между гражданскими и военными структурами: теоретические обоснования и практические аспекты взаимодействия в украинских социокультурных контекстах. *Legea si Viata. Publicatie stiintifico-practica*. 2018. №.12/2 (324). P.119-125.
6. Севрук І., Соколовська Ю. Відповідальність військових: пошук шляхів практичної реалізації у смислому полі українських реалій. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2020. № 33. С. 62-70.
7. Членам ДФТГ заборонили безпідставне носіння зброї на Рівненщині 01.04.2022 року. Сайт Парламент UA. URL: <https://parlament.ua/news/chlenam-dftg-zaboronili-bezpidstavne-nosinna-zbroi-na-rivnenshyni/> [Дата звернення 20.02.2021]
8. Култаєва МД, ІФ Прокопенко та ін. Соціологія глобалізації. Х.: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2008. 207 с.

MORAL AND ETHICAL ASPECTS OF CIVIL AND MILITARY ACTIVITIES ON THE TERRITORY OF A COUNTRY SUBJECTED TO MILITARY AGGRESSION: UKRAINIAN EXPERIENCE

Iryna Sevruk

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Humanitarian Faculty, Department of Social and Humanitarian Subjects
Zakhysnykiv Ukrainy Square, 3, 61000, Kharkiv, Ukraine*

Yuliia Sokolovska

*National Academy of the National Guard of Ukraine,
Humanitarian Faculty, Department of Social and Humanitarian subjects
Zakhysnykiv Ukrainy Square, 3, 61000, Kharkiv, Ukraine*

Based on interdisciplinary, systematic and concrete and historical approaches, the research studies modern Ukraine, conducts realistic elicitation, analyzes and simulates typical problems related to moral and ethical aspects of civilian and military structures / individuals in the country subjected to military aggression.

Methods of philosophical reflection, analysis, synthesis, document analysis, monitoring and observation were used in the research. The context of this study is the realities of modernity both in combat zones and in other areas of Ukraine.

The scientific originality of the paper rests on the results obtained in the course of the study

The scientific originality of the paper rests on the results obtained in the course of the research: 1) The analysis of current social actions and social interactions both in hostility areas and intact regions of Ukraine was carried out so as to identify their moral and ethical aspects. 2) The dominant moral and ethical issues were identified based on the study of the experience gained in modern peacekeeping operations and local wars. 3) The problems detected were generalized and analyzed in terms of their specifics and content. 4) The importance of moral and ethical health of society and its law enforcement agencies, especially under martial law, was rationalized. 5) The inevitability of bilateral interaction between man and society / state in addressing the life standard of war victims was justified. 6) The role of civil society in peacekeeping and military integration into the “peace society” is substantiated. 7) The necessity for formation of basic moral and ethical values at all educational stages, first of all, in peacetime, their implementation in all practices of professional (military-professional) activity is rationalized.

The main perspectives for further research are analyses and specification of a range of problems, development of effective ways to resolve the issues identified as dominant in today's Ukraine, and finding optimal mechanisms for practical implementation of further research in various social and military practices. The study opens up numerous prospects for further work in scientific-theoretical and scientific-practical directions.

Key words: military aggression, moral and ethical issues, combat zone, military, civilians, ethical solution, personal responsibility, social responsibility.

УДК 144.4/5(092)(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.12>

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (ДОСКОВОРОДИНІВСЬКА ДОБА)

Леонід Чирка

*Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
Науково-дослідний відділ «Музей-діорама «Битва з Дніпро в районі Переяслава
і створення Букринського плацдарму восени 1943 року»
вул. Шевченка, 8, 08400, м. Переяслав, Київська область, Україна*

Статтю присвячено вивченню культурологічних процесів, які відбувалися в духовному житті України. Хронологічні рамки окреслюються XI–XVII ст. Стверджується, що становлення української релігійної думки відбувалося за візантійського і південнослов'янського посередництва. Тож цілком закономірним є надзвичайна популярність на Русі творів Йоанна Дамаскіна, Йоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова.

У дослідженні відзначено роль Острозької Біблії у процесі формування національної думки. Окреслено труднощі, з якими зіштовхнулися укладачі цього видання. Констатується, що саме Острозька Біблія дала поштовх для подальшого розповсюдження окремих біблійних текстів книжною українською мовою. Велика заслуга тут відводиться очолюваному Петром Могилою гуртку. Доба Петра Могили характеризується тим, що церковнослов'янські тексти, богослужбові книги та переклади окремих текстів Біблії, наповнилися елементами розмовної української мови.

Здійснено аналіз світоглядних орієнтирів відомих національних мислителів – Василя Суразького, Йоаникія Галятівського, Стефана Яворського, Івана Вишенського.

Відмічено позитивний вплив унії на національний культурно-освітній розвиток. Адже саме наслідки Берестейської унії створили міцне підґрунтя для розвитку полемічної літератури, де, окрім міжконфесійного, простежувався і мовний дискурс. Так, якщо для Петра Скарги є лише дві богонатхненні мови – грецька і латина, то для Івана Вишенського богонатхненним є лише «словенський язик». Водночас варто відзначити, що унія внесла свіжий струмінь в етнокультурному розвитку нації. Саме завдяки католицькому впливу, Україна познайомилась із європейською культурою, освітою, мистецтвом. Через посередництво «католицької Європи» до України потрапив культурно-мистецький стиль бароко. Цілком закономірно, що такий стан справ відобразився і на релігійному житті нації.

Ключові слова: унія, Біблія, полемічна література, культура, патристика, герменевтика.

Культурне надбання попередніх сторіч – невичерпне джерело, яке наповнює наше сьогодення. Актуальність поставленого питання гостро відчувається на тлі міжконфесійних протиріч, з котрими наразі зіштовхується український соціум. Тож автор поставив за мету розкрити культурологічні процеси, які відбувалися в духовному житті українського соціуму, оскільки не усвідомивши тієї епохи, проблем, що хвилювали людство у минулому, ми не зможемо вибудувати національну ідею.

Вивченню процесів, що відбувалися в духовному житті нації присвячено достатньо багато робіт. Сучасні дослідники, спираючись на доробки попередників, розкривають нові грані культурологічних процесів, що відбувалися в Україні вповодж багатьох сторіч. Велика заслуга у вивченні зазначеної проблематики належить М. Поповичу, Л. Ушкалову,

А. Колодному, В. Шевчуку та багатьом іншим. Проте, ця тема продовжує залишатися актуальною.

Варто відмітити, що весь зміст філософування в Україні пронизувала ідея про боротьбу «темряви і світла», а враховуючи постійні міжконфесійні християнські суперечки, ідея споконвічної боротьби добра і зла, в національній думці, виглядає цілком закономірною. Адже пригноблений народ споглядає оточуючий світ крізь призму двох категорій – воля і неволя, де, відповідно, воля ототожнюється із добром, а неволя – із злом.

У становленні української культури значну роль відіграла національна філософія, розвиток якої сягає ще часів Київської Русі. Філософська думка Київської Русі сформувалась на основі протиріччя двох тенденцій: книжної, генетично пов'язаної із богослов'ям, і народної, яка постійно тяжіла до зближення із дійсністю.

Великий вплив на розвиток національної думки мало візантійське і південно-слов'янське посередництво, що зумовлювалося, насамперед, історичними обставинами – християнство прийшло у Русь із Константинополя (Візантія), а писемність – із Болгарії. Тож цілком закономірно, що з прийняттям християнства національна культура почала акумулювати в собі ідеологічні засади східно-християнської і слов'янської думки, які потрапляли до нас, як із Біблією, так і з патристичною літературою.

Надзвичайно популярністю на теренах Русі користувалися твори Йоанна Дамаскіна, Йоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова. З Болгарії до Русі були завезені повчання Кирила Єрусалимського та «Шестоднев» Василя Великого. Окрім того, багатий і досить різноманітний матеріал містився і в різноманітних збірниках, котрими підмінялися повні тексти святоотцівських писань і біблійних текстів. Більше того, ці тексти містили і «ввіймки візантійського законодавства, чимало різних літературних творів на різні, ближче або далі зв'язані, теми (про ересі і еретиків, про книги канонічні і апокрифічні, про релігійні відміни церков). Перенесені до нас, вони доповнялися різними місцевими писаннями канонічного і юридичного змісту...» [1, с. 40]. Не меншою популярністю користувалися і дидактичні збірки, які формувалися, як з історико-літературних так і з богословських джерел. Одним із таких джерел була давньоруська «Пчела» – збірник афоризмів та повчальних притч, де, окрім цитат із Біблії та пам'яток патристики, чільне місце займали афоризми античних авторів – зокрема, Піфагора, Платона, Аристотеля та багатьох інших. Більш популярним було П'ятикнижжя і Пророки із Старого Заповіту, а «історичні книги заступалися звичайно компіляціями візантійськими і світськими, зробленими на основі Біблії та інших писань. Але, загалом кажучи, знайомість з Старим Заповітом була розмірно невелика і не вважалася потрібною» [1, с. 34].

Впродовж XI–XII ст. у національній культурі сформувався особливий жанр – «слово», де простежуються візантійські традиції. Філософія цього жанру ґрунтується на «епістології, антології та феноменології слова. Авторська свідомість давньоруського письменника ідеологічно підпорядкована Логосу в його християнському розумінні, але естетично – вона парадоксальна, оскільки вміщує в собі різноманітні художні інтенції» [2, с. 136]. Як і будь-який жанр середньовічної культури, «слово» активно залучає символи та міфи для побудови парафразів, які складають як текст, так і підтекст, створюють семантичне жанрове поле. Ейдос «Животворящего Слова», у добу середньовічної культури, набуває домінуючих рис, оскільки, згідно Августина, «Слово – сам Бог, що є правдивим світлом, яке просвічує кожную людину, що приходить на цей світ» [3, с. 114]. Такі умови створили «київським книжникам» підґрунтя для оригінальних філософсько-дидактичних тлумачень тексту Біблії – «Моління» Данила Заточника (інший варіант – Слово Данила Заточника), «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. У «Слові про Закон і Благодать»

виражено світоглядні, моральні, суспільно-політичні орієнтири давньоруської «доби переходу від язичництва до християнства, до феодального устрою, європейської цивілізації і формування українського етносу на території Київської держави» [4, с. 28]. Відзначаючи значення цього твору в історії національної культури, особливої уваги заслуговує символічне протиставлення старозавітного (юдейського) закону новозавітній християнській моралі. Як відмічає М. Грушевський, саме «Слово» дало взірць символічного, «прѣводного» тлумачення Священного Писання національною традицією впродовж XI-XII ст.

Але розкол християнської церкви, який відбувся в 1054 році, вніс свої корективи на формування національного світогляду. Оскільки офіційно Русь намагалася дотримуватись нейтралітету в підтримці котрогось одного з духовних центрів, то традиції католицизму поступово потрапляли на її терени. Так, в XI-XII ст. у Русі починають з'являтися латинські місіонери і католицькі монастирі. Згодом, після кількох невдалих спроб об'єднання християнських церков, відбувся черговий розкол – під впливом Реформації від католицизму виокремилася протестантська церква. Такі умови створювали чудове підґрунтя для зародження національної полемічної літератури, яка набула поширення лише у XVI ст., що було спричинено наслідками Берестейської унії. Саме в XVI–XVII ст., за твердженням Д. Чижевського, розпочалася релігійна боротьба, коли православна церква під тиском католицизму і протестантизму, змушена була перейти до оборони своєї віри. Так, наприкінці XVI – поч. XVII ст., в Острозі сформувався культурно-освітній центр, діяльність якого спрямовувалася на протидію католицькій експансії. Членами осередку були Герасим і Мелетій Смотрицькі, Клірик Острозький, Василь Суразький, Христофор Філалет, Дем'ян Наливайко. Саме плеяда острозьких книжників була в авангарді тих, хто очолив супротив тиску католицизму на православ'я. Розвінчуючи ідейно-філософські засади тогочасного католицизму – схоластичний аристотелізм, острозькі книжники спрямували свою діяльність на відновлення православних джерел, вивчення та популяризацію авторитетних авторів ще з часів Київської Русі – Йоанна Златоуста, Псевдо-Діонісія Ареопагіта, Григорія Богослова, Василя Великого. Але окрім відновлення православних джерел, острозькі книжники працювали над унікальним проектом – укладанням та перекладом на церковнослов'янську мову повного тексту Святого Письма. Результатом проекту стало видання у 1581 році Острозької Біблії. Ініціатором і спонсором видання був фундатор Острозької академії – князь Костянтин Острозький, котрий взяв за мету опублікувати біблійний текст зрозумілою мовою. Але цьому передувала довга і кропітка праця...

Так, ще на підготовчому етапі укладачі видання зіштовхнулися з труднощами, котрі були зумовлені насамперед тим, що окремих книг не було виявлено. Тож біблійні тексти доводилося доповнювати з «толкованих» або перекладати наново» [1, с. 34]. Водночас, укладачам вдалося зібрати різноманітні списки біблійних книг усього православного Сходу – болгарські, сербські, грецькі, російські. Окрім того, використовувалися латинізовані та протестантські списки. Тексти, які вдалося зібрати укладачам, зв'язалися з грецькою Септуагінтою. Але, щоб текст був канонічним, потрібні були фахівці в галузі біблійного перекладу з латини, старовірської та грецької мови. Тож до роботи залучалися фахівці і викладачі західноєвропейських університетів.

Вагомий внесок у підготовці цієї пам'ятки здійснив автор її передмови Герасим Смотрицький. Відмічаючи важливість даного перекладу, він у передмові стверджував: «Во всѣх странах роду нашего языка словенского ниже едина обрѣтается совершена во всех книгах Ветхаго завѣта... Сего ради посланьми и писаньми своими много стран далеких вселенные проходя, яко римскія предѣлы, тако и Кандійскія островы, паче же много монастырей грецких, сербских и болгарских, даже и до самого апостолом намѣстника и

всєя церквє восточныа строєнію чиноначалника пречестнага Ієремія архієпископа Константина града... треба с тшанієм и молєнієм прилежным тако людій, наказаных в писаніах святых еллинских и словенских, якоже изводов добрѣ исправленных и порока всякаго кромѣ свѣдельствованных» [5, с. 202-203]. Острозьке видання стало своєрідною відповіддю Петру Скарзі, котрий вважав церковнослов'янську мову не богоугодною. Водночас, це видання дало потужний поштовх для формування не лише богословської думки, а й подальшого розвитку полемічної літератури.

Потужним поштовхом для активізації релігійного дискурсу слугував трактат католицького проповідника Петра Скарги «Про єдність церкви божої», де підтримувалася політика окатоличення православ'я. Тож міжконфесійна полеміка спонукала до більш прискіпливого вивчення біблійного тексту, оскільки відстоювання власних інтересів було актуальним для обох конфесій. Варто відмітити, що національна полемічна традиція сформувалася на ґрунті «подвійного» протистояння – православ'я дискутувало не лише з католицизмом, а й з німецьким протестантизмом. Це був не просто релігійний конфлікт, це було протистояння світоглядів, де жодна сторона не хотіла іти на поступки. Тож не дивно, що Василь Суразький повністю розвінчує засади католицизму і стверджує правдивість лише православної церкви. Так, у трактаті «Про єдність і істинність православної віри», Василь Суразький стверджує, що католики «не храняще преданія святых апостол и богоносных отец утверждєнія и клятвы нерадяще, своя нѣкая умышленія составляют, так, яко и в прочихвещах обрѣтаются претворяюще» [5, с. 238]. Залишає за православ'ям полеміст і об'єктивність дати святкування Паски. «Толко иж наша хрїстіянская пасха послѣ поровнаньязавжды по полнотѣ луны в первую недѣлю бываєть» [5, с. 247]. Але слід відмітити, що до вчення Оригена Василь Суразький відносився цілком в дусі ортодоксального православ'я. За його переконанням, Ориген «хулныя глаголы о Хрїстѣ спасителю нашем отрыгнул» [5, с. 242]. Водночас полеміст піддає гострій критиці латинників, які навпаки «Оригеново ученіє пріємши» [5, с. 242].

Релігійно-теологічний дискурс XVI ст. позитивно вплинув на подальший розвиток національної культури. Адже впродовж XVII ст. в Україні з'являється ціла низка біблійних перекладів українською мовою, котрі увійшли в історіографію під назвою «учительних Євангелій». Головною особливістю таких Євангелій було те, що поряд із фрагментом перекладу біблійного тексту, подавалася його інтерпретація. Внаслідок цього, вектор осмислення Біблії згідно церковних канонів, поступово зміщується в бік неупередженого ставлення та аргументації окремих положень Святого Письма. Велика заслуга тут належала подвижницькій діяльності Петра Могили та очолюваного ним гуртка. Адже саме за часів Петра Могили, церковнослов'янські тексти, богослужбові книги та переклади окремих уривків Біблії, наповнилися елементами розмовної української мови. Насамперед це було зумовлено тим, що церковнослов'янський текст був мало доступним широкому загалу освіченого прошарку, котрі, здобуваючи освіту по братських школах, прагнули самостійного прочитання і трактування Священного Писання. Саме завдяки їм, Священне Писання та його тлумачення східною патристикою, перестало бути прерогативою духовництва, оскільки до її мудрості долучалося і світське населення. Згодом подібна традиція знайде своє відображення у лекційних курсах Й. Галятовського, С. Яворського, С. Полоцького та інших. Залучення освіченої еліти до текстів Святого Письма національною мовою, сприяло не лише ґрунтовному розумінню євангельських текстів, а й формувало національну самосвідомість, зміцнювало підвалини національної культури. Адже культурі пригнобленої нації Біблія давала ту духовну підтримку, яку вона часто не знаходила в повсякденному житті. Біблія, надрукована національною мовою, допомагає будь-якому народу

зміцнити у вірі, як у «власного» Бога, так і власних силах. Адже коли під час богослужіння звучить чужа або, хай навіть і звична, але не зрозуміла широкому загалу мова, то за таких умов людина відчуває себе приниженою. Тоді Бог для неї є чимось чужим, оскільки не розмовляє із своєю паствою зрозумілою мовою. Ще в Посланні св. апостола Павла до коринтян відстоюється право кожного народу на богослужіння рідною мовою. «...В церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, щоб і інших навчити, аніж десять тисяч слів чужою мовою» [1 Кор. 14;19].

Але для полемічної літератури характерний не лише міжконфесійний дискурс, а ще й мовний. Адже, за переконанням Петра Скарги, існує лише дві богообрані мови – грецька і латина, що, здавалося б, цілком вписувалося в теорію двох християнських центрів – православного Сходу і католицького Заходу. Цілком протилежної думки був український полеміст Іван Вишенський, який переконував, що «словенський язык пред богом честнѣйшии ест и от еллинскаго и латинскаго» [5, с. 314]. Хоча варто відмітити, що незважаючи на поміркований демократизм, в питаннях віри полеміст все ж таки був ортодоксом. З одного боку, він засуджує філософію Аристотеля і Платона та закликає вивчати Часослов, Псалтир, Євангеліє і низку інших книг церковного спрямування, а з іншого – переконує, що порядком потрібно шукати не в ієрархах церкви, а в дотриманні таємниць православного вчення. «Не попы нас спасут, или владыки, или митрополиты, а вѣры нашої тайнство православное с хранением заповѣдей божиих...» [5, с. 315]. Водночас полеміст ратує за викорінення із церковного життя забобонів, поганства і вільнодумства. Методологічним підґрунтям, для релігійного дискурсу, Івану Вишенському слугували апостольські послання і візантійська патристика. Досить скептично мислитель відносився і до філософів, які дозволяли собі вільне трактування церковних канонів. «...Не вѣдомость хулю художества, але хулю, што тепѣришнениаши новіе рускіе философы не знают в церкви ничтоже читати,– ни тое самое Псалтыри, ни Часослова» [5, с. 371].

Але, якщо з одного боку унія сильно послаблювала позиції православ'я, що призводило до втрати етнокультурних орієнтирів, то з іншого – вносила новий культурно-освітній струмінь. Завдяки католицькому впливу Україна познайомилась із європейською культурою, освітою, мистецтвом. Адже саме через посередництво «католицької Європи» до України потрапило бароко, яке синтезувало «структурні компоненти культури» – філософію, релігію, мистецтво та літературу. Цілком закономірно, що такий стан справ відобразився і на релігійному житті нації.

Наслідуючи традиції «філонівської» герменевтики, представник зрілого українського бароко – Йоаникій Галятовський, стверджував: «Літеральний сенс належить до гисторії, моральний належить до обычаев добрых, которых повинна душа наша хранити, аллегоричний належит до Церкви воюющей, которая на земли находится, аналогичний зась належит до Церкви триумфующей которая находится на небе» [6, с. 20]. Такий підхід українського мислителя пояснюється індивідуальними особливостями національного бароко, для якого, за переконанням Л. Ушкалова, характерна чотирисенсова методика біблійної герменевтики, коли Священне Писання інтерпретувалось буквально, алегорично, тропологічно і морально. Більше того, національна герменевтична думка постійно фіксує вплив «отців церкви». Так, в «Науці, альбо способі зложення казання» Йоаникій Галятовський стверджував: «Треба читати Біблію, животи святих, треба читати учителів церковних – Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, ...Іоанна Дамаскіна, Єфрема і інших учителів церковних, котрі Письмо Святоє в Біблії товкують...» [7, с. 116]. Подібні повчання зустрічаємо в Захарія Копистенського і Стефана Яворського. Так, у «Знаменні пришествия антихриста та кінець світу» Стефан Яворський стверджує, що

у Священному Писанні є ряд місць котрі потрібно розуміти не буквально, а алегорично. Подібні твердження зустрічаються і у «Камені віри», де автор стверджує, що у Біблії можна відшукати безліч суперечностей, котрі завдають читачеві певних труднощів. Аналізуючи неузгодженість біблійного тексту, Стефан Яворський виділяє декілька причин таких суперечностей – внутрішні і зовнішні. Зовнішні причини протиріч Біблії, на думку українського філософа, мають потрійне походження: «по-перше, Бог як і для будь-якого створіння, так і для церкви, сотворив чин, за яким просте і доступне кожному, то його пізнали б і ті хто не вірить, що значно знизило б шану до нього. І по-третє, Новий та Старий заповіти створено з таким розрахунком, щоб християни самі не могли правильно тлумачити Священне Писання, інакше «многим бы отсюда был бы случай гордости» [8, с. 207]. Аналізуючи Біблію, Стефан Яворський робить короткий екскурс в історію, повідомляючи, що раніше Священне Писання складалося з багатьох книг, котрі внаслідок різних причин до нас не дійшли. Це також було однією з причин того, що в книгах, котрі до нас дійшли, збереглася низка суперечностей.

Отже, культурологічні процеси, які відбувалися на теренах України, пройшли важкий і тривалий час становлення. Згодом традиції, які формувалися впродовж XI–XVII століть, знайдуть своє логічне продовження у спадщині Григорія Сковороди, який продовжив у національній культурі генетичний зв'язок із візантійським (олександрійським) богослів'ям.

Список використаної літератури

1. Грушевський Михайло. Історія української літератури: У 6т. Т.2. Київ : Наукова думка, 1993. 264 с.
2. Білоус П. Жанр «Слова» в літературі Київської Русі. *Вісник Київського інституту "Слов'янський університет". Серія: Філологія*. Випуск 9.
3. Августин (Святий) Сповідь. Київ, 1995. 319 с.
4. Колодний А. М., Лобовик Б. О., Филипович Л.О. Релігія в духовному житті українського народу. Київ : Наукова думка, 1994. 204 с.
5. Українська література XIV – XVI ст. Київ: Наукова думка, 1988. 600 с.
6. Ушкалов Л.В. Світ українського бароко. Харків, 1994. 140 с.
7. Українська література XVII ст. Київ: Наукова думка, 1987. 605с.
8. Зеленогорський А. Ф. Г. С. Сковорода как философ. *Киевская старина*, 1894. № 12. С. 463–469.

CULTURAL PROCESSES IN THE SPIRITUAL LIFE OF UKRAINE (BEFORE SKOVORODA'S ERA)

Leonid Chyrka

*The National History and Ethnography Reserve "Pereiaslav",
Research Department "Diorama Museum" Battle for the Dnieper near Pereiaslav
and the creation of the Bukrin bridgehead in the fall of 1943"
Shevchenko str., 8, 08400, Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine*

The article is devoted to the study of culturological processes that took place in the spiritual life of Ukraine. The chronological framework is outlined in the XI-XVII centuries. It is claimed that the formation of Ukrainian religious thought took place with the help of Byzantine and South Slavic mediation. It is not surprising, therefore, that the works of John Damascene, John Chrysostom, Basil the Great and Gregory the Theologian were extraordinary popular in Kievan Rus.

The study noted the role of the Ostrog Bible in the process of formation of the national opinion. The difficulties faced by the compilers of this edition are outlined. It is stated that it was the Ostrog Bible that gave impetus to further distribution of individual biblical texts into Ukrainian books. Much credit here goes to Petro Mohyla's club. The era of Petro Mohyla is characterized by the fact that Church Slavonic texts,

liturgical books and translations of some passages of the Bible were filled with elements of colloquial Ukrainian.

The analysis of worldviews of known national thinkers such as Vasily Surazky, Ioaniki Galyatovsky, Stefan Yavorsky and Ivan Vyshensky is carried out.

The positive influence of unions on the national cultural and educational development was noted. After all, it was the consequences of the Brest Union that laid a solid foundation

for the development of polemical literature, where, in addition to interfaith, language discourse was also traced. So, if there are only two God-inspired languages for Piotr Skarga – Greek and Latin, then for Ivan Vyshensky it is only the Slovenian language which is inspired by God. At the same time, it should be noted that the union brought a fresh stream into the ethnocultural development of the nation. Thanks to Catholic influence, Ukraine became acquainted with Europeans culture, education and art. Through the mediation of Catholic Europe, Baroque cultural and artistic style came to Ukraine. It is quite natural that this state of affairs was reflected in religious life of the nation.

Key words: union, Bible, polemical literature, culture, patristics, hermeneutics.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32.019.51

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.13>

МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ ТА МАНІПУЛЯТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА В ГЛОБАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ

Світлана Внучко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033 м. Київ, Україна*

Віктор Теремко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033 м. Київ, Україна*

Олена Половко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033 м. Київ, Україна*

У статті розглядається мобілізаційний та маніпулятивний потенціал соціальних медіа в глобальному політичному просторі. Авторами надається концептуальне осмислення ролі та значення соціальних медіа в функціонуванні сучасного глобального політичного простору, зокрема зазначається, що традиційні медіа поступово витісняються новими (електронними), що викликає зміни у способах отримання політичної інформації та її якості, позначається на ставленні до політичних подій та процесів, особливостях політичної культури та моделях політичної поведінки учасників комунікації. Вже сьогодні соціальні мережі продемонстрували мобілізаційний потенціал самоорганізації громадянського суспільства, трансформації політичної активності з віртуальної в реальну.

Акцентується увага на тому, що «популярність» соціальних медіа пов'язана не лише з технічними параметрами, а й з феноменом нової соціальної організації суспільства: учасники інтернет-комунікації не розділені відстанями, політичними кордонами чи мовними бар'єрами. Зазначається, що розвиток соціальних медіа спричинив виникнення нового терміну «нетократія», що розкриває новий різновид влади, джерелом та інструментом якої стають інформація та мережеві технології.

Однак соціальні медіа не завжди мають виключно позитивний вимір для суспільства. Стрімке поширення інтернет-технологій породжує й проблемні питання. Значна кількість дослідників зазначають, що поряд з демократичністю та плюралізмом соціальні медіа здатні формувати нові форми соціального примусу та прихованої маніпуляції. Історія дає нам багато прикладів, коли передові досягнення дуже швидко перетворювалися на зброю виступають інструментом і платформою для маніпулятивного впливу в умовах інформаційних і гібридних війн, розповсюдження неякісної інформації, розпалення протистоянь у суспільстві.

У підсумку доводиться, що стрімка інформатизація всіх сфер людського життя наприкінці ХХ-го початку ХХІ-го століття сприяла не тільки створенню і розвитку інноваційних способів подання, зберігання і пошуку інформації, а й формуванню нового унікального соціокультурного та лінгвістичного середовища, що формується за допомогою швидкого розвитку мережі Інтернет.

Характерна для такого середовища оперативність, полілогічність та відсутність обмежень надає соціальним медіа істотні переваги та робить їх, водночас з наявним значним переліком переваг для сучасного суспільства, полем застосування маніпулятивних технологій.

Ключові слова: соціальні медіа, маніпулятивні впливи, мобілізація, глобальний політичний простір.

Постановка проблеми. Глобалізація і трансформація систем масової комунікації, які відбуваються протягом останніх десятиліть, дають підстави стверджувати про зростання впливу соціальних медіа на політичні процеси в суспільстві. Вільний доступ до мережі сприяє тому, що кожен з нас може спостерігати й обговорювати політичну ситуацію чи подію, яка відбувається у реальному часі на тому чи іншому континенті. Особливим аспектом діяльності соціальних медіа як складової сучасної публічної політики є те, що за допомогою них громадяни мають можливість спілкуватися, відстоювати власні позиції, здійснювати оцінку окремих політичних подій та персоналій, долучатися до політичних обговорень тощо. Таким чином, сьогодні соціальні медіа характеризуються високим рівнем залученості учасників, які мають можливості не лише споживати, а і створювати чи змінювати контент інформаційних потоків.

Ще 30 років тому американські футурологи Дж. Несбітт і П. Ебурдін зазначали, що інформаційно-комунікаційні технології істотним чином підтримують і розвивають демократичні процеси навіть в умовах авторитарних систем, і що в умовах, коли комп'ютер розширив могутність особистості, громадяни можуть більш ефективно стежити за діями своїх урядів, ніж уряди можуть стежити за діями громадян. Дослідники прогнозували те, що в міру розвитку інформаційно-комунікаційних технологій сучасне суспільство перейде від представницької демократії до демократії участі, у рамках якої найважливіші рішення, що стосуються життя громадян, будуть прийматися в інтерактивному режимі шляхом залучення до обговорення і прийняття рішень широких верств населення, комунікуючих між собою і з владою з різних питань [1, с. 36].

Одночасно, варто враховувати, що інформаційний простір і глобальний вплив інтернету на наше життя сприяють тому, що в сучасному світі практично кожен індивід піддається новим видам інформаційної маніпуляції: впливу на людину за допомогою програмування її поведінки. Маніпулювання завжди спрямоване на психічні конструкти людини, зазвичай здійснюється потай, маючи на меті зміну думок, переконань і цілей людей у потрібному маніпулятору напрямі. І, перш за все, такий маніпулятивний аспект соціальних медіа проявляється в політичній сфері. Так, згідно висновків американських дослідників, у 2019 році було знайдено докази організованих маніпуляцій із використанням соціальних медіа у 70 країнах, тоді як у 2018 таких країн було лише 48, а у 2017 – 28 [2, с. 15].

Такі події, як перемога Д. Трампа на президентських виборах у США у 2016 р., В. Зеленського на виборах в Україні 2019 р., прихід до влади Ж. Болсонару в Бразилії, перемога іспанської політичної партії “Помтдеймос” на виборах до Європарламенту, витік даних Facebook і Cambridge Analytica на президентських виборах у США 2016 р., Twitter-кампанія США у Венесуелі, доводять те, що соціальні мережі стали інноваційним інструментом цифрової політики та змінили форму сприйняття політичних процесів [3]. Таким чином, актуальність обраної теми обумовлена загальною спрямованістю на дослідження соціальних медіа як соціокультурного феномену, їх мобілізаційного та маніпулятивного аспекту в глобальному політичному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одночасно із розвитком соціальних медіа, відбувається наукове осмислення цього явища. Проблема дослідження мережевого суспільства є предметом вивчення багатьох західних учених: Кастельса М., Белла Д.,

Турена А., Тоффлера А., Гелбрейта Дж. Була С.П., Свідерська О.І., Зима О., Присяняк О. досліджують маніпулятивну складову соціальних мереж. Лясота, Л., Третяк О.В., Фролова Н.В. вивчають вплив соціальних мереж на функціонування та розвиток публічної сфери політики. Однак дослідження мобілізаційного та маніпулятивного потенціалу соціальних медіа потребує істотного розширення в межах глобального політичного простору.

Мета статті полягає у проведенні аналізу мобілізаційного та маніпулятивного потенціалу соціальних медіа в глобальному політичному просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток інформаційних технологій в кінці ХХ – на початку ХХІ століття сприяв не лише змінам у національному та глобальному інформаційному просторі – інтенсифікації виробництва нової інформації, створенню принципово нових способів її зберігання, пошуку і подання, але і виникненню нового культурного, мовного, інформаційного середовища, нової соціокультурної реальності, що формується і стрімко розвивається з розширенням сфер впливу сучасних засобів комунікації.

Масштаби кількісного охоплення комунікативними сервісами стали дійсно глобальними, про що свідчать аудиторії соціальних мереж, які налічують сотні мільйонів користувачів з усього світу. Статистичні дані свідчать, що соціальні медіа стали найпопулярнішою складовою сучасного Інтернету, якими у світі нині користуються понад 4,2 млрд осіб. Лише протягом 2020 року ця цифра зросла на 490 мільйонів, забезпечуючи зростання в річному обчисленні більш ніж на 13%. Станом на січень 2021р. кількість користувачів соціальних мереж була еквівалентна понад 53% населення світу [4]. Близько 78% людей довіряють повідомленням із соціальних мереж, і значно менший відсоток – традиційним джерелам інформації та реклами. Українці також є активними користувачами соціальних мереж. За даними компанії GlobalLogic (із посиланням на результати власного дослідження, проведеного на базі відкритих даних), з початку 2020-го до початку 2021 року українська аудиторія соціальних мереж збільшилася на сім мільйонів осіб. На початку 2020 року в Україні було 19 мільйонів користувачів, у 2021 році цифра досягла 26 мільйонів. Водночас проникнення соцмереж зросло наполовину: наразі у них зареєстровані 60 відсотків населення країни, тоді як у січні 2020 року було трохи більше ніж 40 відсотків. Кількість українців в Instagram у 2021 році становить 14 млн, у Facebook – 16 млн. Найпопулярнішою соцмережею залишається YouTube з охопленням 96% користувачів в Україні. У середньому на ньому українці проводять майже 40 хвилин на день. Також зросла на 2 млн кількість українських інтернет-користувачів і на початку 2021-го становила майже 30 млн, тобто приблизно 67% населення країни – це на 33% більше, ніж у 2019 році [5].

Соціальних медіа стали головним джерелом інформації, спілкування та ділової активності для більшості користувачів Інтернет. Потенціал та роль соціальних медіа в політичному просторі продовжують зростати. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікативних технологій призвів до народження у сучасному суспільстві поняття «революція соціальних медіа», яке включає в себе наступні напрямки: зростання ролі Інтернет ресурсів в соціальних комунікаціях; збільшення популярності і авторитетності соціальних мереж; швидке зростання віртуального on-line спілкування.

Традиційні медіа поступово витісняються новими (електронними), що викликає зміни у способах отримання політичної інформації та її якості, позначається на ставленні до політичних подій та процесів, особливостях політичної культури та моделях політичної поведінки учасників комунікації. Вже сьогодні соціальні мережі продемонстрували мобілізаційний потенціал самоорганізації громадянського суспільства, трансформації політичної активності з віртуальної в реальну (феномен мережевих, твітерних революцій). До нових медіа належать соціальні медіа, які науковці характеризують як «вид мас-медіа, онлайніві

технології, завдяки яким споживачі контенту через свої дописи стають його співавторами та можуть взаємодіяти, співпрацювати, спілкуватися, ділитися інформацією або брати участь у будь-якій іншій соціальній активності з іншими користувачами сервісу [6, с. 291].

Водночас практика свідчить про те, що інтернет-сервіси можуть бути не просто технологічною платформою для нових форматів масової комунікації, але й надзвичайно ефективним інструментом соціальної самоорганізації та мобілізації. Саме розвиток соціальних медіа та поява так званого мережевого суспільства зумовили безпрецедентний вплив й на розгортання протестних рухів кінця ХХ- початку ХХІ ст., спрямованих на захист громадянських прав і свобод. Найперше це стосується пострадянських країн, таких як Білорусь, Киргизстан, Вірменія, а також країн Азії й Північної Африки – Тунісу, Єгипту, Ємену, Лівану тощо.

В Україні цей новий складник сучасної революції мав найбільш масштабний вияв під час Євромайдану та Революції Гідності, коли 21 листопада 2013р. в мережі «Фейсбук» пролунав заклик вийти на протест проти режиму Януковича. Завдяки цьому виникла хвиля протестних акцій не лише всередині України, а й у середовищі української діаспори.

Сполучені Штати та країни Західної Європи залишаються джерелом інновацій і «двигуном» розвитку новітніх інформаційно-комунікативних технологій.

Соціальні медіа користуються надзвичайно високим рівнем довіри з боку аудиторії (в середньому у декілька разів більшим, ніж традиційні ЗМІ та реклама). Так, дані дослідження «Медіаспоживання та аналіз аудиторії ЗМІ в Україні, Молдові та Грузії», проведеного Фондом Thomson Reuters у межах проєкту «Підтримка незалежних медіа у країнах Східного партнерства», свідчать, що два найпопулярніші джерела інформації в Україні – пошукові системи та соціальні медіа, які потіснили телебачення. Щотижня 80% опитуваних використовують пошукові системи, а 72% – соціальні мережі або інформаційні онлайн-видання (70%). Двоє з трьох респондентів (67%) переглядають телевізійні програми щонайменше раз на тиждень. Лише третина (32%) слухає новини по радіо, а ще менше читає газети (23%) [7].

Де українці беруть новини хоча б один раз на тиждень?

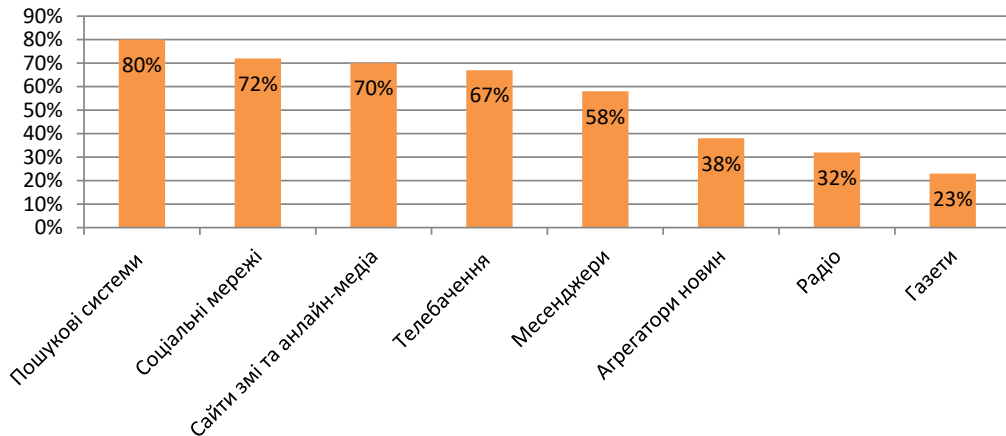

Рис. 1

Джерело: результати дослідження Фонду Thomson Reuters. <https://epim.trust.org/>

Розвиток соціальних медіа спричинив виникнення нового терміну «нетократія» (від англ. Network – мережа, співтовариство), що розкриває «новий різновид влади, джерелом та інструментом якої стають інформація та мережеві технології» [8, с. 25]. Цей феномен описують у праці «Нетократія. Нова еліта та життя після капіталізму» Я. Содерквіст та О. Бард. Автори вважають, що нетократія змінює капіталізм. Той, хто здатний використовувати інформаційні мережі та опанувати нові форми комунікації, будуть контролювати фінанси та законодавство, формуючи нову ділову та політичну еліту [9].

На жаль, соціальні медіа не завжди мають виключно позитивний вимір для суспільства. Стрімке поширення інтернет-технологій породжує й проблемні питання. Значна кількість дослідників зазначають, що поряд з демократичністю та плюралізмом соціальні медіа здатні формувати нові форми соціального примусу та прихованої маніпуляції. Історія дає нам багато прикладів, коли передові досягнення дуже швидко перетворювалися на зброю виступають інструментом і платформою для маніпулятивного впливу в умовах інформаційних і гібридних війн, розповсюдження неякісної інформації, розпалення протистоянь у суспільстві. М. Лашкіна також вказує на певну небезпеку нетократії: вона «має можливість створення паралельної, віртуальної реальності, маніпуляцій відомістю; характеризується втратою приватності, що стає загрозою для національної безпеки держав та знецінення демократичних цінностей» [10, с. 436].

Фахівці у сфері масових комунікацій за результатами аналізу читання, коментування і посилення на публікації у соціальних медіа стверджують, що формування інформаційного середовища кожного учасника визначається феноменом егокастингу, коли людина свідомо чи несвідомо добирає саме ті джерела інформації (людей, медіа), які поділяють або пропагують близькі та комфортні для неї цінності або погляди. Американська дослідниця Ребекка Блад відзначає, що таким чином, утворюється своєрідні захисні кокони, «камери відлуння», в яких користувачі самостійно групуються в невеликі колективи зі схожими поглядами, що уможливує перебування людини в зоні інформаційного та емоційного комфорту. Фактично люди, які дотримуються певної політичної точки зору, читають матеріали, що лише підкріплюють їхню віру та ідеї [11]. Так, у блогосфері дослідники виділяють чітко означені кластери блогерів, зосереджених на обговоренні політичних питань з певної політичної точки зору, які посиляються на ідеологічно дружні ЗМІ, а також на блогерів з тими ж політичними переконаннями, причому вони не посиляються на безпосередньо опонентів, навіть для того, щоб вступити в прямі дискусії.

Важливим також є той факт, що незважаючи на недосконалість YouTube, Twitter та Facebook у питанні передачі достовірної інформації чи отримання неупередженої картини подій, соціальні мережі залишаються одним із найпотужніших засобів розповсюдження власної версії історії, можливості створювати власний наратив, розповідати власну правду або ж маніпулювати політичною свідомістю чи змінювати хід політичної гри, впливаючи на глобальну міжнародну думку.

Висновки. Соціальні медіа сьогодні виступають вагомою альтернативою традиційним ЗМІ у виробленні та поширенні різноманітної інформації. Сфера політичних відносин не стала винятком: соціальні мережі оптимізують та покращують звичайний інструментарій комунікативних технологій в політиці, робить його здатним швидко реагувати на виклики часу, які постають перед суспільством. Соціальні мережі значною мірою сприяють мобілізації широкої аудиторії, підвищуючи рівень активності. В той же час, вже наявний досвід підтверджує, що соціальні мережі можуть бути інструментом здійснення політичних маніпуляцій: поширення неправдивої інформації, дезінформації та пропаганди, що її використовують уряди та окремі особи.

Список використаної літератури

1. Нэсбитт Дж., Эбурдин П. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции: год 2000. Москва : Республика, 1992. 415 с.
2. Bradshaw S., Howard P.N. Global inventory of organized social media manipulation. The Computational Propaganda Project at the Oxford Internet InstitutenUniversity of Oxford. University of Oxford, 2019. 23 p.
3. Дорош Л., Копей Ю. Особливості залучення соціальних мереж у діяльність органів державної влади (на прикладі США та України). *Гуманітарні візії*. Вип.6 № 1, 2020. С. 7–13.
4. Digital 2021: Global Overview Report, 27 January 2021. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2021-global-overview-report>
5. GlobalLogic, компанія Hitachi Group За рік карантину кількість українських користувачів в соцмережах зросла на 7 млн і досягла 60% населення країни. URL: <https://www.globallogic.com/ua/about/news/social-media-during-quarantine/>
6. Чорний В. Нові соціальні медіа та соціальні мережі в освітньому процесі. *Збірника наукових праць "Військова освіта"*. № 1 (37), 2018. С. 286–295.
7. The Eastern Partnership Independent Media Project. Audience perceptions to independent media in Ukraine, Georgia and Moldova. URL: <https://epim.trust.org/>
8. Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори) / І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін. ; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ – 2000», 2015. 492 с.
9. Содерквіст Я., Бард О. Нетократія. Нова еліта та життя після капіталізму. 2008. URL: <https://www.rulit.me/books/netokratiya-read-124507-1.html>
10. Лашкіна М. Нетократія. Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. для студ. вищ. навч. закл. I–IV рівнів акредитації ; за наук. ред. Хоми Н. М. В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін. Львів : Новий Світ – 2000, 2014. 436 с.
11. Blood Rebecca The Weblog Handbook: Practical Advice on Creating and Maintaining Your Blog. Ingram Publisher Services, 2002, 256 p.

THE MOBILIZING AND MANIPULATIVE POTENTIAL OF SOCIAL MEDIA IN THE GLOBAL POLITICAL SPACE

Svitlana Vnuchko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Philosophy, Politology Department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Viktor Teremko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Philosophy, Politology Department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Olena Polovko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Philosophy, Politology Department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

This article aims to examine social media's mobilizing and manipulative potential in the global political space. The authors provide a conceptual understanding of the role and importance of social media in the modern global political space and note that traditional media are gradually being replaced by new (electronic) media. This causes changes in the ways of obtaining political information and its quality, affects the attitude to political events and processes, and determines the features of political culture and patterns of the political behavior of communication participants. Already today, social networks have demonstrated the mobilizing potential of the self-organization of civil society and the transformation of political activity from virtual to real one.

The article emphasizes that the "popularity" of social media is related to technical parameters and the phenomenon of the new social organization of society: participants in Internet communication are not separated by distances, political borders, or language barriers. It is noted that the development of social media has given rise to a new term "netocracy", which reveals a new kind of power, the source, and tool of which are information and network technology.

However, social media does not always have an exclusively positive dimension for society. The rapid spread of Internet technologies also raises problematic issues. Many researchers note that together with democracy and pluralism, social media is able to form new forms of social coercion and covert manipulation. History gives us many examples when advanced achievements very quickly turned into weapons and serve as a tool and platform for manipulative influence in information and hybrid wars, the dissemination of poor quality information, inciting confrontation in society.

As a result, the rapid informatization of all spheres of human life in the late twentieth and early twenty-first century has contributed not only to the creation and development of innovative ways of presenting, storing and retrieving information but also to the formation of a new unique socio-cultural and linguistic sphere. The efficiency, polylogicality and lack of restrictions that are characteristic of such a sphere provide social media with significant advantages and make them a field of application of manipulative technologies.

Key words: social media, manipulative influences, mobilization, global political space.

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.14>

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Руслан Демчишак

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79000, м. Львів, Україна*

Досліджено закономірності, спільні та відмінні риси функціонування політичних режимів держав Центральної Азії у постбіполярний період, простежено напрями їх еволюції.

Констатовано, що політичні режими країн Центральної Азії загалом, попри формальну демократичну атрибутику, можна трактувати як авторитарні із регіональною та національною специфікою. При чому у всіх країнах регіону нова панівна верства формувалася здебільшого із представників колишньої комуністичної еліти. Попри схожість трансформаційних процесів посттоталітарного транзиту, їх спрямованість частково різнилася.

З'ясовано, що до спільних характеристик цих режимів можна віднести: непотизм, корупцію, узурпацію влади президентом (регулярне використання референдумів як інструменту реалізації цієї цілі), поступове зменшення громадянських прав та свобод (виняток – Киргизстан, Казахстан при К. Токаєві до січня 2022 р. та частково Узбекистан при Ш. Мірзієєві). В деяких режимах створюються передумови для передачі влади у спадок (Таджикистан та Туркменістан, де це вже відбулося у березні 2022 р.). Слаборозвинуте громадянське суспільство та поступова ліквідація опозиції призвела до монолітності режимів (виняток – Киргизстан, де відбулись 2 кольорові революції). Культ особистості наявний у всіх режимах (винятки – Киргизстан та Узбекистан при Ш. Мірзієєві). Політична еліта держав регіону, роблячи акцент на традиціоналізмі та націоналізмі, наголошує на власній специфіці і неприйнятності західних цінностей (виняток – Киргизстан). Найбільш жорсткий авторитарний режим витворено у Туркменістані. У Таджикистані жорсткість режиму частково нівелюється слабкістю центральної влади через сімейно-клановий характер суспільних відносин. В останній період незначні тенденції до лібералізації мають місце у Казахстані та Узбекистані, водночас подальша спрямованість трансформаційних процесів у цих державах у значній мірі залежатиме від особистої позиції лідерів.

Прогнозовано подальшу спрямованість еволюції політичних режимів держав Центральної Азії у напрямі збереження вище описаних закономірностей, із лише частковою корекцією на тенденції світового політичного процесу.

Ключові слова: політичний режим, Центральна Азія, Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан.

Тенденції сучасного цивілізаційного розвитку, трансформаційні процеси політичних систем країн світу посилюють інтерес до дослідження закономірностей функціонування політичних режимів держав конкретних субрегіонів. Серед останніх важливе місце займає Центральна Азія, політичні режими якої виступають як яскравим зразком посттоталітарного транзиту республік колишнього СРСР з виразною регіональною специфікою.

Попри зорієнтованість дослідження у більшій мірі на електронну джерельну базу, нами було використано монографію Т. Ляшенко (найбільш комплексне вітчизняне наукове дослідження політичних систем країн Центральної Азії, доведене до 2010 р.) [13], ряд

наукових статей [3, 12, 15, 20, 27, 29] та публіцистичної аналітики [5, 6, 18, 19, 26, 28, 31], у яких заторкуються окремі аспекти проблеми.

Метою даної роботи виступає дослідження закономірностей та напрямів еволюції політичних режимів держав Центральної Азії у постбіполярний період.

ТУРКМЕНИСТАН. Спільною рисою формування владної еліти усіх країн Центральної Азії став той факт, що після розпаду СРСР на чолі новоутворених держав опинилися колишні комуністичні керівники республік. Так, президентом Туркменістану став Сапармурат Ніязов, якому, по суті, вдалося змінити ідеологію з комуністичної на націоналістичну. С. Ніязов прийняв титул Туркменбаші («вождь туркмен»), отримав посаду довічного, незмінюваного президента, а також ввів культ «Рухнами» (написаної ним «Книги Духу»), в рамках якої він шанувався як пророк. На випадок, якщо пропаганда та субсидії для народу не дадуть потрібного результату, режим створив потужний апарат внутрішньої безпеки. По суті, Туркменістан перетворився в поліцейську державу, що більше нагадує про сталінську епоху, ніж про пізній СРСР [18].

У Туркменістані жодного разу не було виборів, які хоча б передбачали наявність реальної альтернативи. У 1992 році Ніязов був обраний президентом, отримавши неймовірні 99,5 % голосів. У 1994 році він першим з лідерів пострадянських держав продовжив своє перебування при владі до 2002 року в результаті референдуму. У 1999 році Ніязов був проголошений довічним президентом, і до його смерті президентські вибори не проводилися [18].

У Туркменістані конституційний розвиток визначався існуванням найжорсткішої диктатури на пострадянському просторі, яку можна визначити як синтез тоталітаризму і деспотичного патерналізму. В пострадянську Конституцію Туркменістану 1992 р. вносили безліч поправок, які в цілому символізували подальший відступ від демократичних норм. Закритий характер держави підтримувався доктриною нейтралітету [11].

Після смерті Ніязова в 2006 році новий президент Гурбангулі Бердимухамедов, який зайняв посаду внаслідок перших в історії Туркменістану формально альтернативних виборів, ініціював «відлигу» [13, с. 90]. Проте вона, як і хрущовська «відлига», лише послабила найбільш негативні характеристики, що склалися в країні, але не демонтувала цей режим повністю. Висунуті в 2008 р. з ініціативи президента пропозиції щодо конституційної реформи були орієнтовані на міжнародні стандарти, ринкову економіку, екологічні вимоги й збалансовану концепцію відносин суспільства і держави. Незважаючи на те, що уряд Туркменістану висловив велику зацікавленість в освоєнні передового досвіду інших країн, процес демократизації в цілому ішов дуже повільно [12, с. 270].

Конституційна реформа 2008 року замість того, щоб збалансувати владу і стати кроком на шляху демократизації, збільшила прерогативи президента, наділивши його правом призначати керівників регіональних органів влади, членів ЦВК, суддів та інших посадових осіб. Ця реформа завершилася певною модернізацією авторитаризму [11].

Ніязівський культ особистості Г. Бердимухамедов замінив власним — за тим же зразком. На ключові міністерські посади було призначено численних родичів президента. Тепер по всій країні на транспарантах і в державних установах висять портрети другого президента. Бердимухамедов отримав почесний титул аркадага, або покровителя. У 2016 році Бердимухамедов домогся внесення поправок в конституцію, згідно з якими президентський термін продовжувався до семи років, а положення про звільнення глави держави з посади після досягнення 70-річного віку скасовувалося. Тим самим він, по суті, забезпечив собі безстрокове перебування у владі [18].

Варто згадати і про свободу слова. При Ніязові будь-яке інакомислення жорстоко придушувалося. ЗМІ залишалися під тотальним державним контролем, обмежувалося

свобода пересування, а доступ до зовнішнього світу був ускладнений. Не змінилася ситуація і при наступному президентові. Незважаючи на наявність правових положень про право на свободу зібрань, влада рідко дозволяє громадянам вільно користуватися цим правом. Внаслідок тотального контролю держави над ЗМІ та обмеженим доступом до інтернету, громадянам важко отримати інформацію про події всередині країни і за її межами з альтернативних джерел. Туркменський уряд регулярно блокував такі сайти, як YouTube, Facebook і Twitter [3].

Специфіка Туркменістану полягає в тому, що правління зберігає клановий характер, а внутрішня логіка поточних змін полягає в переході влади від одного клану до іншого. В країні як і раніше панує корупція, яка охоплює всі рівні влади і еліту, середовище президента. Гостра нестача кваліфікованих кадрів, невелика чисельність інтелектуальної еліти разом з їх періодичними чистками, деградація системи освіти, слаборозвинена промислова база, постійне переслідування опозиції, слаборозвинене громадянське суспільство – все це говорить про те, що ні про яку демократію в країні не може бути й мови [30].

3 19 березня 2022 р. президентом Туркменістану стає Сердар Бердимухамедов, син Гурбангули Бердимухамедова. Передачу владних повноважень синові за життя батька експерти оцінюють як бажання забезпечити плавний та безконфліктний перехід влади у спадок.

УЗБЕКИСТАН. В Узбекистані простежується цілеспрямована відмова від запозичення західних ліберальних норм і послідовна орієнтація на принципи «національної самобутності і культурних традицій» у конституційному розвитку. В основу офіційної доктрини нової держави лягло переконання про те, що «у східній країні демократія не може мати такого вигляду, якого вона має у західних країнах» [12, с. 269].

Прийняття Конституції та обрання першого президента республіки Іслама Карімова стали першими діями Узбекистану після розпаду СРСР. Референдум 2002 р. з внесення змін до Конституції збільшив тривалість президентського мандата І. Карімова з 5 до 7 років. Революція в Киргизстані 2005 р. і ряд інших політичних факторів мали наслідком закриття кордонів і фактичне введення режиму президентської диктатури. Напруженість у Ферганській долині (виступи проти режиму І. Карімова весною 2005 р., які офіційний Ташкент пов'язував із ісламським тероризмом) привела до чергового посилення режиму [26].

І. Карімов взяв курс на абсолютизацію суверенітету та розвиток національної ідентичності. Він сформулював 5 принципів стратегії реформування Узбекистану: деідеологізація економіки, держава – головний реформатор, верховенство закону, сильна соціальна політика, поетапний перехід до ринкової економіки [23]. Водночас Узбекистан, по суті, проводив ізоляціоністську політику, що супроводжувалася постійним обмеженням прав численних етнічних меншин (таджиків, росіян, каракалпаків).

За час правління І. Карімов будував економіку на радянський кшталт, хоча при цьому проводилася послідовна політика декомунізації. Президент створив в державі жорсткий авторитарний режим – опозиційним політикам і інакомислячим доводилося емігрувати; протести придушувалися; в тюрмах сиділи сотні політв'язнів [1]. Хоча, згідно з узбецькою ідеологією, Узбекистан мав позиціонуватися острівцем стабільності, миру і порядку.

Узбецький уряд витрачав значні кошти на розвиток силових структур і армії, яка вважається кращою в регіоні. Ймовірно, саме на ці сили він має намір спиратися, щоб підтримувати спокій всередині країни і безпеку на кордонах [19].

В грудні 2007 р. відбулися чергові вибори президента республіки Узбекистан. За Конституцією І. Карімов уже не мав права у черговий раз балотуватися на цю посаду, проте

взяв участь і переміг, набравши 88% голосів виборців. Водночас участь у виборах альтернативних кандидатів дозволила констатувати наявність крихкої «тенденції до реформування політичної системи в напрямку поліцентризму». Намітивши можливість змін, режим, водночас, вказав межі можливої трансформації [13, с. 76].

Політика, яку проводив І. Карімов, як вважають експерти, виправдала себе у певній мірі на початку 1990-х: жорстким авторитарним методом було збережено інституційне управління. У 90-ті роки Узбекистан, на думку багатьох політологів, стояв на межі між-етнічних конфліктів, боротьби кланів, чиновницького грабежу ресурсів і розвалу армії, а патерналізм тоді врятував країну від втрати цілісності [6].

Після приходу до влади в 2016 році новий президент Шавкат Мірзієєв (переміг на формально альтернативних виборах з відсотком 88,6 %) взяв курс на лібералізацію економіки і реформи в державному управлінні. При ньому в узбецьких ЗМІ стали з'являтися критичні матеріали і сюжети, в тому числі про рівень реального життя, про випадки свавілля співробітників правоохоронних органів, про проблеми трудових мігрантів. Відбувалося поетапне звільнення з узбецьких в'язниць правозахисників і журналістів, а також тих, хто був в опозиції колишнього режиму. Також відбулася валютна реформа і демонополізація силових структур. Були введені біометричні закордонні паспорти [15].

Однак, нові економічні свободи в Узбекистані поки майже не трансформуються в політичні. За час правління Ш. Мірзієєва опозиція в країні так і не з'явилася, а найпомітніший опозиційний політик М. Саліх, як і раніше, живе в Туреччині. У жовтні 2021 р. Ш. Мірзієєва було переобрано на 2-й термін, хоча про справді вільні вибори у країні мова не йде. Також, в Узбекистані до сих пір офіційно не працюють західні ЗМІ.

Здійсненню демократичних реформ в Узбекистані загрожує багато перешкод, з яких головними загрозами є: перевага прихильників жорсткого авторитарного правління, які володіють відчутним впливом на проведення політики, неформоване громадянське суспільство, державна бюрократія, і нарешті, корупція [25].

КАЗАХСТАН. Процеси становлення політичних інститутів Казахстану можна розділити на кілька етапів. Логічним завершенням першого етапу (1991-1993 рр.), на якому основна увага приділялась не стільки створенню нової політичної системи, скільки руйнуванню існуючої, стало прийняття в 1993 р. Конституції, що носила перехідний характер. Президентом країни з 1990 р. був Нурсултан Назарбаєв, що очолив процес становлення незалежності і державності Казахстану. Офіційно при цьому заявлялося, що метою такого процесу є демократична і правова держава, на практиці ж, як зазначає дослідниця центральноазійського регіону Марта Брілл Олкотт, Казахстан опинився «у пастці між західним плюралізмом та азійською автократією» [21].

Під час другого етапу (1993-1995 рр.) в РК відбулася різка ескалація соціально-політичної напруженості, що посилювало авторитарні тенденції. Хоча, в той же час, відбулося організаційне оформлення опозиції, було створено партії і профспілки. Вакуум влади заповнив президент, який наприкінці квітня 1995 р. на основі референдуму продовжив свої повноваження до 2001 р. Прийнята в кінці серпня 1995 р. на основі референдуму нова Конституція узаконила це положення [8].

На третьому етапі (1995-1998 рр.) йшов процес авторитарної модернізації в умовах «великої приватизації». У розглядуваний період проводилася політика значного посилення президентської влади в країні. Це зумовлено наступними причинами: – до кінця 1990-х рр. тривало падіння обсягів ВВП; – не були подолані важкі соціальні наслідки «шокової терапії»; – очікувана від Заходу масштабна фінансова допомога так і не надійшла, тому довелося опиратися на власні сили. Президент Казахстану Н. Назарбаєв прямо зазначав, що «на

перехідний період збережеться тенденція посилення виконавчої влади, без чого неможливим є реформування економіки» [16].

На четвертому етапі (з 1998 по 2004 р.) політична система РК будувалася на основі моделі «керованої демократії». В її основі лежала ідея підвищення стійкості системи через зміцнення президентської влади при одночасному розвитку інституційних елементів демократії. Основна мета полягала в тому, щоб не допустити переділу власності, що була зосереджена в руках «сім'ї» та її найближчого оточення. У жовтні 1998 р. Н. Назарбаєв ініціював внесення змін до Конституції РК. З одного боку, це сприяло зміцненню авторитаризму через подовження терміну президентських повноважень з 5 до 7 років і скасування 65 – річного порогу вікового цензу для обрання президента. А з іншого – призвело до появи деяких елементів демократизації за рахунок, наприклад, появи в нижній палаті парламенту РК 10 додаткових місць для депутатів, що обираються за партійними списками. Також у 2002 р. указом Назарбаєва в республіці було засновано інститут омбудсмена. У 2003 р. був введений мораторій на смертну кару [4].

Наступним етапом реформування був період з 2004 р. і до відставки Назарбаєва. Роком великих реформ став 2007 р. Саме тоді було прийнято Закон «Про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Казахстан», на основі якого главою держави було підписано ряд відповідних законів: «Про Уряд», «Про Президента», «Про вибори в Республіці Казахстан», «Про Парламент і статус його депутатів» [13, с. 72]. Перехід до пропорційної виборчої системи, розширення прерогатив парламенту і прем'єр-міністра відбувався при збереженні домінування президентської партії в парламенті і зміцненні культу особистості.

За час свого правління Н. Назарбаєв використовував жорсткі методи правління, допускаючи водночас існування опозиційних груп, яким залишав деяку можливість для дійсного і навіть політичного самовираження. У країні склався своєрідний політичний плюралізм, обмежений президентською волею. Н. Назарбаєв «зачищав» еліту не поспішаючи, зате цілеспрямовано, видаляючи з неї своїх суперників, багато з яких користувалися чималим впливом у суспільстві [12, с. 266].

У 2010 р. за Н. Назарбаєвим було закріплено статус «національного лідера» – «Елбаси». Тепер його не можна було притягнути до відповідальності за дії, вчинені в період перебування на посту президента країни, навіть коли він піде на заслужений відпочинок. Законом також гарантована недоторканність власності та банківських рахунків першого президента та його сім'ї [32]. На позачергових президентських виборах 2011 р. Н. Назарбаєв набрав 95,5 % голосів виборців, продовживши період свого перебування при владі.

Після того, як Н. Назарбаєв покинув пост президента (березень 2019 р.), до влади прийшов Касим-Жомарт Токаєв. При чому екс-президент залишив за собою ряд посад, залишаючись реальним лідером держави. Під час виборчої кампанії у країні проходили акції протесту – як проти К. Токаєва (вступив на посаду президента з червня 2019 р.), так і проти урядового рішення перейменувати столицю країни з Астани в Нур-Султан. Але К. Токаєв відмовився від жорсткого придушення протестів і сформулював свій підхід так: «різні думки, але єдина нація». Незабаром за його ініціативою в країні було засновано новий майданчик для діалогу держави з громадянським суспільством – Національну раду суспільної довіри. За рік президентства К. Токаєв провів ряд соціально-економічних реформ, спрямованих на підтримку малозабезпечених та малого бізнесу. Також було зменшено кількість членів для реєстрації партій – з 40 тисяч до 20. К. Токаєв прямо вказав на необхідність розвитку у країні інституту парламентської опозиції. Крім того, в партійних списках з'явилася 30% квота для жінок і молоді [24].

У січні 2022 р. у Казахстані вибухнули чергові протести із закликами до демократизації та реформування країни, спрямовані проти режиму К. Токаєва. Цього разу новий президент, запросивши підтримку РФ та ОДКБ, жорстко подавив виступи, скориставшись водночас політичною ситуацією, щоб звільнитися остаточно з-під впливу оточення Н. Назарбаєва і стати реальним керівником держави [14].

КИРГИЗСТАН. Протягом 30 років суверенного розвитку Киргизстан відчайдушно відстоює право називатися «острівком демократії» в бурхливому морі авторитаризму Центральної Азії. Політичний розвиток Киргизстану унікальний для Центральної Азії – ця країна постійно експериментує з конституційним ладом. В історії пострадянського Киргизстану було представлено до семи різних варіантів конституційного ладу.

У Киргизстані першою стадією конституційних перетворень стало прийняття першої Конституції 5 травня 1993 р., яка закріпила конструкцію президентсько-парламентської республіки, близьку до російської моделі. Ця Конституція неодноразово піддавалася ревізії шляхом конституційних референдумів та внесення поправок [9].

До середини 1990-х років Киргизстан, як справедливо зазначає дослідниця регіону Тетяна Ляшенко, просувався «в напрямі створення демократичної держави. І ця трансформація відбувалася майже паралельно процесам у країнах Центральної Європи» [12, с. 271]. Велика частина реформ в Киргизстані була здійснена першим президентом А. Акаєвим (1991–2005), зокрема введення національної валюти, розвиток підприємництва, демонополізація економіки та лібералізація цін були здійснені при ньому. Однак уже з 1994 року почалися затримання за надуманими звинуваченнями, закриття ЗМІ та переслідування опозиції [28].

Друга стадія політичної трансформації представлена «революцією тюльпанів» 24 березня 2005 р., ціллю якої стали повалення режиму А. Акаєва та перехід до парламентської або, як мінімум, парламентсько-президентської республіки. Прийнята в кінцевому рахунку за результатами «революції тюльпанів» нова редакція Конституції 2007 р. знову стала предметом перманентного конфлікту між президентом і ліберальною опозицією [9].

Після березневої революції президентом країни обрано К. Бакієва, який обіймав цю посаду у 2005–2010 рр. На так званому «курултаї злагоди» новообраний президент заявив про намір будувати «дорадчу демократію» [13, с. 81]. Але по факту за Конституцією від 2007 р. президент узурпував державну владу. До початку 2008 року, в Киргизстані остаточно склалося суперпрезидентське правління, в якому неформальні структури управління – так звана «сім'я», найближче оточення «сім'ї» – стояли над державними інститутами. Супутниками суперпрезидентського режиму К. Бакієва стали непомітність (фактично другою посадовою особою в державі був син президента М. Бакієв), клановість, корупція, криміналізація влади, політична і економічна монополія президентської «сім'ї», придушення свободи слова і жорстоке переслідування інакомислення та опозиції [2].

Початком третьої стадії конституційної трансформації слід вважати нові конституційні перетворення, пов'язані з квітневою революцією 2010 р., що повалила режим К. Бакієва та проголосила повернення до ідей парламентаризму, які не були реалізовані в ході «революції тюльпанів» 2005 р. Революція 2010 р. в Киргизстані стала найбільш радикальною спробою зміни політичного режиму в країні (та в регіоні в цілому), позначивши перехід до парламентської республіки (за класифікацією, прийнятою у політичній науці, змішаної парламентсько-президентської республіки, оскільки зберігалася посада всенародно обраного президента) і прийняття нової Конституції на референдумі в 2010 році [13, с. 81].

Період президентського правління А. Атамбаєва (2011–2017 рр.) був досить сумбурним. У внутрішній політиці, стягнувши на себе силовий блок – прокуратуру, МВС

і КДБ – він підпорядкував уряд, МЗС, і більшість інших державних інститутів, експропріював ЗМІ. До кінця свого президентства режим А. Атамбаєва мав всі класичні авторитарні характеристики [22].

З 2017 р. по жовтень 2020 р. країну очолював С. Жеєнбеков. За його наказом був заарештований в ході публічної спецоперації колишній президент А. Атамбаєв, закритий телеканал, що належав колишньому президенту і періодично критикував нову владу [31]. Тюремне ув'язнення критиків режиму стало нормою. Дії президента та його команди викликали чергову хвилю протестів у країні, внаслідок яких С. Жеєнбеков змушений був піти у відставку. З січня 2021 р. президентом Киргистану став колишній в'язень-опозиціонер Садир Жапаров.

Проблема Киргизстану, на думку експертів, полягає в тому, що тут відбувалися не революції, а зміна персон. Киргизстан при А. Акаєві був більш вільним і корумпованим, при К. Бакієві – більш авторитарним і корумпованим, при А. Атамбаєві – знову більш вільним і корумпованим, тобто дві кольорові революції не мали великого впливу на реалії суспільного життя [27].

Попри періодичну зміну влади перспектива побудови демократичного режиму виглядає досить туманною у країні, політична культура якої залишається і без змін, основою життя людей у якій продовжують бути кланово-сімейні відносини. Водночас слабкість центральної влади робить Киргистан залежним від факторів зовнішньої політики чи не найбільше з усіх країн Центральної Азії.

ТАДЖИКИСТАН. У Таджикистані ключове значення в ході пострадянських конституційних дебатів мала проблема збереження світської держави. Прийняття Конституції Таджикистану на референдумі 1994 р. було здійснено в розпал громадянської війни. Конституція закріплювала світський характер держави, що стало основним об'єктом критики з боку Об'єднаної Таджикиської Опозиції (ОТО), яка стояла на позиціях ісламської держави. Недостатня легітимність Конституції зумовлювалася наступним: у референдумі не змогла взяти участь значна частина населення (що перебувала у вигнанні); конституція фактично відобразила інтереси тільки однієї із військово-політичних коаліцій. Також, Конституція залишила неуроченими питання про форму правління. У конституційних положеннях можна знайти елементи конструкції президентської республіки, однак чітко визначити форму правління таджицької держави неможливо [29].

Конституційна реформа в Таджикистані виступала насамперед як механізм вирішення конфлікту громадянської війни – спорів про світський характер держави, формування нового парламенту, проведення виборів президента. Внесення поправок до Конституції було можливим внаслідок референдуму. Так, зміни до конституції, винесені на референдум 1999 р., включали: створення нової моделі двопалатного парламенту; створення судової ради; рішення про легалізацію функціонування політичних партій, створених на релігійній основі; продовження терміну повноважень президента з 5 до 7 років без можливості переобрання. Еволюція таджицького конституціоналізму в наступний період йшла в напрямку авторитаризму і зміцнення режиму особистої влади Емомалі Рахмона. Щодо чергової нової редакції Конституції (референдум 2003 р.), то у ній фіксувалося, що починаючи з 2006 р., президент отримував право займати свій пост ще два семирічні терміни [10]. На президентських виборах 2006 р., у яких конкурували п'ять кандидатів (жоден із них не був представником опозиції) Е. Рахмон набрав 80 % голосів виборців.

У Таджикистані, попри формально демократичну атрибутику режиму, щораз більше посилюються ознаки авторитаризму. Водночас, як слушно зауважує Т. Ляшенко, у країні на зміну «регіонально-клановій системі управління приходить система управління типу «сім'я» [12, с. 272].

У Таджикистані також присутній культ особистості. У 2015 р. був прийнятий закон, згідно з яким Рахмон не тільки отримав новий статус, але і багато привілеїв, які стосуються і членів його сім'ї [5]. Призначення старшого сина на посаду столичного мера в 2017 р. і старшої дочки на пост глави адміністрації президента дуже яскраво продемонстрували впевненість президента в проведенні його політики і використанні непотизму в якості методу державного управління. З 2016 р., відповідно до нових поправок до Конституції, Е. Рахмон отримав можливість балотуватися на пост глави держави скільки завгодно разів без жодних обмежень за віком. Водночас за президентом закріплено безліч титулів, є власне свято, а його портрети висять по цілій країні [5].

Наступником Е. Рахмона на посаді президента Таджикистану експерти бачать його старшого сина Рустама Емомалі Рахмона, який з 2020 р. очолює законодавчий орган країни.

Досвід Таджикистану показує, що жорсткий режим не обов'язково передбачає наявність сильної держави. Влада традиційних патримоніальних інститутів, страх перед військовою та обмеженість доступу до інформації дали правлячій еліті Таджикистану можливість консолідувати країну без великих витрат і поглиблення демократизації [20].

Отож, політичні режими країн Центральної Азії загалом, попри формальну демократичну атрибутику, можна трактувати як авторитарні із регіональною та національною специфікою. У всіх країнах регіону нова панівна верства формувалася здебільшого із представників колишньої комуністичної еліти.

До спільних характеристик цих режимів можна віднести: непотизм, корупцію, узурпацію влади президентом (регулярне використання референдумів як інструменту реалізації цієї цілі), поступове зменшення громадянських прав та свобод (виняток – Киргизстан, Казахстан при К. Токаєві до січня 2022 р. та частково Узбекистан при Ш. Мірзіяєві). В деяких режимах створюються передумови для передачі влади у спадок (Таджикистан та Туркменістан, де це вже відбулося у березні 2022 р.). Слаборозвинуте громадянське суспільство та поступова ліквідація опозиції призвела до монолітності режимів (виняток – Киргизстан, де відбулись 2 кольорові революції). Культ особистості наявний у всіх режимах (винятки – Киргизстан та Узбекистан при Ш. Мірзіяєві). Найбільш жорсткий авторитарний режим витворено у Туркменістані. У Таджикистані жорсткість режиму частково нівелюється слабкістю центральної влади через сімейно-клановий характер суспільних відносин. Роблячи акцент на традиціоналізмі та націоналізмі, політична еліта держав регіону наголошує на власній специфіці, стверджуючи про неможливість підлаштування країн Центральної Азії під західні ліберальні цінності (виняток – Киргизстан). В останній період незначні тенденції до лібералізації мають місце у Казахстані та Узбекистані, водночас подальша спрямованість трансформаційних процесів у цих державах у значній мірі залежатиме від особистої позиції лідерів.

Прогнозуючи подальшу спрямованість еволюції політичних режимів держав Центральної Азії, припускаємо збереження, принаймні у середньостроковій перспективі, вище описаних закономірностей, із лише частковою, на нашу думку, корекцією на тенденції світового політичного процесу.

Список використаної літератури

1. Абашин С. Узбекистан после СССР. *Журнал «Звезда»*. 08.2015. URL: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2015/8/uzbekistan-posle-sssr.html>.
2. Аширов Ж. Государственно-политический режим в Кыргызской Республике и этапы становления института президента. *Научная электронная библиотека КиберЛе-*

- нинка. 2017. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvenno-politicheskiy-rezhim-v-kyrgyzskoy-respublike-i-etapy- stanovleniya-instituta-prezidenta>
3. Головка В. І. Особливості демократичних перетворень у посткомуністичних суспільствах. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-demokraticeskikh-preobrazovaniy-v-postkommunisticheskikh-obschestvah>
  4. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. *Політичне життя*. 2017. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/4939>
  5. Десять признаков культа личности в Таджикистане. *Информационная служба "Centre1.com"*. 2016. URL: <https://centre1.com/tajikistan/desyat-priznakov-kulta-lichnosti-v-tadzhikistane>
  6. Ибрагимова Д. Узбекистан: что изменилось за 23 года независимости? *BBC*. 2014. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/10/141015_uzbekistan_independence_soviet_past
  7. Коваль О. Революція, котра закінчилася революцією. Чого не навчили Киргизстан останні п'ять років. *Дзеркало тижня*. № 14 (794) 10-16 квітня 2010.
  8. Конституція Казахстану. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/kazakhstan.pdf>
  9. Конституція Кыргызской Республики. URL: <http://www.stat.kg/media/files/1bfbed49-805c-4460-8988-dad9b7341f70.pdf>
  10. Конституція Республіки Таджикистан. URL: <https://adliya.tj/ru/constitution>
  11. Конституція Туркменістану URL: <https://legalns.com/download/books/cons/turkmenistan.pdf>
  12. Ляшенко Т. М. Політичні режими країн Центральної Азії: нестійка рівновага. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 264–274. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_28
  13. Ляшенко Т. М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. Київ : ІПіЕНД, 2011. 288 с.
  14. Масові протести у Казахстані наростають: що відбувається. *Львівський портал*. 06.01.2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/01/06/masovi-protesty-u-kazakhstani-narostaiut-shcho-vidbuvaetsia>
  15. Медушевский А. Н. Политические режимы Центральной Азии: конституционные реформы в рамках авторитарной модернизации. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2017. URL: cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-rezhimy-sredney-azii-konstitutsionnye-reformy-v-ramkah-avtoritarnoy-modernizatsii
  16. Назарбаев Н. В потоці історії. Казахстан – 2030: Процвітання, безпека і покращання добробуту всіх казахстанців: Послання Президента країни народу Казахстану. Критичне десятиріччя. Київ: Етнос, 2006. 392 с.
  17. Назарбаев Н. Казахстанський шлях. Київ : Етнос, 2007. 392 с.
  18. Независимому Туркменистану двадцать пять лет: цена авторитаризма. Paul Stronski. *Московский Центр Карнеги*. 2017. URL: <https://carnegie.ru/2017/05/22/ru-pub-70020>.
  19. Независимому Узбекистану 25 лет: что дальше? / Paul Stronski. *Московский Центр Карнеги*, 2016. URL: <https://carnegie.ru/2016/04/04/ru-pub-63206>
  20. Олимова С. Общественное мнение, демократия и авторитаризм в Центральной Азии. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obschestvennoe-mnenie-demokratiya-i-avtoritarizm-v-tsentralnoy-azii>.
  21. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. Москва; Вашингтон : Моск. Центр Карнеги ; Фонд Карнеги за Межд. мир, 2005. 487 с.

22. Пойта Ю. Итоги внутренней и внешней политики Кыргызстана за 2018 год. Что ожидать в 2019? *Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння*. 2019. URL: <https://cacds.org.ua/?p=5854>
23. Принципы «узбекской модели» реформ. *Информационное Агентство Uzreport*. 7 сепня 2001. URL: <https://uzreport.news/economy/printsipyi-uzbekskoj-modeli-reform>
24. Реформы в Казахстане: от намерений к действиям. Новый курс Президента РК Касым-Жомарта Токаева. *Посольство Республики Казахстан в Хорватии. Новости*. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-zagreb/press/news/details/170060?lang=ru>
25. Султон С. Смена режима в Узбекистане: «Идеальный правитель» и ограниченная либерализация. *Международное информационное агентство «Фергана»*. 2017. URL: <https://www.fergananews.com/articles/9384>
26. Узбекистан: поки затишшя перед бурею. *Німецька хвиля. Політика і суспільство*. 15.05.2005. URL: <https://www.dw.com/uk/узбекистан-поки-затишшя-перед-бурею/a-2476518>
27. Узбеков Д. Современный Кыргызстан: онтологические корни нестабильности. *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2015. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennyy-kyrgyzstan-ontologicheskie-korni-nestabilnosti>
28. Чоротегин Т. Парламентская демократия – великий исторический шанс Кыргызстана. *Радио Азаттык*. 2015. URL: <https://rus.azattyk.org/a/26923187.html>
29. Шокир Х. Конституционализм в Таджикистане: путь к демократии или укрепление авторитаризма? *Научная электронная библиотека КиберЛенинка*. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionalizm-v-tadzhikistane-put-k-demokratii-ili-ukreplenie-avtoritarizma>
30. Bohr A. Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism. *Chatham House*. 2016. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr-summary.pdf>
31. Eshaliyeva K. What is happening in Kyrgyzstan? *Open Democracy*. 2019. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/what-happening-kyrgyzstan>
32. Kazakh leader Nazarbayev resigns after three decades. *BBC news*. 19 March 2019. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-47628854>

REGULARITIES AND TENDENCIES OF EVOLUTION OF POLITICAL REGIMES OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Ruslan Demchishak

*Lviv Polytechnic National University,
Department of Political Science and International Relations
Mytropolyta Andreia str., 5, 79000, Lviv, Ukraine*

The regularities, common and distinctive features of the functioning of the political regimes of the Central Asian states in the post-bipolar period are studied, the directions of their evolution are traced.

It was stated that the political regimes of Central Asia in general, despite the formal democratic attributes, can be interpreted as authoritarian with regional and national specifics. Moreover, in all countries of the region, the new ruling class was formed mostly of representatives of the former communist elite. Despite the similarity of the transformational processes of post-totalitarian transit, their direction differed in part.

It was found that the common characteristics of these regimes include: nepotism, corruption, usurpation of power by the president (regular use of referendums as a tool to achieve this goal), gradual reduction of civil rights and freedoms (exception – Kyrgyzstan, Kazakhstan under K. Tokayev until January

2022 and partly Uzbekistan under Sh. Mirziyoyev). Some regimes create the preconditions for the transfer of power to inheritance (Tajikistan and Turkmenistan, where it already took place in March 2022). Underdeveloped civil society and the gradual elimination of the opposition led to the monolithic regimes (with the exception of Kyrgyzstan, where two color revolutions took place). The cult of personality is in all regimes (exceptions – Kyrgyzstan and Uzbekistan under Sh. Mirziyoyev). The political elite of the region, emphasizing traditionalism and nationalism, emphasizes its own specifics and the inadmissibility of Western values (with the exception of Kyrgyzstan). The harshest authoritarian regime has been established in Turkmenistan. In Tajikistan, the rigidity of the regime is partially offset by the weakness of the central government due to the family-clan nature of social relations. Recently, there have been slight tendencies towards liberalization in Kazakhstan and Uzbekistan, but the further direction of the transformation processes in these countries will largely depend on the personal position of the leaders.

The further direction of the evolution of the political regimes of the Central Asian states in the direction of preserving the above-described regularities is predicted, with only a partial correction on the tendencies of the world political process.

Key words: political regime, Central Asia, Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan.

УДК 327.7:305(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.15>

ПРИНЦИП ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В СИСТЕМІ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Леся Дорош

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна*

Юлія Вайда

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна*

Проаналізовано процес адаптації дипломатичної служби України до європейських стандартів, головню щодо впровадження на законодавчому рівні нових для України принципів її функціонування, а саме принципу гендерної рівності. Наголошено, що для ефективного виконання поставленої мети є доцільним проаналізувати та перейняти досвід зарубіжних країн, де реалізація цього принципу на державній службі була та є досить успішною. Проаналізовано досвід успішного запровадження механізмів сприяння гендерній рівності у всіх сферах суспільного життя, зокрема і у сфері дипломатичної служб у таких країнах, як Велика Британія та Швейцарія, та виокремлено методи залучення цього досвіду для України. Проаналізовано конкретні приклади впровадження принципу гендерної рівності на дипломатичній службі України, до прикладу, підписання угод про працевлаштування членів родин українських дипломатів у країнах проходження дипломатичної служби. Стверджується, що закордонний досвід у його оригінальному вигляді може викликати багато труднощів у імплементації, тому варто розробити декілька стратегій для його модифікації під українські реалії. Найкращим варіантом стане проведення певних експериментів, які зможуть показати ефективність того чи іншого методу саме для української системи дипломатичної служби. Наголошено, що для втілення таких реформ знадобиться велика кількість часу та коштів, але результат, який зможуть принести ці зміни, вартий всіх витрачених зусиль.

Ключові слова: дипломатична служба, гендерна рівність, Україна, реформи.

Актуальність дослідження. Після підписання Угоди про асоціацію із ЄС, Україна розпочала низку реформ, серед яких важливе значення належить реформі дипломатичної служби. Розпочався процес адаптації дипломатичної служби України до європейських стандартів, головню щодо впровадження на законодавчому рівні нових для України принципів її функціонування. Одним із найбільш актуальних для України є саме принцип гендерної рівності, адже його реалізація дозволила б нашій країні почати «нову сторінку» у сфері дипломатичної служби. Для ефективного виконання поставленої мети є доцільним проаналізувати та перейняти досвід зарубіжних країн, де реалізація цього принципу на державній службі була та є досить успішною.

Більшість людей досі вважають, що дипломатія – це суто «чоловіча справа», в яку не варто залучати жінок, і хоч в останні роки кількість жінок Надзвичайних і Повноважних послів України за кордоном збільшилася, однак ми не наблизилися й до середнього показника у світі. Хоч наша країна і робить вагомі кроки у впровадженні принципу гендерної рівності на дипломатичній службі, проблема зміни бачення суспільства щодо таких питань й досі залишається на порядку денному. Свідченням цьому є те, що до цього часу й надалі посаду Міністра закордонних справ України займають чоловіки; найвищою посадою у дипломатичній структурі, яку займала жінка, була посада заступника Міністра закордонних справ. Схожа ситуація й з посадами Генеральних консулів та Надзвичайних і Повноважних послів: за тридцятилітню історію українського МЗС на посадах такого рівня змогло побувати всього до 25% жінок від загальної чисельності працівників дипломатичної сфери.

Сьогодні Україна має безліч перспектив та можливостей реалізації принципу гендерної рівності на державній службі, комбінуючи досвід декількох країн. Тут йдеться про досвід впровадження принципу гендерної рівності на дипломатичній службі у Великій Британії та Швейцарії, адже ці країни були одними із перших, які розпочали активно пропагувати гендерну рівність у системі державної та дипломатичної служби. Також варто прослідкувати еволюцію дослідження проблематики гендерної рівності у цих державах, та певні помилки, які були на шляху реалізації принципу гендерної рівності у зовнішньополітичних відомствах. Ми можемо почерпнути досвід із першоджерел, адже чимало дипломатичних представників цих держав, які були учасниками багатьох подій, пов'язаних із впровадженням принципу гендерної рівності, працюють (чи працювали) в Україні та при потребі могли б проконсультувати представників МЗС з цього питання.

Актуалізує таке дослідження й те, що на сучасному етапі дипломатична служба України є ключовою інституцією влади, яка визначає місце держави на міжнародній арені. Реформування цієї системи дозволить нашій державі наблизитися до європейських стандартів та показати свій потенціал на шляху євроатлантичної інтеграції. Принцип гендерної рівності у контексті реформування дипломатичної служби України відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки гендерна рівність з кожним роком стає все більш затребуваною на дипломатичній службі у більшості країн світу. Це ми можемо побачити у прикладах, наведених у цій розвідці, адже Велика Британія та Швейцарія вважаються «родоначальниками» впровадження принципу гендерної рівності на дипломатичній службі.

Метою статті є: дослідити конкретні практики впровадження принципу гендерної рівності у системі дипломатичної служби зарубіжних держав та розробити методи залучення цього досвіду для України.

Джерельною базою цього дослідження стали нормативно-правові акти України, такі як Конституція України [3] та Закон України «Про дипломатичну службу» [2], які слугують основою для дослідження поточного стану дипломатичної служби України. Також було проаналізовано законодавство у сфері дипломатичної служби таких країн, як Швейцарія та Велика Британія, на предмет імплементації принципу гендерної рівності [7-9]. Для повноти нашого дослідження було використано роботи І. Тишко, які дозволили нам проаналізувати проблематику реформування сучасної української дипломатичної служби [4-5]. Для того, щоб розробити ефективні методи впровадження принципу гендерної рівності на дипломатичній службі України, було проведено аналіз наукових праць зарубіжних науковців, у яких описується досвід зарубіжних країн із впровадження принципу гендерної рівності у системі дипломатичної служби та відібрано найбільш ефективні методи впровадження цього принципу саме для українського суспільства [10-11].

Отож, в Україні рівність чоловіків та жінок задекларована на найвищому рівні. Так, у статті 24 Конституції України проголошується, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками статі та згідно із статтею 38 всі громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби [3]. Після того, як Україна офіційно оголосила про свій курс на євроінтеграцію, питання гендерної рівності стало одним із пріоритетів у внутрішній політиці держави. Розпочалася адаптація інституту державної служби України до стандартів Європейського Союзу, а разом із цим збільшення ролі жінки у дипломатичній службі. Хоч і документально рівні права для чоловіків і жінок є повністю забезпеченими, на практиці ми бачимо, що все кардинально відрізняється. Такий факт нам показує статистика: «... Із загальної кількості державних службовців в Україні – 72,8% становлять жінки, однак лише 6,6% із них перебувають на найвищих посадах державних службовців I-III категорій» [1].

Згідно з наведених фактів, можна стверджувати, що здебільшого жінки перебувають на невисоких посадах, де не приймають вагомих рішень та виконують більш важку роботу, зокрема працюють у сфері безпосереднього вирішення різноманітних проблем різних суспільних груп та отримують за це меншу грошову винагороду і практично не мають привілеїв. А ті жінки, які перебувають на найвищих посадах, постійно стикаються із дискримінацією зі сторони свої колег-чоловіків, які не оцінюють потенціал жінок, та вважають, що вони не можуть бути хорошими управлінцями.

Схожу ситуацію ми можемо бачити і у сфері дипломатичної служби, адже більшість жінок-дипломатів знаходять на невисоких посадах та не дуже часто є представленими у інших країнах. Звісно, в останні роки ця тенденція змінюється і ми бачимо досить багато позитивних прикладів, коли у стратегічно важливих країнах Надзвичайними та Повноважними послами стають саме жінки. Таким прикладом є і те, що у лютому 2021 р. Надзвичайним і Повноважним послом України у США стала Оксана Маркарова. Попри значні успіхи у цій сфері нам варто більше часу приділити саме реформуванню дипломатичної служби України, адже від початку реформування державної служби досить часто дипломатична служба залишається осторонь реформ.

Принцип гендерної рівності в українському законодавстві трактується, як рівний правовий статус жінок та чоловіків та рівні можливості для самореалізації та участі у житті суспільства. І як ми можемо побачити на практиці, він практично не реалізовується, тому система української державної служби потребує негайного реформування. Від проблем із реформуванням найбільше страждає саме дипломатична служба, адже вона є обличчям нашої держави на міжнародній арені і невідповідність до загальних стандартів дипломатичної служби показує низький рівень зацікавленості нашої країни у подальшому розвитку.

Проте, наша країна все таки робить вагомі кроки у сфері впровадження принципу гендерної рівності у системі дипломатичної служби. Важливим вкладенням у впровадження принципу гендерної рівності на дипломатичній службі України стало підписання угод про працевлаштування членів родин українських дипломатів у країнах проходження дипломатичної служби. Такі угоди дозволяють жінкам погоджуватися на призначення у інші країни без страху розпаду сім'ї, адже більшість чоловік не бажають залишати країну саме через стабільний заробіток та можливі невдачі із роботою у країні призначення. Однак станом на 2021 рік було укладено всього кілька таких угод, така статистика може означати тільки те, що питання гендерної рівності досі залишається викликом для українського суспільства, адже при реальному вирішення питання гендерної рівності кількість таких угод з кожним роком збільшувалася б [5].

Варто зазначити, що Україна прагне ввести у дію принцип гендерної рівності на дипломатичній службі не тільки через європейську інтеграцію, а й через міжнародні

зобов'язання щодо питання гендерної рівності на державній службі. Йдеться про те, що наша держава підписала Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок та повинна забезпечувати рівність у всіх сферах державної служби [4]. На жаль, за останніми даними, ми можемо побачити, що при усіх кроках, які були пророблені за останні роки, жінки й досі у недостатній кількості присутні на високих посадах дипломатичної служби.

Нашій країні потрібна стратегія, за допомогою якої можна було б зробити впровадження принципу гендерної рівності більш ефективним та якісним. Найкращим варіантом буде перейняття досвіду країни, де принцип гендерної рівності у системі дипломатичної служби функціонує вже досить довгий час та є успішним. Такими країнами є Велика Британія та Швейцарія, які відомі на міжнародній арені успішно запровадженими механізмами сприяння гендерній рівності у всіх сферах суспільного життя, зокрема і у сфері дипломатичної служби.

Для того, щоб впровадити принцип гендерної рівності на дипломатичній службі України, передусім варто звернути увагу на досвід Швейцарії у сфері ведення дипломатичної служби. У 2003 р. країна ввела непрямі квоти для жінок-послів. Така можливість «відкрила двері» для багатьох жінок, які довгий час не могли отримати місця у дипломатичному корпусі. Хоч ця квота і не була досить великою, така ініціатива принесла значні результати: в період її реалізації кількість жінок-послів, жінок-консулів, жінок-голів дипломатичних місій зросла у декілька разів [6]. Хоч ця квота і була скасована у 2012 р., адже уряд країни вирішив, що вона вже не є доцільною, і потрібно приймати на службу не за гендером, а за особистими якостями, відтак, введення цієї квоти привело до посилення рівності між чоловіками та жінками на дипломатичній службі. Варто зазначити, що після цього рішення призначення на посади здійснюються виключно за компетентністю та потенціалом дипломатичного кадру, тобто неважливо, якої статі претендент на посаду, важливими є тільки його вміння та особисті якості [6]. Отже, Швейцарія підкреслює рівність можливостей для усіх дипломатичних кадрів. Хоча квоти і були відмінені, у 2013 р. кількість жінок у Федеральному департаменті закордонних справ Швейцарії перевищила кількість чоловіків [6].

Успішність вказаної практики надає змогу іншим країнам проводити свої зміни у схожому руслі. Для України введення непрямих квот для жінок-дипломатів стало б проливом у сфері гендерної політики. Проте, потрібно дещо змінити механізм цих квот, до прикладу:

- 1) ввести квоти тільки на певний період часу – 2 роки, такий крок потрібний для оцінки ефективності цієї системи саме для України;
- 2) для контролю за системою призначити незалежного експерта (такий експерт може бути членом міжнародної неурядової організації, яка вивчає реалізацію принципів гендерної рівності на державній службі у всьому світі);
- 3) постійна підзвітність усіх органів державної служби щодо реалізації цих квот.

Вказаний механізм надасть всі можливості для ефективного функціонування цієї системи в Україні та покращення реалізації принципу гендерної рівності у нашій державі.

Також важливим кроком для впровадження принципу гендерної рівності на державній службі України стали б так звані *good practices*, які є добровільними заходами для залучення більшої кількості жінок до певних видів роботи у Швейцарії. В українському випадку такі заходи потрібно передбачити на законодавчому рівні, адже при зазначенні, що така практика може бути добровільною, українські управлінці просто б її оминали і все б залишалось без змін. Варто відмітити, що після запровадження таких практик у Швейцарії та прийняття на роботу більшої кількості жінок, доступ до високих посад їм досі залишається закритим, адже здебільшого на таку посаду можна потрапити тільки за певними

рекомендаціями, а такі рекомендації чоловіки надають тільки іншим чоловікам, тому жінки залишаються на нижчих посадах, не зважаючи на досвід чи особисті характеристики [10].

Ще однією можливістю, яку можна було б запозичити із швейцарського досвіду для забезпечення функціонування принципу гендерної рівності, стало б впровадження наставництва для жінок на державній службі. Основною метою такої програми є перспектива кар'єрного росту для жінок, адже у межах програми буде декілька завдань, після успішного виконання яких жінка зможе розраховувати на підвищення. Також в рамках такої програми наставником стане жінка, яка вже довгий час перебуває на високій посаді та може поділитися власним досвідом. Така підтримка надасть змогу проявити усі свої якості на робочому місці та допоможе розвинути потенціал.

Варто додати, що у Швейцарії існує інституційна інтеграція принципу гендерної рівності у процес формування кадрової політики державних установ. Її запровадження дозволило відстежувати реальну ситуацію із кількістю жінок-працівників в установах та особливості їх роботи. В країні існує юридичне зобов'язання, яке вимагає від установ періодично затверджувати план по забезпеченню гендерної рівності. Такі плани мають подвійну мету: розробка плану по дотриманню принципу гендерної рівності в установі та контроль за виконанням поставлених завдань та цілей [10]. Відповідальними за виконання таких планів є кадрові відділи установ, які пізніше і проводять оцінку запроваджених дій. Вони контролюють більшість нових призначень та перевіряють відповідність таких дій до принципу гендерної рівності [10]. Федеральне управління персоналом створює такий національний план кожні чотири роки та подає його на ухвалення уряду. По закінченню дії цього плану кожна установа, яка його затвердила, подає власні незалежні звіти із можливими рекомендаціями до наступного такого плану. Водночас, цей механізм не є ідеальним, адже для того, щоб налагодити повну комунікацію між усіма учасниками потрібно досить багато часу.

Для України такий варіант реалізації принципу гендерної рівності можна дещо спростити. По-перше, можна зніціювати план не на кожні чотири роки, а до прикладу, на два роки, при цьому поступово збільшувати навантаження на установи, такий крок потрібний для кращого моніторингу ситуації у цій сфері, адже у нашій країні принцип гендерної рівності не вповні втілений. По-друге, відповідальність за впровадження та дотримання такого плану варто покласти саме на керівництво установи, а не його кадрові відділи: за такої умови керівництво матиме змогу набути безцінного досвіду та напряму бути причетним до розвитку своєї установи.

Отже, приклад Швейцарії показує нам не тільки варіанти впровадження принципу гендерної рівності на дипломатичній службі, але й те, як він функціонує у сучасному світі. Аналізуючи ці приклади, ми із легкістю можемо зрозуміти, чи будуть вони ефективними саме в українському суспільстві. Прикладом такого твердження може слугувати, наприклад, введення квот для жінок на дипломатичній службі. Ми можемо зрозуміти усі переваги та недоліки такого методу просто провівши ретельний аналіз функціонування такого методу у Швейцарії від 2012 року та побачити наскільки цей метод був ефективним впродовж 2020-2021 років, та спрогнозувати чи буде такий метод дійсно ефективним для України, враховуючи усі особливості нашого суспільства.

Державна служба Великої Британії вважається однією із найстарших та найбільш консервативних дипломатичних служб світу. Проте, в останні роки ми можемо побачити тенденцію до глобальних змін у сфері державної та дипломатичної служби країни. Найбільше змін ми можемо побачити саме у сфері дипломатичної служби, адже англійська дипломатія не зазнавала змін практично до кінця минулого століття. До глобальних змін

ми може віднести і впровадження принцип гендерної рівності на дипломатичній службі, це був досить вагомий крок для Великої Британії, адже вона стала однією із перших країн, яка розпочала такі зміни.

Найбільш цікавим є досвід Великобританії, у країні була запроваджена практика поділу дипломатичної посади між подружжям. Суть цієї практики полягає у тому, що сторони подружжя ділять між собою робочий тиждень тим самим, зменшують навантаження на одного члена родини, та обоє мають гарантовану роботу у іноземній державі. Суть такого методу полягає у тому, що робочий рік ділиться на три частини, і кожен партнер по черзі виконує обов'язки посла, тим самим не створює проблем із роботою іншому та має можливість приділяти час родині. Більшість родин, які ділять одну посаду на двох, виробляють свої правила прийняття рішень, адже важливе питання не може бути прийнятим одноосібно, тут потрібна згода обох сторін [1].

Прикладом успішності такого методу стала пара Джонатана та Кеті Ліч, які очолювали дипломатичну установу Великої Британії у Вірменії. Пара розробила власні правила перебування на посаді кожного члена подружжя та власний метод поділу посади, який забезпечував партнеру, який наразі не виконує обов'язків посла, можливість залишатися у курсі всіх справ. Такий метод полягає у тому, що член подружжя, який перебуває вдома, один раз в тиждень приходить до посольства та ознайомлюється із ситуацією, або під час обідніх перерв діючий посол, тобто той член подружжя, який перебуває на посаді, сам вводить партнера у курс справ, тим самим він завжди зможе допомогти у разі потреби [1].

Звісно, така методика має доволі багато переваг:

- обидва члени подружжя мають перспективи хорошого заробітку та кар'єрного росту;
- при нагальній потребі існує можливість прийняття більш ефективних рішень проблеми;
- більша кількість компетентних працівників дипломатичної установи;
- уникнення розпаду сім'ї – головного страху більшості жінок-дипломатів.

Завдяки таким можливостям збільшилася кількість жінок-послів, жінок представників у спеціальних дипломатичних місіях, жінок-консулів, що показує ефективність такого методу.

Звичайно, для впровадження такої можливості в Україні потрібна велика кількість затрат, але для початку можна запропонувати декільком подружжям пройти експеримент, чи буде ефективною така практика для української дипломатичної служби. До прикладу, відібрати два-три подружжя дипломатів та запропонувати їм для початку на шість місяців спробувати поділити між собою обов'язки, надати можливість виробити власні правила та методи поділу посади, а також надати певні привілеї. Після завершення терміну перебування на посаді, довірити групі незалежних експертів проаналізувати ефективність такого методу для українських реалій, та у разі успішності розробити проект закону, який би надавав таку можливість іншим подружжям.

Проаналізувавши досвід Великої Британії, ми можемо побачити, що впроваджуючи щось нове дипломатичні установи мають чудову нагоду отримати новий досвід та зробити свою роботу більш ефективною. Приклад Великобританії показує нам, що навіть найбільш консервативним установам варто «йти в ногу з часом», адже це можливість отримати нові знання.

Враховуючи особливості нашої держави, ми можемо **висновувати**, що закордонний досвід у його оригінальному вигляді може викликати багато труднощів у імplementації, тому варто розробити декілька стратегій для модифікації цього досвіду під українські

реалії. Найкращим варіантом стане проведення певних експериментів, які зможуть показати ефективність того чи іншого методу саме для української системи дипломатичної служби. Звичайно, такий варіант потребує багато часу та зусиль, але тільки завдяки цьому ми зможемо побачити кращі варіанти функціонування принципу гендерної рівності саме в українському суспільстві. Найкращим варіантом для визначення ефективності таких експериментів може стати практика Швейцарії, зокрема перевірки дотримання принципу гендерної рівності у процесі формування кадрової політики державних установ. Її запровадження дозволило б відстежувати реальну ситуацію із кількістю жінок-працівників в установах та особливості їх роботи. В країні існує юридичне зобов'язання, яке вимагає від установ періодично затверджувати план по забезпеченню гендерної рівності. Такі плани допомогли б Україні визначити ефективність того чи того методу впровадження принципу гендерної рівності.

Також до перевірки цих методів ми б могли залучити наших закордонних колег, до прикладу, представників організації «ООН Жінки», які уже багато років допомагають нашій країні у гендерних питаннях та можуть стати найкращими експертами у цій проблематиці. Звичайно, є і багато українських науковців, які активно досліджують цю сферу та можуть поділитися власним досвідом із Міністерством закордонних справ.

Вагомим внеском у популяризацію принципу гендерної рівності у державних колах стало б створення рейтингу українських підприємств та державних інституцій, схожого до того, що існує у Великій Британії, який би показав, де у нашій країні найбільше дотримуються принципу гендерної рівності. Особливістю цього рейтингу стало б висвітлення не тільки того, скільки відсотків жінок працює в установах, а й де більшість підрозділів очолюють саме жінки. Такий рейтинг зможе показати, скільки відсотків жінок від загальної кількості їх на службі перебувають на високих посадах, адже, як показує практика, кількість жінок досить часто переважає кількість чоловіків, але, на жаль, саме чоловіки займають усі високі посади. Також створення такого рейтингу показало б ситуацію у всіх державних установах України, зокрема, і у дипломатичній сфері; можливо, при об'єктивному оцінюванні рейтингу очільники багатьох відомств змогли б побачити, на якому місці вони знаходяться та над чим їм ще варто працювати.

Україні варто оцінити ефективність уже наявних спроб імплементації принципу гендерної рівності у законодавство та скласти звіт про проробленій роботі. Так, ми зможемо побачити ефективність цих рішень впродовж декількох років та розробити нові стратегії, зокрема, проаналізувавши досвід зарубіжних держав, ми зможемо побачити переваги реалізації принципу гендерної рівності на дипломатичній службі. Одним із варіантів реалізації принципу гендерної рівності на дипломатичній службі України може бути створення спеціальної комісії при МЗС, яка стане основною структурою дипломатичної системи із питань гендерної рівності. До цієї структури можуть входити жінки, які перебували на високих посадах у зовнішньополітичних відомствах та на власному досвіді знають, наскільки важливим є принцип гендерної рівності та які методи його впровадження будуть більш ефективними.

Україна має безліч перспектив та можливостей реалізації такого принципу, комбінуючи досвід декількох країн. Звичайно, щоб втілити такі реформи у життя знадобиться багато часу та коштів, але результат, який зможуть принести ці зміни, вартий всіх витрачених сил. Ми зможемо стверджувати, що у майбутньому одна із таких перспектив все-таки буде втілена у реальність та стане великим кроком для України у сфері реалізації принципу гендерної рівності.

Список використаної літератури

1. Гендерні особливості дипломатичної служби в Україні та світі. *Міжнародний центр перспективних досліджень*. 2015. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/s_diplomatki_b.pdf.
2. Закон України «Про дипломатичну службу» № 2449 від 07.06.2018р. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/2449-19>.
3. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>;
4. Тишко І. Гендер закордонних справ: що дає і де заважає жінкам новий закон про дипломатичну службу. URL: <https://50vidsotkiv.org.ua/gender-zakordonnih-sprav-shho-daye-i-de-zavazhae-zhinkam-novij-zakon-pro-diplomatichnu-sluzhbu/>.
5. Тишко І. Жіноча революція у «чоловічому клубі» дипломатії. URL: <http://krona.org.ua/jinocha-revol-diplomat.html>.
6. Черкашин П. Дипломатична служба Швейцарії. URL: http://bhfoundation.com.ua/news_858.html.
7. Diplomatic and Consular Corps of Switzerland. *Federal Department of Foreign Affairs FDFA*. URL: https://www.eda.admin.ch/dam/eda/fr/documents/das-eda/diplomatie/liste-cd_FR.pdf.
8. Diplomatic Privileges Act 1964. *Legislation of UK*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1964/81>.
9. FCO Historians. Women And The Foreign Office. *FCO Historians*. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/747797/Women_in_Diplomacy_History_Note_2nd_Edition_.pdf.
10. Fuchs G. Gender Equality in Context Policies and Practices in Switzerland. URL: https://www.researchgate.net/publication/330105869_Gender_Equality_in_Context_Policies_and_Practices_in_Switzerland.
11. Strano A. Foreign Service Women Today: The Palmer Case and Beyond. URL: <https://afsa.org/foreign-service-women-today-palmer-case-and-beyond>.

THE GENDER EQUALITY PRINCIPLE IN THE DIPLOMATIC SERVICE SYSTEM OF UKRAINE: FEATURES AND PROSPECTS OF FOREIGN EXPERIENCE IMPLEMENTATION**Lesia Dorosh**

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanitarian and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
S. Bandera str., 12, 79013, Lviv, Ukraine*

Yulia Vayda

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanitarian and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
S. Bandera str., 12, 79013, Lviv, Ukraine*

It is analyzed the process of adaptation of the diplomatic service of Ukraine to European standards, mainly on the implementation of new for Ukraine principles at the legislative level of its functioning, namely the principle of gender equality. It is emphasized that to effectively achieve this goal, it is advisable to analyze and adopt the experience of foreign countries, where the implementation of this principle in the civil service

has been and is quite successful. The experience of successful implementation of mechanisms to promote gender equality in all spheres of public life, including in the field of diplomatic services in countries such as the United Kingdom and Switzerland, have been analyzed, and methods for drawing on this experience for Ukraine have been identified. Specific examples of the implementation of the principle of gender equality in the diplomatic service of Ukraine have been analyzed, for example, the signing of agreements on the employment of family members of Ukrainian diplomats in the countries of diplomatic service. It is argued that foreign experience in its original form can cause many difficulties in implementation, so several strategies should be developed to modify this experience to Ukrainian realities. The best option would be to conduct certain experiments that can show the effectiveness of particular methods for the Ukrainian diplomatic service system.

Key words: diplomatic service, gender equality, Ukraine, reforms.

УДК 321.1:343.3(73)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.16>

СТРАТЕГІЧНА ПОЛІТИКА США ЩОДО ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ

Ірина Дужа

*Білоцерківський національний університет,
соціально-гуманітарний факультет, кафедра філософських та політичних дисциплін
бульвар 50 річчя Перемоги, 96, 09100, Біла Церква, Київська область*

Людмила Мельник

*Білоцерківський національний університет,
соціально-гуманітарний факультет, кафедра філософських та політичних дисциплін
бульвар 50 річчя Перемоги, 96, 09100, Біла Церква, Київська область*

Ірина Грек

*Білоцерківський національний університет,
соціально-гуманітарний факультет, кафедра філософських та політичних дисциплін
бульвар 50 річчя Перемоги, 96, 09100, Біла Церква, Київська область*

Корупція – це злаякісна пухлина всередині суспільства, хвороба, яка роз’їдає суспільну довіру та здатність урядів задовольняти потреби своїх громадян. Згубні наслідки корупції торкаються практично всіх аспектів життя суспільства. Вона посилює соціальну, політичну та економічну нерівність та поляризацію; перешкоджає здатності держав реагувати на кризи в галузі охорони здоров’я або надавати якісну освіту; погіршує ділове середовище та економічні можливості; веде до конфліктів; та підриває віру в уряд. Ті, хто зловживає владою заради особистої вигоди, крадуть не лише матеріальне багатство, а й людську гідність та добробут.

Корупція загрожує не тільки національній безпеці Сполучених Штатів, але й економічній рівності, глобальним зусиллям у боротьбі з бідністю та розвитком, а також існуванню самої демократії. Запобігати корупції та протидіяти їй за рахунок демонстрації переваг прозорого та підзвітного державного управління, можливо забезпечивши вирішальну перевагу для США та інших демократичних країн.

Американський уряд визнає дану боротьбу важливою метою зовнішньої політики, зростає розуміння стратегічного впливу корупції та зростаюча взаємопов’язаність світової економіки, що підкреслює необхідність нового підходу.

Для ефективної протидії корупції, уряд США консультується та координує свою роботу з представниками громадянського суспільства, приватного сектору, міжнародних та багатосторонніх організацій, урядових партнерів, дослідників та Конгресу; посилює зусилля щодо боротьби з корупцією через двосторонні та багатосторонні дипломатичні відносини.

Сполучені Штати зміцнюють міжнародну архітектуру, в якій багатосторонні ініціативи, угоди та стандарти збільшують і надають легітимність зусиллям по боротьбі з корупцією в усьому світі. Таким чином зменшуючи поширеність корупції.

Дипломатична взаємодія, іноземна допомога, включаючи допомогу сектору безпеки, і багатостороннє кредитування є центральними в підході Сполучених Штатів до протидії корупції. У сукупності ці заходи можуть зміцнити волю та здатність уряду-партнера підтримувати етичну поведінку, посилити правові режими та забезпечити виконання антикорупційних заходів, а також організувати ефективне пом’якшення та реагування на використання стратегічної корупції, серед інших дій. Вони

можуть також підтримувати громадянське суспільство у висвітленні корупції, залученні до пропаганди та дій, а також у наданні підтримки антикорупційній реформі.

Ключові слова: США, стратегія, корупція, протидія, відмивання грошей, USAID, ACTF, антикорупційні групи, адміністрація Байдена-Харріс, бенефіціар.

Постановка проблеми. 3 червня 2021 року Президент Байден оголосив боротьбу з корупцією одним із основних інтересів національної безпеки США. Відповідно, він доручив своїй команді з національної безпеки очолити розробку комплексної стратегії котра покращить здатність Уряду США запобігати корупції, ефективніше боротися з незаконним фінансуванням, активніше притягати до відповідальності корупціонерів та зміцнювати потенціал активістів, журналістів-розслідувачів та інших осіб, які перебувають на передових рубежах викриття корупційних дій.

Над даною тематикою працює велика кількість інститутів та університетів, один з них це Harvard [5], виробленням спеціальних програм займається безпосередньо Білий дім [1], [2] та міністерство міжнародних відносин [4].

Адміністрація Байдена-Харріс виробила першу в історії Стратегію Сполучених Штатів із протидії корупції. У Стратегії викладено загальнодержавний підхід щодо посилення боротьби з корупцією. Особлива увага приділяється кращому розумінню транснаціональних аспектів загрози та реагуванню на них, у тому числі шляхом вживання додаткових заходів щодо зниження здатності корумпованих суб'єктів використовувати американську та міжнародну фінансові системи для приховування активів та відмивання доходів від корупційної діяльності.

Сполучені Штати вже давно є лідером у глобальній боротьбі з корупцією, протидія цій загрози як імператив національної безпеки потребує оновленого підходу. А саме: поглибленого розуміння транснаціональних аспектів корупції та реагування на них, у тому числі за рахунок приділення пріоритетної уваги збору та аналізу розвідувальних даних про корумпованих суб'єктів та їхні мережі; підвищення рівня антикорупційної роботи як наскрізного пріоритету у ключових міністерствах та відомствах федерального Уряду США, у тому числі через координуючі органи в Державному департаменті, Міністерстві фінансів та Міністерстві торгівлі, а також в Агентстві США з міжнародного розвитку (USAID); збільшення ресурсів правоохоронних органів та розширення обміну інформацією між розвідувальною спільнотою та правоохоронними органами.

Корумповані суб'єкти та їх посібники покладаються на вразливість в американській та міжнародній фінансових системах для приховування володіння активами та відмивання доходів від своєї незаконної діяльності. Будучи найбільшою економікою світу, США несуть відповідальність за усунення прогалів у власній системі регулювання та працюють з союзниками та партнерами. Усунення недоліків відбувається шляхом:

– Прийняття правил прозорості бенефіціарного володіння, які допомагають виявляти зловмисників, що ховаються за непрозорими корпоративними структурами.

– Прийняття нормативних актів, націлених на тих, хто є найближчим до угод з нерухомістю, щоб виявляти, коли нерухомість використовується для приховування незаконно отриманих коштів або відмивання злочинних доходів.

– Робота з Конгресом та в рамках існуючих правил з метою уникнення ухилення від відповідальності деяким “брамникам” фінансової системи – включаючи юристів, бухгалтерів, постачальників послуг з оформлення трастів та компаній.

– Робота з країнами-партнерами через багатосторонні форуми, дипломатичну взаємодію, співпрацю між правоохоронними органами та нарощування потенціалу для

посилення їх режимів боротьби з відмиванням грошей з метою підвищення прозорості міжнародної фінансової системи [1].

Уряд США вносить якісні зміни до законодавства та працює з партнерами та союзниками з метою притягувати до відповідальності тих, хто бере участь у корупції шляхом:

- Підвищення рівня дипломатичних зусиль та зусиль у галузі розвитку для підтримки, захисту та охорони представників громадянського суспільства та засобів масової інформації, включаючи журналістів-розслідувачів, які викривають корупцію.

- Запуск нової ініціативи щодо залучення країн-партнерів до виявлення та припинення хабарництва за кордоном.

- Створення програми винагород за повернення активів клептократів, яка розширить можливості Уряду США з виявлення та повернення викрадених активів, пов'язаних з корупцією в іноземних органах влади, що зберігаються у фінансових установах США.

- Роботи з приватним сектором над покращенням міжнародного ділового клімату за рахунок заохочення прийняття та забезпечення дотримання антикорупційних програм американськими та міжнародними компаніями [2].

Уряд США прихильний до зміцнення міжнародної антикорупційної архітектури, що включає багатосторонні ініціативи, зобов'язання та стандарти, що спонукають країни до реальних покращень у протидії корупції. Сполучені Штати зберігають та зміцнюють антикорупційну архітектуру за допомогою:

- Роботи з “Великою сімкою” та “Великою двадцяткою” над впровадженням суворих заходів щодо забезпечення прозорості та боротьби з корупцією на рівні міністерських контактів.

- Створення та розширення підзвітних, ефективних та стійких інституцій безпеки для боротьби з корупцією у сфері фінансів, закупівель та управління персоналом.

- Активізація участі США в ряді ініціатив, включаючи Партнерство відкритого уряду та Ініціативу прозорості у видобувних галузях [1].

Корупція набуває багатьох форм і використовується для розвитку різних протиправних дій. Існують такі ілюстративні види корупції як:

- Велика корупція – коли політичні еліти крадуть великі суми державних коштів або іншим чином зловживають владою для особистих або політичних вигод.

- Адміністративна корупція – зловживання довіреною владою для приватної вигоди – як правило, урядовими чиновниками низького та середнього рівня – у взаємодії з громадянами та приватним сектором, у тому числі для обходу офіційних правил та вимагання громадян в обмін на їхні основні послуги.

- Клептократія – уряд, контрольований чиновниками, які використовують політичну владу для привласнення багатства своєї нації. Може включати захоплення стану.

- Захоплення держави – коли приватні організації неналежним чином та корупційно впливають на процес прийняття рішень у країні для власної вигоди.

- Стратегічна корупція – коли уряд використовує корупційну практику як принцип своєї зовнішньої політики [1].

Наслідки корупційних дій часто є як прямими, так і непрямыми.

Коли державні чиновники крадуть з державної скарбниці або укладають контракт, щоб винагородити політичного прихильника, ці суб'єкти безпосередньо передають фінансування з основних послуг приватним інтересам. Корупція також опосередковано сприяє зниженню довіри громадськості до державних інституцій, що, у свою чергу, може посилити привабливість неліберальних акторів, які використовують невдоволення населення для політичної вигоди.

Незалежно від того, чи є велика корупція, здійснена могутньою елітою, чи адміністративна корупція, здійснена чиновниками нижчого рівня, які безпосередньо взаємодіють з громадськістю, корупційні дії завдають шкоди суспільним інтересам, гальмують розвиток країн та зменшують спроможність держави. Корупція значно обмежує здатність держав ефективно реагувати на кризи громадського здоров'я та боротися зі зміною клімату, міграцією та несправедливістю в усіх формах, водночас сприяючи слабкості держави. Країни з високим рівнем корупції, швидше за все, мають населення, яке страждає від порушень прав людини, і рідше боротися з цими порушеннями. А держави з поширеною корупцією є більш вразливими для терористичних мереж, транснаціональних організованих та бандитських злочинців, а також торгівлі людьми.

Дедалі більш глобалізований характер корупції, який частково підживлюється транснаціональними незаконними фінансами та злочинними мережами, а також експлуатацією законної фінансової системи, накладає великі витрати як на звичайних громадян, так і на належне управління. Зокрема, транснаціональна корупція, керована політичною та економічною елітою за допомогою причетних постачальників фінансових та юридичних послуг, підриває здатність країн із низьким рівнем доходу підвищувати добробут своїх громадян та отримує залежність від допомоги. Наприклад, відповідно до звіту Конференції ООН з торгівлі та розвитку про економічний розвиток Африки за 2020 рік, щороку приблизно 88,6 мільярдів доларів, що еквівалентно 3,7 відсотка ВВП Африки, залишає континент у формі незаконного відтоку капіталу.[3]

Корумповані суб'єкти використовують недоліки в системах і процесах протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму (БОД/ФТ), а також інших критично важливих рівнів прозорості, режими звітності, бізнесу, нерухомості та оподаткування – використання державних контрактів, концесій та процесів закупівель для особистого збагачення. [4] Збагачують корумповані еліти та недержавні збройні формування через незаконні доходи та торгівлю високоцінними товарами, включаючи золото, дику природу, деревину, нафту та інші природні ресурси. У все більш пов'язаному та цифровому світі корумповані суб'єкти користуються наглядом і слабкістю регулювання в юрисдикціях по всьому світу, щоб відволікати та приховувати доходи від своїх дій. І залишаючи свої фінансові системи вразливими до незаконних активів – через анонімні компанії-підстави, непрозорі операції та недостатньо регульованих постачальників професійних послуг – суспільства, засновані на принципі верховенства права, продовжують створювати точки доступу для корупціонерів для відмивання їхніх коштів та своєї репутації.

Авторитарні режими та їхні довірені особи беруть участь у хабарництві та інших корупційних діях як засіб досягнення своїх стратегічних цілей, одночасно експлуатуючи міжнародну фінансову систему для виведення незаконних доходів у офшори та впливу на вибори та політику в демократичних державах. Наприклад, корупція у формі транскордонних інвестицій, спрямованих державою з авторитарних держав, негативно вплинула на установи в країнах, що розвиваються. Така практика завдає шкоди конкурентному ландшафту фінансових ринків і часто має довгостроковий негативний вплив на врядування та стандарти прав людини.

Для ефективного протистояння сучасній корупції, уряд США та інших країн мають визнати транснаціональний вимір виклику та реагувати системно та відповідно до місцевих умов. Для цього потрібно усунути вразливі місця у фінансових системах США та міжнародних системах; здійснювати підтримку передового міжнародного досвіду, нормативно-правових актів та зусиль із забезпечення виконання; підтримка ролі неурядових акторів; формування політичної волі та визнання її відсутності; і послідовне забезпечення

підзвітності шляхом поєднання дипломатичних залучень, іноземної допомоги та заходів з примусу.

Сполучені Штати впроваджують заходи, необхідні для подальшого захисту фінансової системи країни. Ускладнюється приховування доходів, отриманих неправомірним шляхом, у непрозорих корпоративних структурах, зменшується можливість осіб, причетних до корупційних дій, відмивати кошти шляхом анонімних покупок нерухомості в США.

Протидія корупції – непросте завдання. Зміна вкорінених культур корупції вимагає значної політичної волі, а досягнення стійкого прогресу може зайняти десятиліття. Позитивні зміни вимагають послідовного керівництва, підзвітності громадськості, повноважних та неупереджених судових органів, а також різноманітних і незалежних ЗМІ.

Вироблена стратегія Сполучених Штатів по боротьбі з корупцією ґрунтується на п'яти окремих, взаємопідкріплюючих стратегічних основах, а саме:

1. Модернізація, координація та забезпечення ресурсами.

Департаменти та агенції виділять додаткові людські ресурси для синхронізації антикорупційної роботи як основного пріоритету внутрішньої та зовнішньої політики, в тому числі шляхом забезпечення координації з глобальними партнерами для збільшення зусиль.

Досягнення стратегічних цілей, включає підвищення пріоритетності розвідувальних даних, збору та аналізу корупції, корупціонерів та їхніх мереж; створення нової робочої групи з боротьби з корупцією в Міністерстві торгівлі разом із створеною робочою групою в Агентстві США з міжнародного розвитку (USAID); збільшення ресурсів правоохоронних органів та посилення обміну інформацією між розвідувальною спільнотою та правоохоронними органами; інтеграція антикорупційних програм та гарантій у ключові пріоритети Адміністрації [5].

2. Боротьба з незаконними фінансами

Корупціонери накопичують неправомірно здобуте багатство за рахунок незаконних здобутків інших ресурсів, включаючи мінерали та дику природу. Щоб ефективно протидіяти корупції в усьому світі, уряд США повинен боротися з відмиванням грошей, незаконною торгівлею та іншими формами злочинної діяльності, які підживлюють корупцію та дозволяють злочинцям відмивати та приховувати доходи від своєї незаконної діяльності, як вдома, так і за кордоном [1].

Як найбільша економіка в міжнародній фінансовій системі, Сполучені Штати несуть особливу відповідальність за усунення власних регуляторних недоліків, у тому числі в режимі боротьби з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму, з метою посилення глобальних зусиль щодо обмеження доходів від корупції та іншої незаконної фінансової діяльності.

Для досягнення цих цілей потрібно доопрацювати ефективні правила щодо бенефіціарної власності та створення бази даних бенефіціарних власників певних компаній; оприлюднити нормативно-правові акти спрямованих на використання для приховування неправомірних коштів або для відмивання злочинних доходів; встановити мінімальні стандарти звітності для інвестиційних радників та інших видів пайових фондів та запровадити агресивні правоохоронні заходи, включаючи відповідне податкове забезпечення.

3. Притягнення до відповідальності корупціонерів

Уряд США працює над усуненням недоліків і зменшенням можливості корупціонерів відмивати доходи від своєї діяльності через глобальні ринки шляхом застосування існуючих законів та розширюючи співпрацю з додатковими юрисдикціями; шляхом співпраці з Конгресом щодо криміналізації сторони вимоги за хабарництво іноземних державних службовців [2].

Зазначеним цілям сприятиме продовження енергійно виконувати справи про хабарництво в іноземних державах через ФСРА; створення через Казначейство пілотної програми винагород за повернення активів клептократії, котра підвищить здатність уряду США виявляти та повертати викрадені активи, пов'язані з корупцією іноземного уряду, що зберігаються у фінансових установах США; підвищення спроможності виявляти, відстежувати та зупиняти незаконне фінансування та іншу незаконну діяльність, через Програму глобальної підзвітності USAID та інші програми;

4. Збереження та зміцнення багатосторонньої антикорупційної архітектури.

Досягненню цієї цілі сприятиме збереження та зміцнення міжнародної антикорупційної архітектури в таких організаціях, як Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСД), Організація американських держав (ОАС) та Організація Об'єднаних Націй, у тому числі шляхом посиленого виконання Конвенції ООН проти корупції (UNCAC); розширення Програми НАТО з розбудови доброчесності для боротьби з корупцією у сфері фінансів, закупівлі та управління персоналом [4].

5. Покращення дипломатичної взаємодії та використання ресурсів іноземної допомоги для досягнення цілей політики [2].

Досягненню цієї цілі сприятиме розробка стратегій двосторонньої та публічної дипломатії; розширення допомоги США, спрямованої на боротьбу з корупцією, та моніторинг ефективності цієї допомоги; посилення підтримки громадянського суспільства та коаліцій журналістських розслідувань для забезпечення безпеки та більших колективних дій; зміцнення спроможності державного сектору щодо боротьби з корупцією, в тому числі через прозорість та відкритість урядових підходів, покращення управління та підтримку незалежних аудиторських та наглядових установ.

У червні 2021 року Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) створило спеціальну антикорупційну групу (ACTF), яку очолює виконавчий директор, який підпорядковується безпосередньо Адміністратору. ACTF працює в усіх бюро та незалежних офісах Агентства, а також у партнерстві з Місіями, щоб: (1) розробляти амбітні та інноваційні антикорупційні програми та партнерства; (2) оновлювати відповідні стратегії, покращувати комунікації та формувати нові напрями політики; (3) сприяти інтеграції боротьби з корупцією в усі сектори іноземної допомоги, включаючи охорону здоров'я, освіту, зміну клімату, інфраструктуру та гуманітарну реакцію, і розробити спеціальні засоби захисту від ризику корупції в допомозі США; та (4) розбудовувати додатковий довгостроковий антикорупційний потенціал, інструменти та ресурси в USAID [1].

Сполучені Штати підтримуватимуть інтеграцію антикорупційних цілей у стратегії, впровадження та навчання недемократичних секторів (наприклад, охорони здоров'я, освіти, економічного зростання) для покращення галузевих результатів та боротьби з корупцією з різних сторін.

Загальною рисою схем відмивання грошей та корупції є те, що зловмисники постійно використовують фіктивні компанії для маскуванню злочинних доходів, а правоохоронні органи США не мають систематичного способу отримати інформацію про бенефіціарних власників юридичних осіб. В такому випадку необхідно створити реєстр бенефіціарних власників, який збиратиме інформацію про справжніх власників певних компаній – і надаватиме цю інформацію для федеральних органів, що займаються національною безпекою, розвідкою та правоохоронною діяльністю; державні, місцеві та плеєнні правоохоронні органи; Федеральні функціональні регулятори; відповідні іноземні органи; та фінансовими установами, за згодою компанії, для сприяння дотриманню їх зобов'язань щодо належної обачності.

Існує також Ініціатива Форуму Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), Ініціатива бізнес-етики для малих і середніх підприємств (МСП). З 2010 року Управління міжнародної торгівлі комерції очолює Ініціативу АТЕС з ділової етики для МСП, найбільше у світі державно-приватне партнерство, зосереджене на зміцненні етичного ведення бізнесу і створення рівних умов у цільових секторах, які представляють великий експортний інтерес для Сполучених Штатів.[3] Фінансована АТЕС, промисловістю та іншими країнами-членами ця успішна ініціатива визначає та схвалює передовий досвід, здійснює особисті та віртуальні програми розвитку потенціалу, а також відстежує та оцінює зміни у бізнес-середовищі за допомогою генерування істотних даних. Її робота привела до майже повсюдного прийняття етичного кодексу галузевих асоціацій та його впровадження серед бізнес-груп у фармацевтичній промисловості та промисловості медичних пристроїв, пропагуючи високоякісні бізнес-практики для понад 18 000 компаній. Ініціатива також підтримала запуск восьми національних рамкових угод про етичний консенсус, які включають майже 150 організацій зацікавлених сторін, що охоплюють Австралію, Канаду, Чилі, Китай, Японію, Перу, Філіппіни та В'єтнам. Хоча ця робота діє в рамках АТЕС, вона також слугує глобальною моделлю державно-приватних колективних дій, сприяючи досягненню в Індії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Європі, Латинській Америці та інших країнах [4].

Ініціатива також опублікувала посібник з урядових стратегій заохочення етичних ділових практик. Commerce продовжить керувати цими зусиллями та проводити роз'яснювальну роботу з промисловістю США щодо цієї роботи.

Список використаної літератури

1. United states strategy on countering corruption. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/12/United-States-Strategy-on-Countering-Corruption.pdf>
2. Fact Sheet Strategy on Countering Corruption. https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/12/06/fact-sheet-u-s-strategy-on-countering-corruption/?utm_medium=email&utm_source=govdelivery
3. Report: Corruption in U.S. at worst levels in almost a decade. <https://foreignpolicy.com/2021/01/28/report-transparency-international-corruption-worst-decade-united-states/>
4. A history of corruption in the United States. <https://today.law.harvard.edu/a-history-of-corruption-in-the-united-states/>

US STRATEGIC ANTI-CORRUPTION POLICY

Iryna Duzha

*Bila Tserkva National Agrarian University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Philosophical and Political Disciplines
Soborna Square, 8/1, 09117, Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine*

Lyudmila Melnyk

*Bila Tserkva National Agrarian University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Philosophical and Political Disciplines
Soborna Square, 8/1, 09117, Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine*

Iryna Grek

*Bila Tserkva National Agrarian University,
Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Philosophical and Political Disciplines
Soborna Square, 8/1, 09117, Bila Tserkva, Kyiv region, Ukraine*

Corruption is a malignant tumor within society, a disease that erodes public confidence and the ability of governments to meet the needs of their citizens. The detrimental effects of corruption affect virtually all aspects of society. It exacerbates social, political and economic inequality and polarization; hinders the ability of states to respond to health crises or provide quality education; worsens the business environment and economic opportunities; leads to conflicts; and undermines faith in government. Those who abuse power for personal gain steal not only material wealth but also human dignity and well-being.

Corruption threatens not only the national security of the United States, but also economic equality, global efforts to combat poverty and development, and the very existence of democracy. Prevent and combat corruption by demonstrating the benefits of transparent and accountable governance, possibly providing a decisive advantage for the United States and other democracies.

The U.S. government recognizes this struggle as an important foreign policy goal, and there is a growing understanding of the strategic impact of corruption and the growing interconnectedness of the global economy, which underscores the need for a new approach.

To effectively combat corruption, the US government consults and coordinates with civil society, the private sector, international and multilateral organizations, government partners, researchers, and Congress; intensifies efforts to combat corruption through bilateral and multilateral diplomatic relations.

The United States is strengthening its international architecture, in which multilateral initiatives, agreements, and standards increase and give legitimacy to anti-corruption efforts around the world. Thus reducing the prevalence of corruption.

Diplomatic engagement, foreign aid, including security assistance, and multilateral lending are central to the United States' approach to combating corruption. Taken together, these measures can strengthen the will and capacity of partner governments to maintain ethical behavior, strengthen legal regimes and ensure the implementation of anti-corruption measures, and organize effective mitigation and response to the use of strategic corruption, among other actions. They can also support civil society in covering corruption, engaging in advocacy and action, and supporting anti-corruption reform.

Key words: USA, strategy, corruption, counteraction, money laundering, USAID, ACTF, anti-corruption groups, Biden-Harris administration, beneficiary.

УДК 341.7(485+481)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.17>

COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTIONS OF PUBLIC DIPLOMACY OF THE KINGDOMS OF SWEDEN AND NORWAY

Iryna Klymchuk

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Metropolitan Andrey str., 5, Lviv, 79013, Ukraine*

Iryna Sukhorolska

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Metropolitan Andrey str., 5, Lviv, 79013, Ukraine*

Today, public diplomacy is seen as one of the important tools for achieving the country's foreign policy goals. Many countries focus their efforts on bringing their own agenda, building an attractive image, raising their awareness and seeking to be heard and perceived by foreign audiences abroad. Public diplomacy functions as a reverse mechanism, the essence of which is not only to study or inform foreign audiences, but also to receive feedback. This type of non-traditional diplomacy includes cultural, educational, sports, media, scientific and other projects aimed at interacting not only with foreign elites, but also with society as a whole.

The urgency of this topic is due to the dynamic development of the modern system of international relations against the background of intensifying globalization processes. The implementation of this trend in the foreign policy of both the world's leading powers and small countries is gaining momentum and becoming common practice.

The public diplomacy of the Kingdoms of Sweden and Norway has become a shining example of success among the Nordic countries, which have managed to occupy their niche in this field of non-traditional diplomacy.

Thus, the article examines the peculiarities of the functioning of the institutions of public diplomacy of the Kingdoms of Sweden and Norway. In particular, a comparative analysis of models of public diplomacy of selected countries. Also, common and different strengths and weaknesses in the functioning of the institutions of public diplomacy of the Kingdoms of Sweden and Norway were identified.

It is concluded that the common features of both countries are the presence of clearly defined principles and strategies for the development of public diplomacy in specialized documents or in the overall foreign policy strategy as a whole. However, the Kingdom of Norway lacks the longevity of cultural institutions such as the Swedish Institute, while a number of agencies, foundations and departments with narrow functions have been identified. It has been established that the Kingdom of Norway takes a centralized corporate approach to the functioning of public diplomacy, and their model has a rather fragmented structure. Regarding the formation of a positive image of both countries, the common features are "eco-friendly" direction, tourism, respect for democratic values and freedoms, priority in the development of education, science and culture, intensive implementation of Web 2.0 Internet technologies as well as peacebuilding support. However, in some places the image of Norway loses to the image of Sweden in the absence of flagship projects or brands that can have a significant impact or evoke emotions in people abroad.

Key words: public diplomacy, Kingdom of Sweden, Kingdom of Norway, institutions, instruments, image policy, values.

Public diplomacy of the state is carried out through a system of institutions inside or outside the state. In addition to government bodies and government agencies specifically set up for public diplomacy, they include relatively independent, albeit state-affiliated organizations, as well as individual independent non-governmental actors.

At the highest level, the leadership in this area, as well as in foreign relations in general, belongs to the competence of parliaments and heads of state. However, the main tasks in the field of public diplomacy are assigned to the executive branch with the central role of the Ministry of Foreign Affairs. The Ministry manages an extensive network of foreign affairs bodies, whose tasks include the implementation of various public diplomacy projects. Elements of public diplomacy are present in many events organized by Ministry of Foreign Affairs. Central foreign agencies usually act as coordinators, involving other ministries, special bodies accountable to various government agencies, and non-governmental organizations. Among other public authorities engaged in certain areas of public diplomacy, it is worth noting the Ministries of Culture (carrying out various cultural activities, including the representation of the country abroad – cultural diplomacy), the Ministry of Education (implementing educational and scientific exchange programs), the Ministry of Defense (most often in cases of implementation of reasonable power strategies), broadcasting authorities, information policy, etc [4].

Analyzing the characteristics of the formation and functioning of the institution of public diplomacy on the example of Sweden and Norway, we can identify their common features.

Swedish public diplomacy is developing within the framework of a concept that considers it as a component in the creation of a national brand. This type of diplomacy became popular in Sweden in the middle of the XX century. It should be noted that the concept of Swedish public diplomacy as a separate document does not exist, but the principles of public diplomacy are enshrined in the strategy papers of the Committee for the Promotion of Sweden Abroad, the Swedish Institute and the overall foreign policy strategy approved in 1995 creating an attractive image of the state. The latest strategy of the Committee for the Promotion of Sweden Abroad was approved in April 2017 [5].

Norwegian public diplomacy dates back to 1897 at the end of the XIX century. As you know, this country has not always been independent, so for a long time it was perceived as an "invisible" state among the Scandinavian countries. The Kingdom of Norway developed its latest strategy for the development of public diplomacy together with the London Center for Foreign Policy in the early 2000s. They also lack a normative document on the development of the principles of public diplomacy.

The Ministries of Foreign Affairs of both countries have played a key role in shaping the institution of public diplomacy.

Important institutions for the development of public diplomacy in Sweden include the Swedish Institute, which actively cooperates with Swedish embassies and consulates around the world or conducts its work through the Center for Swedish Studies. This public body is headed by the Swedish Ministry of Foreign Affairs. The main function of this institution is to disseminate information about Sweden in order to increase the attractiveness of the state in the world. In addition, the Swedish Institute was tasked with organizing international cooperation (primarily exchanges) in several areas: culture, education, science, entrepreneurship. In parallel with the Swedish Institute, since 2015 there is a Team Sweden Agency, focused on increasing the competitiveness of Swedish companies abroad, which is responsible for the information component.

An important feature of the Swedish model of public diplomacy is that not only officials but also entrepreneurs are directly involved in representing the country abroad.

More specific functions of the Swedish Institute are: administering visits to Sweden by foreign academic groups, overseeing bilateral student exchanges and organizing lectures by Swedish professors at foreign universities.

As you can see, the peculiarity of the Swedish Institute is that its charter fully allows for functional dualism: the organization works in both cultural and economic spheres.

The organizational structure of the Swedish Institute consists of four groups of bodies, divided by industry principle. The first group of bodies is engaged in building intercultural dialogue, external communications of the country. It also includes a branch of the Swedish Institute in Paris. The second group of bodies is responsible for the international programs of the Swedish Institute and includes departments of partnership and leadership programs, as well as academic mobility programs. The other two groups are responsible for technical and organizational support and are responsible for managing and allocating the budget.

Analyzing the structure of the Swedish Institute, it should be noted that from the very beginning of its activities, the organization was empowered to exercise a wide range of powers in various fields in order to provide public diplomacy with the widest arsenal of tools. Moreover, with the development of the Swedish Institute, the scope of these powers only expanded: if at the initial stage the organization was engaged only in the administration of state cultural projects abroad and publishing specialized literature on Swedish society for foreign audiences, then later the Institute began to carry out its own academic, cultural and economic projects with foreign countries. Thus, Sweden has taken into account the experience of similar organizations previously established in other countries such as the Goethe Institut, the Confucius Institute, the British Council, the Alliance Française and others [1].

Norway relies on a centralized corporate approach in coordinating its public diplomacy. The Ministry of Foreign Affairs, in general, is the leading agency that coordinates what should be presented abroad as "Norwegian". At the highest level, the leadership in this area belongs to the competence of legislative, executive bodies and heads of state. In Norway, the head of state is King Harald V. The head of government since 2013 is Erna Solberg.

Compared to the Swedish model of public diplomacy, Norwegian looks rather structured and fragmented. The institutional dimension of Norwegian public diplomacy covers a number of ministries, departments, agencies and foundations in various areas of cooperation. In particular, these include: the Norwegian Ministry of Foreign Affairs; Department of European Affairs and Trade Policy; Department of Internal and External Services; United Nations Department of Peace and Humanitarian Policy; Promotion and Logging Department; Department of Internal and External Services; Norwegian Agency for Development Cooperation (Norad); Norwegian Peace Corps; Norfund Investment Fund [2].

Some organizations that are subordinated directly to the Norwegian Ministry of Foreign Affairs, is in particular Innovation Norway, established on 1 January 2004, which promotes Norway as an attractive tourist destination; is engaged in realization of innovative potential of Norwegian enterprises and industry; the rise of the competitiveness of Norwegian companies in domestic and international markets; development of relations between enterprises, professional communities and research institutes.

The second important organization is the Norwegian Agency for Development Cooperation (NOARAD), which is involved in the Norwegian International Initiative for Equality, Peace and the Environment. It has a wide network of contacts and mechanisms for cooperation with various Norwegian NGOs and research institutions operating internationally.

The Norfund Investment Fund helps developing countries to fight poverty, support economic growth, create jobs and transfer technologies. Investments are made on commercial terms

directly in companies or through local investment funds. Norfund makes strategic choices in favor of East and South Africa, Central America and Southeast Asia.

Equally important is the Norwegian Peace Corps, which conducts bilateral staff exchanges between Norwegian companies and organizations in Africa, Asia and Latin America.

As we can see, in Norway there is no classic prototype of a cultural institute like the Swedish one, but instead there are a number of agencies, foundations and departments with narrow functions in one area or another. Norway relies on a centralized corporate approach in coordinating its public diplomacy. The Ministry of Foreign Affairs, in general, coordinates what should be presented abroad as "Norwegian". It is also important to emphasize the humanitarian orientation of the Norwegian model of public diplomacy.

If we focus on the image policy of both countries, it should be noted that in Sweden there is a Council for the Promotion of Sweden Abroad. The ideological guidelines of Sweden's image abroad are that the country is associated with European values and European integration; with the development of industry and free trade; with peace; support for democratic values and freedoms, protection of the environment.

In the Kingdom of Norway, there is no special organization responsible for the country's image policy, but the Norwegian Ministry of Foreign Affairs entered a contract with the London Foreign Policy Center to develop a public diplomacy strategy for Norway. Thanks to this cooperation, a common platform of visions and values has been developed, around which a full-fledged image of Norway has been created. As a result of painstaking work, four images and value platforms were presented, around which an understanding of how to present Norway to the world should be formed: – humanitarian superpower / peacemaker; – a society that lives in peace with nature; – a society with a high level of equality; – an international society / a society full of adventure [3, p.16]. However, it is worth emphasizing the peacekeeping image of Norway, which hospitably agrees to act as a platform for discussion and resolution of misunderstandings between the conflicting parties. A striking example is the invitation of the delegations of Israel and Palestine to Oslo, which culminated in the signing of a peace agreement in 1993.

It is also important to note the Nordic Council of Ministers (1971), which is a joint inter-governmental consultative organization for both countries. Members of this organization are: Denmark, Norway, Iceland, Finland, Sweden. The Faroe Islands, Åland Islands and Greenland participate in the work of the Council. The aim of the Nordic Council of Ministers is to develop and strengthen regional cooperation and maintain contacts with central and local authorities. The Council conducts seminars, cultural events, coordinates scholarship programs and is involved in projects to study Scandinavian languages. Thanks to it, there is a cultural exchange and strengthening of ties within the region of Northern Europe, as well as a common instrument of influence of the Scandinavian countries in the world.

In the field of cultural diplomacy and academic cooperation, both countries equally bring their cultural values to the world, in particular in the field of cinema, art, education, gastronomy, tourism and international events on a global scale.

The common features of both countries in forming a positive image of the state abroad are "eco-friendly" direction, tourism, respect for democratic values and freedoms, diversity, peace and yet in some places the image of Norway loses the image of Sweden, which is more recognizable among foreign audiences. Also common in the field of public diplomacy of both countries is the lack of specialized legislation that would regulate this area of diplomatic activity and the use of the concept of "soft power".

The above analysis shows the success and example of the Swedish experience in this field. After all, the Kingdom of Sweden is a good example of a small Scandinavian state with actively

developed public diplomacy and a special approach to its implementation. The understanding of public diplomacy in Sweden is linked to the country's national branding to promote its own values, way of life and traditions of the country abroad. In this regard, the formation of the Swedish brand and the image of the country abroad thanks to a number of organizations and agencies can be considered as a successful project. Over the past seventy-five years, the country's image has experienced many ups and downs. If in the post-war period the vector of Swedish public diplomacy was aimed mainly at working with foreign press, covering the activities of Swedish politicians, as well as promoting the socio-economic model, then from the late 90's of the twentieth century to the present Swedish public diplomacy has shifted its focus to the peculiarities of cultural and social life, virtually avoiding the current political context. Thus, it can be argued that Swedish public diplomacy has become one of the most progressive in the world due to the rapid application of new concepts in practice, such as the concept of digital diplomacy 2.0.

As for the geographical coverage of the implementation of the principles of Swedish public diplomacy – it has become much wider. If in the 1940s the main recipients were the United States and Western Europe, Sweden is now promoting its national brand in almost every region of the world, while developing cooperation with geographically remoted countries such as China and South Africa.

It is also worth noting that the institutional structure of public diplomacy in Sweden has not changed critically: the Swedish Institute has been and remains the central body that ensures the implementation of public diplomacy programs. It is important to highlight more narrowly focused institutions dealing with economic cooperation (Team Sweden) or cultural issues (National Council of the Arts, Astrid Lindgren Foundation), as well as involving Swedish corporations in promoting the national brand – such as H&M, Ericsson, IKEA and others.

Summarizing the above mentioned, it should be noted that public diplomacy occupies a special place in Swedish foreign policy, as the issue of promoting a positive image of the state has become acute since the 40s of the twentieth century. The original goal of public diplomacy was to deprive Sweden of the negative effects of its policy of neutrality during World War II, and now its main goal is to make the country more visible in the international arena by promoting national characteristics and interests.

Thus, the strengths of Swedish public diplomacy are: convenient geographical location; membership in international organizations (UN, Nordic Council, EU); democratic style in decision making; the presence of successful international corporations that promote their products and services associated with Swedish quality and standards (IKEA, Flippa K, H&M, Spotify, Ericsson, COS); great cultural heritage (music, cinema, literature, design, fashion, cuisine); active academic mobility and cooperation, intensive implementation of Web 2.0 Internet technologies; attractive tourist infrastructure.

On the other hand, weaknesses include a weak migration policy, which has led to a large influx of immigrants from southern Europe and the Middle East, which affects the country's economic and social climate and, most importantly, blurs national identity; lack of a clear long-term strategy for the development of external relations.

Compared to the Swedish model of public diplomacy, Norwegian has more disadvantages, including:

- the lack of a comprehensive integrated strategy in foreign policy (Norwegian public diplomacy cannot maximize its influence in any area, in particular due to fundamentally different strategic approaches);

- fragmentation of institutions and budgets in the field of public diplomacy;

- lack of clear guidelines for staff or criteria for success and evaluation;

– lack of flagship projects that can have significant international impact or evoke emotions in people. (While Norwegian public diplomacy consists of a "scattered collection" of quality micro-projects, it will not be able to achieve significant influence on the world stage);

– lack of understanding of the criteria for evaluating and analyzing the strategies for the development of public diplomacy;

– lack of a systematic picture of Norway's perception of the world. Knowledge about Norway is surprisingly low. Norway is often confused with Sweden. It is difficult to describe Norway and "Norway" compared to "Scandinavia".

At the same time, the strengths of the Norwegian model of public diplomacy include:

– first, Norway's image as a peacemaker: UN peacekeeping missions include, active thinkers and practitioners who are at the forefront of the soft power debate with a keen understanding of global security; reliable partners, facilitators and mediators of peace negotiations.

– secondly, the ecological orientation of the country: innovative ideas for conservation and coexistence with nature, along with responsible economic development and use of resources.

– thirdly, strengthening cooperation with the countries of Africa, the Middle East, Asia, Central and Latin America, in particular by providing assistance to Norwegian organizations and with the support of international organizations to affected citizens of the above countries.

– fourth, priority in education, protection of women's rights, gender equality, promotion of democratic freedoms, etc.

– fifth, the rapid use of Internet technologies Web 2.0 in traditional and public diplomacy.

As we can see, the traditional strengths of the Norwegian model of public diplomacy are its transformation into a Norwegian identity in order to coexist harmoniously with the rest of the world.

Список використаної літератури

1. Зольнова М.Г. Общественная дипломатия Швеции. *Тренды и управление*. 2014. № 2. С. 137–146.
2. Трофименко М. В. Публічна дипломатія Королівства Норвегія. *Вісник Маріупольського державного університету Серія: Історія. Політологія*. 2017. Вип. 18. С. 381–388.
3. Batora J. Public Diplomacy in Small and Medium-Sized States: Norway and Canada /Jozef Batora. Netherlands Institute of International Relations "Clingendael", 2005. 16 p.
4. Pamment J. *New Public Diplomacy in the 21st Century: A comparative study of policy and practice*. New York: Routledge, 2014. 184 p.
5. Strategi för arbetet med Sverige-bilden i utlandet – en vägledning. Sverige. – (April 2017). URL: <https://sharingsweden.se/app/uploads/2017/04/Strategi-2.0-f%C3%B6r-arbetet-med-Sverige-bilden-i-utlandet.pdf> (дата звернення: 24.03.2022).

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТІВ ГРОМАДСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ КОРОЛІВСТВА ШВЕЦІЇ ТА НОРВЕГІЇ

Ірина Климчук

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, м. Львів, 79013, Україна*

Ірина Сухорольська

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, м. Львів, 79013, Україна*

Громадська дипломатія сьогодні розглядається як один з важливих інструментів реалізації зовнішньополітичних цілей держави. Багато країн спрямовують свої зусилля на донесення власної повістки дня, формування привабливого іміджу, підвищення власної впізнаваності та прагнуть бути почутими і сприйнятими іноземною аудиторією за кордоном. Громадська дипломатія функціонує як реверсний механізм, суть якого полягає не лише у вивченні чи інформуванні зарубіжної аудиторії, а також у отриманні зворотнього зв'язку. Даний вид нетрадиційної дипломатії включає в себе культурні, освітні, спортивні, медійні, наукові та інші проекти, орієнтовані на взаємодію не лише з іноземною елітою, але й з суспільством в цілому.

Актуальність даної тематики зумовлена динамічним розвитком сучасної системи міжнародних відносин на тлі інтенсифікації глобалізаційних процесів. Втілення цієї тенденції у зовнішньополітичному курсі як провідних світових держав, так і малих країн набуває обертів та стає звичною практикою.

Громадська дипломатія Королівств Швеції та Норвегії стала яскравим прикладом успіху серед нордичних країн, які спромоглися зайняти свою нішу у даній сфері нетрадиційної дипломатії.

Таким чином у статті досліджено особливості функціонування інститутів громадської дипломатії Королівства Швеції та Норвегії. Зокрема здійснено порівняльний аналіз моделей громадської дипломатії обраних країн. Також, виявлено спільне та відмінне, сильні та слабкі сторони у функціонуванні інститутів громадської дипломатії Королівства Швеції та Норвегії.

Зроблено висновок, що спільними рисами обох країн є наявність чітко прописаних засад та стратегій з розвитку громадської дипломатії у спеціалізованих документах чи у загальній зовнішньополітичній стратегії в цілому. Втім, прослідковується відсутність у Королівства Норвегія тяглості культурних інститутів на кшталт Шведського інституту, натомість виявлено ряд агенцій, фондів та департаментів з вузькими функціями. Встановлено, що у питанні функціонування громадської дипломатії Королівство Норвегія застосовує централізований корпоративний підхід, відповідно їхня модель має доволі подріблену структуру. Щодо формування позитивного іміджу обох держав спільними ознаками є «екофрендлі» напрямки, туризм, повага до демократичних цінностей та свобод, пріоритетність у розвитку освіти, науки та культури, застосування Інтернет технологій Web 2.0, а також миротворча підтримка. Втім, подекуди образ Норвегії програє образу Швеції відсутністю флагманських проектів чи брендів, які можуть мати значний вплив або викликати емоції у людей за кордоном.

Ключові слова: громадська дипломатія, Королівство Швеція, Королівство Норвегія, інститути, інструменти, іміджева політика, ціннісні орієнтири.

УДК 321.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.18>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Уляна Мовчан

*Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України,
відділ правових проблем політології
вул. Трьохсвятительська, 4В, 02000, м. Київ, Україна*

У статті розглядаються актуальні проблеми стратегічного планування політико-правового розвитку України. Наголошується на наявності проблемних аспектів не лише в контексті розробки стратегій, але і в процесі реалізації ухвалених стратегічних документів.

В Україні було здійснено розробку первинної концептуальної, теоретичної та методологічної бази для розробки системи стратегічного планування політико-правового розвитку. Окремі спроби розробки стратегічних планів, які охоплювали б комплексну візію України та певний спектр сфер її розвитку, можливо оцінити як неуспішні. Це пов'язано з відсутністю узгодженості стратегічних планів окремих одиниць в межах однієї системи, відсутністю чітких критеріїв оцінки ефективності та індикаторів та рядом інших недоліків.

Подано огляд системи документів, а також нормативно-правової бази необхідних для здійснення стратегічного планування на різних рівнях та в окремих сферах політико-правового розвитку.

Досліджено причини відмови від реалізації стратегій на різних рівнях, а також розглянуто управлінські зміни, які впливають на процеси стратегічного планування.

Розглянуто найпоширенішу класифікацію світових систем стратегічного планування для дослідження можливостей використання зарубіжного досвіду. Детально досліджено історичний досвід стратегічного планування у США, Канаді, Франції, Польщі, Японії та Кореї. Проаналізовано систему стратегічного планування СРСР, оскільки вона мала суттєвий вплив на формування стратегічних традицій України. У статті подано висновки щодо можливостей використання зарубіжного досвіду у процесі стратегічного планування політико-правового розвитку України.

Виокремлено ключові аспекти системи стратегічного планування інших держав, які можливо використовувати для вдосконалення процесів стратегічного планування в Україні. Наголошується на важливості врахування регіонального підходу різних держав у процесах стратегічного планування. Актуальним є використання досвіду країн, у яких планування базується на децентралізації.

В контексті дослідження зарубіжного досвіду зроблено висновок, що найбільш релевантний досвід для стратегічного планування в Україні має Польща. При цьому, наголошується, що у зв'язку із географічним масштабом України, важливо враховувати досвід адаптації стратегій на локальному рівні. У даному випадку є актуальним досвід США.

Ключові слова: стратегія, стратегічне планування, політико-правовий розвиток.

Актуальність. Протягом 1990-х років, після проголошення незалежності України, здійснювалися неузгоджені та хаотичні спроби стратегічного планування окремих політико-правових сфер. На сьогоднішній день в Україні досі відсутня комплексна система стратегічного планування політико-правового розвитку та законодавча база, яка на достатньому рівні врегульовувала б розробку стратегічних планів. При цьому, в різних країнах світу наявні успішні приклади розробки системи стратегічного планування, які можливо

адаптувати в Україні. У зв'язку із цим потребується дослідження недоліків стратегічного планування політико-правового розвитку України з метою подальшого вдосконалення його системи.

Метою даної статті є дослідження недоліків системи стратегічного планування політико-правового розвитку України та можливостей використання зарубіжного досвіду для її вдосконалення.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематику стратегічного планування в контексті політико-правового розвитку досліджували зарубіжні науковці: М. Браун, Д. Веймер та Е. Вайнінг, В. Дан, Л. Пал. Серед українських науковців дослідження даної проблематики займалися: Т. Брус, В. Романов, О. Рудік, О. Валевський, Ю. Кальниш, С. Телешун, В. Ребало.

Виклад основного матеріалу. У 2017 р. вперше було визначено принципи стратегічного планування у проекті Закону України «Про державне стратегічне планування». До таких принципів належать наступні: цілепокладання, єдності і комплексності, цілісності, наукової обґрунтованості, гласності та прозорості, вимірюваності, ефективності, результативності, системності, безперервності, послідовності та наступності, гнучкості, відповідальності [1]. Дані принципи можливо використовувати у якості концептуальної основи для створення усіх стратегічних документів в Україні.

Крім цього, в Україні вже наявна система документів, необхідних для здійснення стратегічного планування на різних рівнях, а також сформована нормативна-правова база для здійснення стратегічного планування окремих сфер політико-правового розвитку.

Дана система відображена у проекті Закону України про державне стратегічне планування. Відповідно до нього, документи державного стратегічного планування розробляються на довгостроковий, середньостроковий та короткостроковий період. До документів, які розробляються на довгостроковий період (понад п'ять років), належить стратегія розвитку України, регулярна та системна розробка якої на сьогоднішній день досі не здійснюється. Серед документів, які розробляються на короткостроковий період, у проекті представлені ті, які розробляються на один рік. Це свідчить про недосконалість проекту закону, адже дані документи мають плановий та оперативний характер, а не стратегічний, таким чином, за своєю суттю є більш відповідними тактиці.

У проекті даного закону також визначається Стратегія розвитку України – документ державного стратегічного планування, в якому відповідно до обраної логічної конструкції образу бажаного майбутнього країни (візії) встановлюються стратегічні цілі, на основі аналізу альтернатив обираються напрями та моделі розвитку країни, окремих видів економічної діяльності на довгостроковий період та визначаються пріоритети на певних етапах розвитку з урахуванням наявних ресурсів. Стратегія розвитку України розробляється на п'ятнадцять років і переглядається один раз на п'ять років. Розробка та перегляд даної стратегії здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері економічного розвитку, разом з іншими центральними органами виконавчої влади, розглядається Радою незалежних експертів, схвалюється Кабінетом Міністрів України.

На сьогоднішній день в Україні спостерігається ряд суттєвих проблемних аспектів, пов'язаних із процесами стратегічного планування. По-перше, наявна система стратегічного планування не володіє необхідними можливостями для забезпечення якісного процесу аналізу політики та реалізації рішень у державі. Спостерігається розрив між планами та програмами різних рівнів, що призводить до ризиків їхнього невиконання.

Усі стратегічні документи в Україні містять розділи про визначення проблеми, проте

у більшості документів відсутній зв'язок між метою, завданнями, індикаторами виконання та ідентифікованими проблемами. В процесі підготовки державних рішень не використовується практика зелених книг (саме в її межах, як правило, відбуваються основні дослідження проблеми з опитуванням стейкхолдерів, широке обговорення).

Крім цього, в Україні відсутня практика розробки білих книг як результату аналітичних досліджень, залучення стейкхолдерів до визначення оптимальних альтернатив. Натомість одразу починається процес здійснення розробки проєктів нормативно-правових актів, зокрема й державних стратегічних документів. У результаті дискусія розгортається навколо формулювань юридичних норм, а не концептуальних засад політики [2].

Попри наявність базової системи стратегічного планування, вона є цілком неструктурованою, недостатньо логічною та узгодженою. Отже, вона не спроможна забезпечити зв'язок між різними стратегічними документами. Також відсутня установа, яка займалася б координацією діяльності подібної системи.

Складність у реалізації стратегічних документів полягає в тому, що наявна значна кількість типів урядових рішень, якими затверджуються дані документи. Більшість державних стратегічних документів належать до середньострокових. Відсутня чітка ієрархічність, порядок та процедури ухвалення рішень, ініціювання, розробки, ухвалення нормативно-правових актів і на рівні Кабінету Міністрів України, і на рівні міністерств. Таким чином, рішення у більшості випадках є неузгодженими між собою, не мають належного фінансування.

Державні стратегічні документи, які ухвалюють уряд та парламент, мають різну логіку та формат, якщо розглядати їхню структуру. Це призводить до неможливості розробки ефективної системи моніторингу та оцінки, яка могла б охопити різні стратегічні документи. Дані чинники призводять до низької результативності законодавчої діяльності. Адаже ухвалені закони працюють неефективно, а внесення змін до чинного законодавства відбувається без здійснення системної оцінки його виконання. Отже, це зменшує ефективність розроблених стратегічних документів.

Більшість стратегічних документів не містять кількісних індикаторів виконання завдань. При цьому, за наявності таких індикаторів, вони відображають переважно процес (кількість звернень, кількість ухвалених законопроєктів тощо), а не результати. Відсутні ефективні методології прорахунку фінансових ресурсів, які необхідні для виконання стратегії. Більшість стратегічних документів не містять інформації про фінансові ресурси, які необхідні для досягнення кожної цілі та виконання кожного завдання.

Проблемні аспекти стратегічного планування в Україні можливо також простежити на прикладі розробки та виконання державних цільових програм. Так, ще у 2009 р. Рада національної безпеки і оборони України відзначала наявність ряду значних системних недоліків у розробці державних цільових програм. Зокрема, було виокремлено наступні недоліки:

- Відсутність ефективних механізмів контролю за розробленням центральними органами виконавчої влади державних цільових програм призводить до того, що більшість затверджених програм не відповідає вимогам Закону України «Про державні цільові програми», зокрема не визначає конкретних заходів, обсягів та джерел фінансування, державних замовників, відповідальних виконавців, очікуваних результатів тощо.

- Процесу фінансування державних цільових програм бракує системності та пропорційності.

- Нерівномірність фінансування державних цільових програм протягом року.

- Відсутність ефективних механізмів контролю за розробленням та виконанням

державних цільових програм призвела до існування великої кількості програм, які не виконуються через недофінансування [3].

При цьому, станом на 2022 р., Закон України «Про державні цільові програми» є чинним від 2004 р. із деякими змінами, а проблеми, визначені у 2009 р., досі залишаються актуальними [4].

На сьогоднішній день для України є актуальним використання успішного зарубіжного досвіду, а також розробок іноземних науковців щодо здійснення стратегічного планування, задля ефективного усунення наявних проблем. Як ми бачимо з історичного досвіду України, у нашій державі наявні проблеми не лише із розробкою стратегій, але і з виконанням вже ухвалених стратегічних документів. У своєму дослідженні, яке стосується причин того, чому різноманітні організації та інституції не реалізують стратегії, Е. Лескай виявила наступні:

1) Поганий або недостатній моніторинг та оцінка стратегії, проблеми при вимірюванні ефективності. Дані проблеми вимірювання продуктивності у майбутньому поширюються на оцінку продуктивності.

2) Організаційна структура. Реалізація стратегії часто потребує організаційної структури, яка відповідає потребам та задачам, які були виявлені. Там, де не відбувається робота над структурою, відбувається збій у стратегії.

3) Людські ресурси. Організації можуть не здійснювати набір та розвиток необхідних кадрів для формулювання та реалізації стратегії.

4) Мотивація. Організації можуть не здійснювати адекватну мотивацію своїх співробітників грошовими та негрошовими засобами.

5) Нестача фінансових ресурсів. Організація може відчувати нестачу у фінансах для реалізації стратегії або через погане складання бюджету або через фінансові обмеження.

6) Генерація та вибір стратегії. Нездатність визначити та розробити найбільш релевантні стратегії для досягнення успіху організації. Низький рівень участі членів організації на всіх етапах стратегічного планування знижує їхню мотивацію під час реалізації стратегії, що може призвести до невдач або поганої реалізації [5].

Крім цього, у всьому світі відбуваються управлінські зміни, які безпосередньо впливають на процеси стратегічного планування. На думку М. Кабеї, за останні кілька десятиліть ми спостерігаємо рух від урядів, які керують «з центру», до більш горизонтальних способів управління. Цю зміну можна сформулювати як «революцію в управлінні». М. Кабеї зазначає, що ідеї щодо комунікації та динаміки роботи організації або держави мають бути поєднаними із доволі раціональними ідеями щодо стратегічного планування. Стратегічне планування потребує розробки стратегій, які спрямовані не на контроль середовища та ресурсів, а на переговори, побудову відносин та реалізацію безпрограшних сценаріїв. Стратегії мають бути узгоджені з інтересами всіх зацікавлених груп і повинні надавати можливість адаптуватися до мінливих обставин. Всередині організації може виникнути питання, як внутрішньоорганізаційні структури та розмежування, розподіли завдань, бюджетів, способів роботи та стратегії можуть бути пристосовані до потреби реагувати та адаптуватися до зовнішнього світу [6].

У науковій літературі не існує єдиної класифікації систем стратегічного планування. Проте поширеним є систематизація за географічною ознакою, відповідно до якої виділяються наступні системи:

- північноамериканська система (США)
- європейська система (Франція, Великобританія, Німеччина)
- азійська система (Японія, Південна Корея)

Стратегічне планування у США бере свій початок з часів Великої депресії, а саме – з початку її подолання, коли президентом Ф. Рузвельтом була реалізована масштабна програма регіонального рівні «Програма розвитку долини Теннессі». У ній брали участь 7 штатів США. Було створено спеціальний адміністративний орган – адміністрацію долини Теннессі, правовий статус якої визначений Конгресом США у якості державної корпорації. У подальшому США продовжували практикувати різноманітні програми стратегічного планування різного рівня реалізації. На сьогоднішній день особливе значення у політиці США надається регіональному плануванню. На загальнодержавному рівні одним із найважливіших напрямів стратегічного планування є національна безпека. До даної стратегії входить кілька блоків – безпека, добробут, цінності, міжнародний порядок.

Федеральний рівень стратегічного планування виражається у наступних документах: федеральний річний план роботи, проект бюджету, стратегічні документи федеральних агенцій та ін. У США застосовується переважно довгострокове та короткострокове планування. У державі не використовується жорсткий централізований підхід до планування, використовується програмна основи для регіонального розвитку з боку федерального уряду.

Особливості державного стратегічного планування у США відображені у законі «про оцінку результатів діяльності державних установ» (Government Performance Results Act, 1993). У США в процесі реалізації стратегічного планування враховуються інтереси та позиції місцевих спільнот, зокрема, щодо питань управління на місцевому рівні. Перевагами системи стратегічного планування США є однорідність форми розробки стратегій, наявність прямих посилань до стратегій національного масштабу, відсутність інформаційного перевантаження.

Питаннями моніторингу виконання стратегічних планів (середньострокових планів (5 років) та короткострокових (1 рік) займаються Конгрес, Уряд та відповідні міністерства. Здійснюється також моніторинг регіонального рівня, а уряд виступає у якості координуючого органу стратегічного планування.

У США стратегічне планування організоване у якості децентралізованої системи, розробка планів та програм здійснюється на федеральному рівні, на рівні штатів та муніципалітетів, а також великих корпорацій. З 1980-х років тут розповсюджуються середньострокові плани тривалістю 3-5 років. Основні програмні та прогнозні розробки федерального уряду зосереджені у трьох організаціях: у Раді економічних консультантів, Раді управляючих Федеральної резервної системи та в Адміністративно-бюджетному управлінні. На сьогоднішній день, стратегічне планування у США, порівняно з іншими державами, є найбільш структурованою, з чітко визначеними функціями системою. Документом, у якому визначаються процедури стратегічного планування на загальнодержавному рівні, є закон «Про ефективність та результати діяльності уряду», ухвалений 1993 року [7]. У даному документі визначається ієрархія стратегічного планування виконавчої влади, а також конкретні часові рамки щодо підготовки планових документів.

У США можна виділити наступні особливості системи стратегічного планування на державному рівні: визначення пріоритетних дій уряду; наявність базового нормативного документу стратегічного планування; програмно-цільовий бюджет; система планування – програмування – бюджетування; управління за цілями; розробка бюджету на нульовій основі, практика корегування структури витрат у зв'язку зі змінами пріоритетів; високий рівень закріплення стратегії у короткострокових планів; управління стратегією на галузевому рівні; управління стратегією просторового (регіонального розвитку) через

грантову підтримку регіональних планів розвитку; щорічний план ефективності; звіт про виконання, який базується на показниках ефективності.

Серед північноамериканських систем стратегічного планування слід також згадати Канаду. Основні положення, які регулюють процеси стратегічного планування у Канаді, закріплюються у законах окремих провінцій і на центральному рівні регулюються Федеральним законом Канади «Про сталий розвиток». Наявна система стратегічного планування в Канаді базується на ряді взаємоузгоджених документів, які дозволяють здійснювати управління даною системою на різних рівнях. Спільною рисою систем стратегічного планування США і Канади є те, що дані процеси на регіональному рівні здійснюються при використанні між державними та приватними секторами, що відображається у формі державно-приватного партнерства.

Важливо також проаналізувати систему стратегічного планування, яка суттєво вплинула на формування стратегічних традицій сучасної України. Йдеться про історичний досвід СРСР. Саме дана держава мала одну із найбільш розвинених систем стратегічного планування у 20 ст.

Рішення про перехід до розробки перспективних планів в СРСР було прийняте у 1927 р. В СРСР було розроблено 13 планів, більшість з яких були п'ятирічними (за винятком 3-го плану, який був перерваний у зв'язку з початком Другої світової війни, незавершеного 6-го плану та семилітнього плану). П'ятирічні плани з розподілом головних задач відповідно до кожного року, вважалися головною формою державного планування економіки. Водночас розроблялися також річні плани, де передбачалася необхідна конкретизація задач п'ятирічного плану, з врахуванням ходу розвитку економіки, змін у ресурсах і потребах народного господарства та населення, а також визначалися економічні та організаційні заходи, що мали забезпечувати виконання п'ятирічного плану. Окрім цього, розроблялися десятирічні плани, які відображали ключові напрямки економічного, науково-технічного та соціального розвитку [8].

Головним радянським органом, який здійснював директивне планування у державних масштабах, був Держплан СРСР, який знаходився у безпосередньому підпорядкуванні Ради Міністрів СРСР. Держплан мав розгалужену структуру – галузеві відділи (по галузях промисловості, сільського господарства, транспорту, зовнішньої торгівлі, культури та освіти, охорони здоров'я, побутового обслуговування населення тощо), зведені відділи (народно-господарського плану, територіального планування та розміщення виробничих сил, капітальних вкладень), підвідомчі організації (науково-дослідницькі інститути, обчислювальний центр). У складі Держплану в 1970-ті роки функціонувала Державна експертна комісія, яка відповідала за розгляд генеральних схем розвитку галузей економіки та розміщення генеральних схем розвитку галузей економіки та розміщення підприємств, схем спеціалізації і комплексного розвитку господарства економічних районів, а також масштабних проектів будівництва.

Серед європейських систем стратегічного планування одним із найвідоміших прикладів є досвід Франції. Протягом 1940-1990 рр. у державі було розроблено 11 середньострокових планів з періодом дії 4-5 років. При розробці кожного наступного плану формувалася нова система цілей і задач, яка враховувала ризики, що виникли у суспільстві у період дії попереднього плану, а також нові соціально-економічні тенденції у країні та у світі. Перші плани мали переважно директивний характер і передбачали централізований розподіл державних ресурсів. Згодом було здійснено перехід до індикативних планів, що означало опис загальних контурів та пріоритетів розвитку економіки. Так, наприклад, у третьому плані встановлювалася мета забезпечити збільшення ВВП на 20% за 4 роки.

Головним інститутом у Франції, який забезпечував роботу стратегічного планування, з 1950-х років був Генеральний комісаріат по плануванню при уряді. Комісаріат поділявся на проблемні та галузеві комісії, до яких входили держслужбовці з міністерств, експерти, а також керівники найбільших підприємств. Комісії здійснювали аналіз економічних проблем, оцінювали перспективи розвитку галузей та розроблювали пропозиції для включення до плану.

Актуальним для України прикладом стратегічного планування у країнах Європи є Польща. Уся державна політика у державі побудована на основі нормативно закріплених стратегій розвитку, до яких належать наступні:

– Довгострокова стратегія розвитку країни – документ, який окреслює головні тренди, виклики і сценарії соціально-економічного розвитку держави, напрями територіального господарювання з позицій сталого розвитку на період щонайменше 15 років.

– Середньострокова стратегія розвитку країни – документ, в якому окреслюються базові умови, цілі і напрями розвитку країни у соціальному, економічному, регіональному і територіальному вимірах на період 4-10 років. Середньострокова стратегія реалізується через стратегії розвитку, а також за допомогою програм, які ураховують терміни дії програм ЄС;

– Інші стратегії розвитку – документи, що окреслюють базові умови, цілі і напрями розвитку у параметрах, визначених середньостроковою стратегією розвитку країни щодо розвитку регіонів, територій, секторів або галузей, які реалізуються за допомогою програм. До стратегій розвитку, які стосуються регіонів, віднесені національна стратегія регіонального розвитку, міжрегіональні стратегії і стратегії розвитку воєводств [9].

Серед азійських систем стратегічного планування слід виокремити досвід Японії. Протягом 1950-1970-х років ключовими документами стратегічного планування у державі були довгострокові програми розвитку та п'ятирічні плани соціально-економічного розвитку країни. Першопочатково в Японії розроблялися лише п'ятирічні плани розвитку, цілі яких склалися з забезпечення економічного зростання, подолання диспропорцій, а також містили конкретні орієнтири та інструменти розвитку. Довгострокові програми розвитку почали розроблюватися пізніше. Перша програма – «План подвоєння національного доходу», відома також як «План Ікеда», було розрахована на 1961-1971 рр.

Наступні довгострокові комплексні програми розвитку Японії були затверджені урядом Японії у 1969, 1977, 1987 роках. Основним інститутом, який забезпечував функціонування системи стратегічного планування у Японії стало Управління економічного планування, створене на початку 1950-х рр. До задач управління входила розробка планів економічного та соціального розвитку держави, формування прогнозів розвитку, координація діяльності підрозділів уряду щодо реалізації даних планів. Управління входило до складу кабінету міністрів Японії, а його голова мав статус міністра.

У Кореї у 1962 р. було розроблено «Довгострокову програму розвитку Республіки Корея» на двадцятирічну перспективу. Програма передбачала послідовне виконання п'ятирічних планів з 1962 по 1982 рр. В межах кожного плану ставилися окремі цілі та задачі розвитку. У 1962 р. тут було створено Управління економічного планування, на яке покладалася задача розробки п'ятирічних планів соціально-економічного розвитку, постановка стратегічних завдань та розробка стимулів для виконання завдань. Керівник управління був заступником прем'єр-міністра та ніс відповідальність перед президентом за стан економіки, фінансової сфери тощо.

Для України є актуальним врахування регіонального підходу різних держав до здійснення стратегічного планування. Враховуючи географічний масштаб нашої держави,

порівняно з більшістю країн Європи, кількість населення та рівень соціально-економічного розвитку різних регіонів, для України є актуальним врахування різних аспектів децентралізації при здійсненні стратегічного планування. Важливо, щоб в Україні здійснювалася розробка загальнонаціональних стратегій, але при цьому відбувалася їхня адаптація на локальному рівні, як це відбувається, наприклад, у США.

Регіональна спрямованість стратегічного планування простежується також у різних країнах Європи. Це дозволяє підвищити пріоритетні показники в окремих районах для того, щоб забезпечити рівномірний розвиток усіх територій держави. Країни Європи, які входять до складу Європейського союзу, вимушені також підпорядковувати свої локальні стратегії до загальної стратегічної візії ЄС. Для України дана процедура наразі є простішою, проте нам необхідно враховувати візії різних сфер політико-правового розвитку, які затверджуються у ЄС. Адже це забезпечить наближення системи стратегічного планування України, а також пріоритетів розвитку, до тих, які встановлюються у ЄС.

Висновки. Для України є важливим здійснення аналізу загальносвітових трендів управління, які впливають на трансформацію системи стратегічного планування, дослідження актуальних проблем процесу стратегічного планування на різних рівнях всередині держави. Крім цього, можливе успішне використання досвіду іноземних держав, які представляють різні системи стратегічного планування, особливо в аспектах регіонального розвитку.

Список використаної літератури

1. Проект Закону України про державне стратегічне планування. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Download?id=bdbf5c62-2499-4f5c-8cc1-212f0781eb28> (дата звернення: 14.02.2022).
2. Посилення децентралізації в Україні» за фінансової підтримки Національного фонду на підтримку демократії (NED), США. URL: http://www.ukreval.org/images/news/2017-03-17-NEDeksp/Ekspertyza_Ukraina_2020_15.3.2017.pdf (дата звернення: 10.02.2022).
3. Про роботу центральних органів виконавчої влади з планування та виконання державних цільових програм. Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 22 червня 2009 р., № 474/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0008525-09#Text> (дата звернення: 14.02.2022).
4. Про державні цільові програми. Закон України від 18 березня 2004 р., № 1621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-15#Text> (дата звернення: 14.02.2022).
5. Leskaj E. The challenges faced by the strategic management of public organizations. *Administratie si Management Public*. 29. 2017. pp. 151–161.
6. Kabeyi M. (2019). Organizational strategic planning, implementation and evaluation with analysis of challenges and benefits. *International Journal of Applied Research and Studies*, 5(6), 27–32.
7. Government Performance and Results Act (GPRA). URL: <https://www.federalreserve.gov/publications/gpra.htm> (дата звернення: 10.02.2022).
8. Белоусов Р. (1987). Исторический опыт планового управления экономикой СССР. Москва : Мысль.
9. Євмешкіна О. Теоретико-методологічні засади модернізації системи державного стратегічного планування в Україні: дис. ... д-ра.н.держ.упр.: 25.00.01. Дніпро, 2018. 436 с.

**PROBLEM ASPECTS OF STRATEGIC PLANNING
OF POLITICAL AND LEGAL DEVELOPMENT OF UKRAINE
AND POSSIBILITIES OF USING FOREIGN EXPERIENCE**

Uliana Movchan

*Volodymyr Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Legal Problems of Political Science
Triohsvyatytska str., 4B, 02000, Kyiv, Ukraine*

The article considers topical issues of strategic planning of the political and legal development of Ukraine. Emphasis is placed on problematic aspects in the context of strategy development and the process of implementation of approved strategic documents.

In Ukraine, the creation of the primary conceptual, theoretical and methodological framework for a system of strategic planning of political and legal development was carried out. Some attempts to develop strategic plans, which would cover a comprehensive vision of Ukraine and a range of areas of its development, can be assessed as unsuccessful. This is due to the lack of coherence of strategic plans of individual units within one system, the lack of clear criteria for evaluating effectiveness and indicators, and several other shortcomings.

An overview of the system of documents and the regulatory framework necessary for implementing strategic planning at various levels and in certain areas of political and legal development was done.

The reasons for refusing to implement strategies at different levels are studied, and management changes that affect the processes of strategic planning are considered.

The most general classification of world strategic planning systems for researching possibilities of use of foreign experience is considered. The historical background of strategic planning in the USA, Canada, France, Poland, Japan, and Korea is studied in detail. The system of strategic planning of the USSR is analyzed, as it had a significant impact on the formation of the strategic traditions of Ukraine. The article presents conclusions on the possibilities of using foreign experience in strategic planning of the political and legal development of Ukraine.

The critical aspects of the strategic planning system of other countries that can be used to improve the processes of strategic planning in Ukraine are highlighted. The importance of taking into account the regional approach of different states in strategic planning processes is emphasized. It is essential to use the experience of countries where planning is based on decentralization.

In the context of the study of foreign experience, it was concluded that Poland has the most relevant experience for strategic planning in Ukraine. At the same time, it is emphasized that due to the geographical scale of Ukraine, it is essential to take into account the experience of adapting strategies at the local level. In this case, the US experience is relevant.

Key words: strategy, strategic planning, political and legal development.

УДК 304:070 (348)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.19>

ПОЛІТИЧНА РІВНОПРАВНІСТЬ ЖІНКИ І ЧОЛОВІКА НА ШПАЛЬТАХ «ЖІНОЧОГО ДІЛА»

Марія Павлюх

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут прикладної математики та фундаментальних наук,
кафедра міжнародної інформації
пл. Святого Юра, 3, 79000, м. Львів, Україна*

Актуальність теми наукової статті зумовлена сучасними політологічними, гендерними та націоналістичними дослідженнями жіночих рухів у європейських країнах, зокрема українського жіночого руху, який розпочався у Станіславові і розвивався у Львові, Східній Галичині та став частиною загально визвольного руху української нації. Метою статті є аналіз проблематики, зокрема політичної та огляд номерів «Жіночого діла» – політико-ідейного журналу для жінок. Вивчення головної проблематики часопису важливе для того, щоб з'ясувати свідомісні парадигми українського жіночого руху, ціннісні концепти української жіночої періодики з політичним характером, трансформацію поглядів на політичну роль жінки у традиційному суспільстві, тему політичної рівноправності та її участь у громадському і державному житті через політичну журналістику.

У науковій статті проаналізовані негативні стереотипи про традиційну роль жінки у суспільному та громадському житті на прикладі зіставлення негативних стереотипів про «відсталу, байдужу, темну» жінку, яка не займається своєю самоосвітою.

На шпальтах видання «Жіночого діла» пропагуються: жіноча освіта, самоосвіта, творча реалізація жінки як особистості. Традиційна формула для українських жінок у суспільстві, яка зводилася до заміжжя та народження дітей критикується за поверховість. У виданні широкого обговорюється тема рівноправності праці та оплати для чоловіків і жінок, можливості заробляти гідно та бути захищеною у суспільстві від упереджень.

Методи дослідження. У дослідженні використано комплекс загальних і спеціальних методів: метод концептуального аналізу у визначенні напрямів українського жіночого руху; тематичний аналіз у визначенні головної тематики видання «Жіноче діло»; синтез у вивченні методів і форм боротьби активного жіноцтва за свої політичні права. *Результати і висновки.* Активна політична роль української жінки-громадянки та популяризація політичної рівноправності, економічної незалежності – свідомісний концепт українського часопису «Жіноче діло».

Ключові слова: едукація, економічна незалежність жінки, український гендерний рух, емансиповані видання, новий тип української активної жінки, самоосвіта жінок-громадян, жіноча освіта для українських патріоток.

Вступ. Жіночим виданням, яке порушувало питання жіночої рівноправності та політичної активності жінки в українському суспільстві став додаток до «Діла» «Жіноче діло» [6, с. 48], що виходив у Львові. Редактором політичного жіночого часопису була О. Кисілевська. «Жіноче діло» спочатку виходив 1912 року як додаток до «Діла» та сприймався одразу не як окреме видання [7, с. 89]. Часопис можна назвати безплатним кварталним випуском газети «Діло». Він не мав чіткої структури. Усі матеріали погруповані і названі за порами року: «Літо», «Весна», «Зима», «Осінь». Розташування матеріалів у випуску не можна назвати продуманим, часто публікації однієї тематики

друкувалися на різних сторінках з фотографіями моделей вишуканого одягу [1]. Значна частина матеріалів була підписана псевдонімами і криптонімами, наприклад, О. Кисілевська – О. Галичанка.

Актуальність. Дослідження української жіночої преси у Галичині актуальне сьогодні для історії масових комунікацій, політології, гендерних рухів, адже на її прикладі закладалася українська політична преса Галичини та ідейні основи українського визвольного руху.

Мета і завдання. Метою цього дослідження є якнайповніше простежити еволюцію та трансформацію жіночого видання «Жіноче діло». Завдання: проаналізувати зміну редакційних відділів, рубрик, зовнішнього вигляду журналу, головної тематики.

Постановка проблеми та її практичне значення. Головною проблемою нашої наукової статті є відзначити зміни в організації видання протягом виходу: зіставити і протиставити дві головні тематичні блоки та ідеологічні засади журналу. Практичним значенням у статті є виокремлення кількох важливих періодів у виданні журналу.

Новизною цієї статті є дослідження трансформації видання із видання тематичного у видання моди; із видання моди до політичного журналу.

Основна частина. Квартальник з першого числа починає порушувати важливу тему політичної рівноправності жінки з чоловіком в українському суспільстві. Ця тема була дуже актуальною у цей період, коли почав виходити журнал. Українська жінка почувалася приниженою у суспільстві, була позбавлена будь-якої можливості заробітку та отримати освіту. Особливо це відчували сільські жінки, котрі не мали жодних засобів для існування і були залежними від чоловіка. А коли чоловік не міг утримувати сім'ю, то жінка з дітьми ставали жebraками. Важке матеріальне становище змушувало жінку шукати інших шляхів виходу із важкої ситуації. У статтях: «Жіноче питання», «Жінки інжиніри», «Праця жінок», «Гроші в подружжю» порушено проблему приниження жінки, яка, займаючись домашнім господарством не може впливати на розподіл коштів, не маючи жодного правового захисту, часто змушена випрошувати гроші для ведення господарства чи на власні потреби, залишаючи на ласку чи не ласку свого чоловіка» [5, с. 269].

Вже у першому числі, частині «Весна» О. Галичанка порушує важливі проблеми у статті «Жіноче питання»: «Жінка хоче стати і навіть мимо всіх перепон мусить стати чоловіком. То нічо, що мущинам трудно з тим погодити ся, що як посідають власть в своїх руках ще не одну колоду кинуть жінці під ноги. То нічо, що жінка ще не так скоро позбуде ся сама до себе недовіря – що ще довший час вірити у висловлену в неї або штучну вироблену свою низшість, неспосібність, що ще не скоро позбуде ся наслідків вікових не своїх або силою їй прищеплених гріхів – вона мимо всього нині чи завтра, за десять, чи за сто літ мусить здобути собі право стати рівного мужчині людиною. Жінка ступила на добрий шлях. Інстинкт самооборони перед духовою загладою, пхнув її на одиноку можливо дорогу, – і хоть не мала боротьба жде її ще на тім поли, хоть може не так скоро загал жіноцтва пізнає їх ратунок, – вона з неї не зійде, бо зійти не сміє і мимо всіх насміхів, гнівів, протестів мужчин повні людські права як не нині то завтра на тім тільки дорозі здобуде» (М. В. – мовою оригіналу) [1, с. 1].

Жінка повинна стати чоловіком, щоб почувати себе повноправним членом суспільства, не звертати увагу не пересуди. У цій статті виокремлено кілька негативних стереотипів про жіночу «меншість», низьковартність, які авторкою названі штучними. Рівновартність названі *добрим, правильним, єдиним шляхом, інстинктом самооборони, духовним поступом*. Тема політичної рівноправності жінки і чоловіка у цій статті є головною ідеєю духовного поступу нації.

На четвертій сторінці першого числа надрукована стаття «Справа жіночої рівноправності» [1], в якій порушується питання жіночої освіти та висувається ідея політичних прав для жінки, а також зазначається, що мета квартальника – голосно обговорювати проблеми, котрі стосуються жінок. У справі рівноправності виокремлено поняття політичної рівноправності як базова ціль жінок, а не модний клич емансипаторів. Політична рівноправність – річ серйозна у справі духовного поступу. У статті критикується знущання над жінкою, використання жіночої праці. Духовна праця жінок розглядається як праця над відродженням свого народу. У статті постають такі образи жінок: *жінки-ляльки*, *жінки-предмети*, *жінки-чорні робітниці*, що не тільки існують у суспільстві, свідомості чоловіків, а й у свідомості багатьох затурканих жінок, що не дбають про свій моральний і світоглядний розвиток. Особливою емоційністю пройняті статті політичного характеру. Квартальник часто використовує надмірну емоційність, вирази, що несуть приховане смислове навантаження: «жінка-людина», «жінка-лялька», «жінка-предмет», щоб спровокувати свою аудиторію до роздумів та активної боротьби жіноцтва за свої права.

Поряд з обговоренням «жіночого питання», назріла проблема виходу у світ власного, самостійного часопису для жінок, який би повідомляв про жіночий рух не тільки в Галичині, але й також у світі. Така ідея висловлена у статті «Важна справа», яка була надрукована у частині «Зима». Ідея створення часопису, хоч і не нова, проте доволі революційна і смілива. Цю ідею пізніше продовжують жіночі видання Союзу українок на шпальтах своїх видань. У проблемній статті «Важна справа» йшлося: «Ми, жінки, до сього часу були лишені можності заговорити о своїх справах на сторінках власного органу. Видавати жіночу часопис не повело ся з різних причин. Альманахи, книжкові видання, не в силі заступити періодичні видавництва – і оно так склало ся, що ми скорше можемо довідати ся з чужої преси про те, що робить, до чого стремить, чого добиваєть ся англійська, німецька, навіть хінська або турецька жінка, які має бажання й потреби наше власне жіноцтво. Факт сей єсть для нас великої ваги. Таке уділюване місця жіночим справам у найпочитнійшій і найповажнійшій нашій часописи – поки що може навіть корисніше від видавання своєї власної газети» [4, с. 1].

У виданні, крім проблеми рівноправності, обговорювалися питання політичної та економічної незалежності жінки. Гідною наслідування у вирішенні цього питання є діяльність жіночих клубів боротьби за рівноправність жінки у Англії, США, Фінляндії. Праця жінки розглядалася у публікаціях як засіб здобуття економічної самостійності [2]. Автори наголошували на необхідності створити для жінок відповідних умов праці, знайомити з організацією праці на підприємствах та установах Англії, Франції, Бельгії [3].

Цій тематиці присвячена стаття «Праця жінок» [2], в якій обговорювалася проблема низької оплати жіночої праці у багатьох країнах світу. У статті наголошується на тому, що попри особливості жіночої праці (освіта, час на пологи) капіталісти багатьох країн цінують жіночу працю набагато дешевше, ніж чоловічу, здійснюючи своєрідну дискримінацію відносно жінки. Несправедливістю названа жіноча дискримінація у відношенні чоловічої та жіночої платні. Сучасні капіталісти здійснюють економічну дискримінацію над жінкою, попри те, що вона вчиться, працює набагато більше годин, ніж чоловік, народжує. Темі дискримінації та встановленню кількох годинної праці жінок присвячена інша стаття часопису «Унормоване праці жінок» [4], в якій висловлюється думка про те, що жіноча праця оцінена низько, що потрібно добиватися справедливості в оплаті праці.

Важливою темою, яка обговорювалася на шпальтах квартальника була модна тема того часу – проблема едукації на шляху до здобуття жінкою освіти. Ця проблема порушена у статті «Про коедукацію» [3] Олени Галичанки. «Спільне виховання» хлопців та

дівчат названі природнім явищем, котре не принижує жінку. Спростування поглядів про «нижчість» чи «вищість» статі у суспільстві провокує спільне виховання хлопців та дівчат. Потреба рівноправності названа неминучою кінечною метою свідомого жіноцтва, не звичайною пустою фразою, а природною свободою і визволенням від стереотипу жінки-ляльки, не свідомої і не цікавої.

Окрім цих головних проблем, поставлених у статті: рівноправності, жіночої праці, освіти, едукації у кварталнику знаходимо сторінку моди з яскравими ілюстраціями та малюнками одягу – «Жіноча ноша» [1]. Відповідно до чотирьох пір року сторінка ілюструвалася модними чоловічими та жіночими вбраннями верхнього одягу, модних суконь. Статті на тему моди були другою групою статей, що публікувалися на шпальтах часопису. Крім того, кварталник велику увагу надавав зовнішньому вигляду жінки, догляду жінки за обличчям (стаття «Краса жінок» [1] за перше число). Темі догляду жінки за волоссям, обличчям, темі загальної гігієни присвячено чимало коротких статей практичного характеру, де жінки могли довідатися про косметичні засоби, природні рецепти здоров'я.

Квартальник друкував традиційні рубрики «З жіночого світа», «Всячина», в яких публікувалися повідомлення про досягнення жінки на теренах культури і науки у різних країнах світу. Була надрукована інформація про Я. Окуневську, яка здобула звання магістра фармацевтики. На сторінках видання виступив брат О. Кисілевської В. Сіменович як закордонний кореспондент. Він надрукував кореспонденцію «Жінка в Америці» [2], в якій подає конкретні приклади правового захисту інтересів жінки у американській державі. Цей досвід був корисним читачкам кварталника «Жіноче діло». На шпальтах кварталника друкувалися статті на літературознавчі теми: «Стріндберг і Прус про жіноцтво» та «Гаріет Бічер-Стоу», інформаційні замітки про Вожену Віл-Кунетку, першу жінку чеського посла в Австрії, переклади статті Ади Негрі «Мадонна на бідних» про багаторічну діяльність італійки Александри Павіці [1–4].

Висновки. Отож, проаналізувавши статті кварталника «Жіночого діла», розглянувши головні редакційні відділи, рубрики виснуємо, що проблема політичної рівноправності жінки і чоловіка можна назвати однією із головних проблем видання. Крім того, у кварталнику на належному рівні оформлена сторінка моди, відділ, котрий повідомляв про розвиток жіночого руху не тільки у Галичині, а й також у світі за співпраці брата Олени Кисілевської. Очевидно, редакції «Діла» не вдалося реалізувати задум щодо видання кварталника для жінок на належному рівні, бо О. Кисілевська вважала друк жіночого видання на сторінках чужого часопису справою безперспективною. Попри те, що кварталник «Жіноче діло» виходив недовго, на високий рівень поставлене обговорення теми політичної рівноправності жінки з чоловіком. «Жіночий голос» виступив проти традиційного погляду на роль жінки у суспільстві, порушив проблему низької оплати жіночої праці та низької освіти жінок. Часопис сформував кілька важливих тем, що повинні були розв'язати жіноче питання: політична рівноправність, духовний поступ жінки, спільна освіта для жінок та чоловіків (едукація), ламання негативних стереотипів про «нижчість» жіночої статі, спільна праця та боротьба жінок і чоловіків над відродженням українського народу, нормований робочий день і гідна заробітна платня для жінок.

Список використаної літератури

1. *Жіноче діло*. Ч.1. 1912.
2. *Жіноче діло*. Ч.2. 1912.
3. *Жіноче діло*. Ч.3. 1912.
4. *Жіноче діло*. Ч.4. 1912.

5. Комариця М. Галицька релігійна періодика про «жіноче питання» (початку XIX століття). *Українська періодика: Історія та сучасність*: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17–18 трав. 2002 р. Львів, 2002. С. 265–271.
6. Передирій В. А. Галицька періодика для жінок: становлення, розвиток, проблематика (1853–1939 рр.). *Збірник Праць науково-дослідного центру періодики*. Вип. 2. Львів, 1995. С. 44–63.
7. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.): Анотований каталог. Львів, 1996. 191 с.

POLITICAL EQUALITY OF WOMEN AND MEN IN «ZHINOCHE DILO»

Mariia Pavliukh

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Applied Mathematics and Fundamental Sciences,
Department of International Information
Sviatoho Yura Square, 3, 79000, Lviv, Ukraine*

The urgency of the topic of the scientific article is due to modern political science, gender and national studies of women's movements in European countries, including the Ukrainian women's movement, which began in Stanislaviv and developed in Lviv, Eastern Galicia and became part of the general liberation movement of the Ukrainian nation. The purpose of the article is to analyze the issues, including political and review the issues of «Zhinoche dilo» – a magazine of fashion and ideological and political. The study of the main issues of the magazine is important to clarify the conscious paradigms of the Ukrainian women's movement, the value concepts of Ukrainian women's periodicals with a political character, the transformation of views on the political role of women in traditional society, political equality and its participation in public life. journalism.

The scientific article analyzes negative stereotypes about the traditional role of women in public life on the example of comparing negative stereotypes about «backward, indifferent, dark» women who are not engaged in their self-education.

The columns of the publication «Zhinoche dilo» promote: women's education, self-education, creative realization of women as individuals. The traditional formula for Ukrainian women in society, which has been reduced to marriage and the birth of children, has been criticized for being superficial. The publication broadly discusses the topic of equality of work and pay for men and women, the opportunity to earn a decent living and be protected in society from prejudice.

Research methods. The study used a set of general and special methods: the method of conceptual analysis in determining the directions of the Ukrainian women's movement; thematic analysis in determining the main theme of the publication «Zhinoche dilo»; synthesis in the study of methods and forms of struggle of active women for their political rights. *Results and conclusions.* The active political role of Ukrainian women-citizens and the promotion of political equality and economic independence is a conscious concept of the Ukrainian magazine «Zhinoche dilo».

Key words: education, women's economic independence, Ukrainian gender movement, emancipated publications, a new type of Ukrainian active woman, self-education of women citizens, women's education for Ukrainian patriots.

УДК [327-057.341:159.923.2]:159.95-056.48](73)Д. Трамп
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.20>

ВПЛИВ «ОСОБИСТІСНОГО ЧИННИКА» НА ПРИЙНЯТТЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ В АДМІНІСТРАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА Д. ТРАМПА

Світлана Пик

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна*

Стаття досліджує вплив «особистісного чинника» на прийняття зовнішньополітичних рішень в адміністрації президента Д. Трампа. Неординарність поведінки президента безпосередньо позначалася на веденні зовнішньої політики, а також на функціонуванні його адміністрації в цілому. Контроверсійність висловлювань та екстравагантність вчинків Д. Трампа свідчили не лише про хаотичність зовнішньої політики, зумовлену відмовою від традиційних підходів і методів роботи попередніх адміністрацій, а й демонстрували превалюючий вплив «особистісного чинника» у зовнішньополітичній діяльності Білого дому.

Дослідити «особистісний чинник» у зовнішній політиці допомагає п'ятифакторна модель особистості, розроблена американськими психологами Р. МакКреєм та П. Костою-молодшим, у поєднанні з міждисциплінарними дослідженнями, що присвячені політичній особистості Д. Трампа, виконаними такими психологами і політологами, як О. Имелман, А. М. Грібі, С. Галам, Дж. Бойз, С. Реншон, Х. Марано, Р. Сворт, Ф. Зімбардо. Психобіографічний портрет Д. Трампа можна скласти завдяки широкій біографічній літературі (Г. Блер, М. Д'Антоніо, Ж. Тучилл, Р. Слейтер, Т. О'Брайєн, М. Краніш та М. Фішер), книгам авторства і співавторства Д. Трампа, присвяченим переважно розвитку і досягненню успіху у бізнесі, а також завдяки дослідженням феномену президентства Д. Трампа (Дж. Грін, Дж. Хіршфельд Девіс, М. Шеар, Н. Ентессар, К. Афрасіабі, П. Берген, Ф. Ракер, К. Леонніг, Р. Харт, С. Рубен, М. Вулфф та ін.).

Особистісний профіль Д. Трампа відрізняється своєю двоякістю, оскільки образ, який він собі створив у бізнес-колах і медіа, приховує його справжню особистість. У сукупності особистісні риси Д. Трампа свідчать про надмірно високий рівень «екстраверсії» (extraversion), що посилює вплив «нейротизму» (neuroticism), який, своєю чергою, нівелює роботу «сумлінності» (conscientiousness). У контексті прийняття зовнішньополітичних рішень це означає амбітність і намагання досягти результату, рішучість, беззастережність і прагнення домінувати, а в незручних чи критичних ситуаціях призводить до нерозсудливості, неконтрольованості, роздратування і, як наслідок, – до нерациональності. Тому на адресу президента Д. Трампа і його зовнішньої політики лунало так багато критики, а регулярна зміна очільників ключових відомств і високопосадовців не допомагала збалансувати роботу адміністрації. Практично кожна зовнішньополітична ініціатива нашоувхувалася на спротив її безпосередніх виконавців або мала неоднозначні наслідки у перспективі. Універсальна репутація Д. Трампа як ненадійного, непередбачуваного і навіть безсоромного лідера, словам якого не можна довіряти, критично позначилася і на позиції США на міжнародній арені.

Ключові слова: «особистісний чинник», п'ятифакторна модель особистості, «екстраверсія», «нейротизм», адміністрація президента Д. Трампа, зовнішньополітичне рішення.

Дональд Джон Трамп 2016 р. був обраний 45-м президентом США. У ході безпрецедентно скандальних перегонів він разом з невеликою командою помічників переміг

дві відомі родини, тісно пов'язані з американською політикою, – клан Бушів (Джеб Буш, молодший брат 43-го президента Дж. У. Буша, боровся за номінацію від Республіканської партії, але безуспішно) і сім'ю Клінтонів (Хілларі Клінтон американські медіа задовго до виборів назвали першою в історії США жінкою – президентом, що зіграло з нею злий жарт). З гаслом «Зробимо Америку знову великою» (англ. “Make America Great Again”) і критикою роботи попередніх адміністрацій Д. Трамп прийшов до влади, щоб усе змінити і відновити колишню велич країни. Такий простий і пряmlinійний підхід забезпечив йому широку підтримку серед американських робітників і представників переважно середнього класу, що допомогло здобути достатню для перемоги кількість голосів Колегії виборників. Відтак у 70-річному віці Д. Трамп став найстаршим обраним президентом США, щоправда, його наступник Дж. Байден у 2020 р. уже побив цей рекорд.

Цікаво, що як бізнесмен і людина з мисленням чемпіона, Д. Трамп не мав сумнівів у своїй перемозі. Але велика політика була для нього відносно новим середовищем, тому він навіть не думав про можливість перемоги і вважав свою участь у виборах уже перемогою (слід зазначити, що він здобув номінацію від Республіканської партії з-поміж шістнадцяти інших кандидатів). Його люди були зовсім не готові до перехідного періоду – процесу передавання влади від чинної адміністрації до наступної. Довший час Д. Трампа серйозно не сприймали ні у Сполучених Штатах, ані в інших країнах, але з реальністю довелося рахуватися усім, навіть зятим скептикам.

У цьому контексті **метою** пропонованого дослідження є з'ясувати, як саме особистісні характеристики президента Д. Трампа впливали на роботу його адміністрації і на процес прийняття зовнішньополітичних рішень зокрема. Ключове **завдання** – визначити на основі п'ятифакторної моделі особистості (англ. Five Factors Model) переважаючий вимір особистості Д. Трампа і кризь його призму пояснити зовнішньополітичні рішення президента.

Методи дослідження. У сучасній психології дослідження особистості, так само як і діагностика політичної особистості здійснюються за різними моделями, але усі вони безпосередньо співвідносяться з п'ятифакторною моделлю Р. МакКрея і П. Кости – теоретично універсальною для таких досліджень на даний час. За п'ятифакторною моделлю основними вимірами особистості є «екстраверсія» (extraversion), «сумлінність» (conscientiousness), «поступливість» (agreeableness), «відкритість новому досвіду» (openness to experience), «нейротизм» (neuroticism). Кожен вимір досить абстрактний і є сукупністю великої кількості конкретних, специфічних особистісних характеристик. Ці характеристики упорядковані між собою ієрархічно, від базових біологічних рис до складніших поведінкових, відтак п'ятифакторна модель дає комплексне розуміння структури особистості. Що стосується вивчення політичної особистості, варто також звернути увагу на дослідження О. Іммелмана (політичні типи особистості), Д. Сімонта (президентські стилі управління), С. Реншона (компоненти політичного лідерства), М. Херманн (профіль лідерського стилю) та ін.

Гіпотеза. Аналізуючи поведінку Д. Трампа на посаді президента США, вивчаючи його бізнес-кар'єру, освітню підготовку і родинні стосунки, можна припустити, що провідним виміром його особистості є «екстраверсія», надмірний рівень якої час від часу породжує спалахи «нейротизму». Потрібно пам'ятати, що публічність Д. Трампа і схильність грати роль успішного і самовпевненого мільярдера часто не дають змоги розпізнати його справжню сутність. Тому насамперед слід оцінювати вчинки президента, а не висловлювання.

Згідно з дослідженнями О. Іммелмана, здійсненими на основі оптимізованої моделі особистості, розробленої Т. Міллоном, переважаючими характеристиками особистості Д. Трампа є амбітність з нахилом до маніпулятивності та експлуатації (ознака нарцисизму),

комунікабельність/імпульсивність з нахилом до лицемірної, награної поведінки, домінування/контроль з тенденцією до безстрашності та авантюристичності. Враховуючи уперту, впевнену наполегливість та харизматичність Д. Трампа, а також брак емоційної стриманості, самодисципліни, небажання займатися складними справами і нудьгування через справи буденні, О. Имелман називає його особистість імпульсивно нарцисичною, а в політичних термінах – харизматичною з високим рівнем домінування [1]. Такий лідер здатен мобілізувати широку громадську підтримку, приймає рішення, не задумуючись, веде впливову зовнішню політику, схильний до застосування військової сили і загалом отримує задоволення від здійснення своїх владних повноважень [2]. Досліджуючи поведінку Д. Трампа на посаді президента, О. Имелман у співпраці з А. М. Грібі дещо коригує свої попередні висновки. На першому місці серед переважаючих характеристик особистості президента залишається амбітність, яка більше звучить як егоїстичність і межує зі схильністю до експлуатації. На другому місці – домінування/контроль, що наближається до агресивності. Послаблюється комунікабельність, що переходить на рівень компанійськості на межі з імпульсивністю, і посилюється безстрашність до рівня неортодоксальності, дисидентства. Крім того, виявлено невисокі показники недовіри/підозрілості та дратівливості/нестійкості. Відтак лідерський стиль Д. Трампа означено як прямолінійний, змагальний, самовпевнений – амбітний; жорсткий і директивний – домінуючий; імпульсивний і нестриманий – комунікабельний; підривний, відкидаючий традиції, схильний до приховування правди і переступу закону – безстрашний [3].

На думку С. Галама, феномен політичного успіху Д. Трампа на виборах полягав у непередбачуваності і суперечливості його кандидатури, яка взагалі не відповідала традиційним уявленням ні республіканців, ні демократів про потенційного кандидата у президенти. Парадоксально, але Д. Трамп не намагався здобути підтримку виборців, навпаки, за допомогою своїх прямолінійних виступів він породжував сумніви у думках людей з усталеними цінностями, провокував їх відкинути упередження і долучитися до дебатів з метою пошуку істини, переосмислення поглядів, раціоналізації того, що раніше видавалося неприйнятним. Відтак індивідуальні сумніви виборців, переконаних антитрампістів, з переходом на колективний рівень набували все більшого впливу й активували несвідоме упередження, яке схилило їх робити вибір на користь Д. Трампа [4]. Іншими словами, експресивною поведінкою та імпульсивністю, самовпевненими висловлюваннями і надихаючими перебільшеннями Д. Трамп не лише привернув увагу, а й спонукав мільйони людей переступити поріг своїх цінностей.

Дж. Бойз вказує на те, що Д. Трамп виявився достатньо харизматичним, щоб перемагати на президентських виборах, однак його еґо заважало створити ефективну команду: за перший рік роботи адміністрації було звільнено радника з питань національної безпеки М. Флінна, директора ФБР Дж. Комі, прес-секретаря Білого дому Ш. Спайсера, голову адміністрації Білого дому Р. Прібуса, головного стратега С. Беннона. Кадрові зміни тривали й далі, багато посад апарату Білого дому і різних департаментів, зокрема держдепартаменту, залишалося вакантними, оскільки досвідчені держслужбовці не хотіли працювати на адміністрацію Д. Трампа. Її називали якщо не хаотичною, то токсичною [5, с. 36].

Як пише С. Реншон, можна спостерігати функціонування, так би мовити, двох Білих домів: до першого на чолі з Д. Трампом прикута уся увага преси, телебачення, громадськості, тоді як другий – невидимий – намагається ефективно працювати, незважаючи на «розфокусованого, непередбачуваного боса». Поведінка Д. Трампа не підлягає сталій характеристиці, це набір різних ролей, які йому комфортно грати. Як особистість, він значно складніший, ніж та проста мова, якою висловлюється, й очевидний нарцисизм,

що постійно демонструється. Виборюючи повагу до себе і своїх досягнень, Д. Трамп вдався до безпрецедентних, сміливих, зухвалих, нахабних і навіть грубих кроків, за що і був розкритикований [6, с. 8, 10, 16–18]. Президент, на чю каденцію випало дві процедури імпічменту, справді виявився найбільш неординарним, своєрідно відповідальним і послідовним, й абсолютно не таким, як усі інші президенти.

Критики Д. Трампа, серед яких багато психологів та психіатрів, піддавали сумніву його розумові здібності і взагалі здатність здійснювати повноваження президента. Через імпульсивність, схильність обманювати (поверхневі і дуже суперечливі висловлювання) і переступати закон (відмова оприлюднити документи про сплату податків) його називали «антисоціальним президентом», таким, що своєю поведінкою створює стрес і проблеми для інших, не для себе [7]. Обманюючи інших, Д. Трамп віддаляється від реальності: коли йому говорять, що він сказав неправду, спростовують і наводять контраргументи, він їх відкидає і продовжує наполягати на своєму. Він живе лише теперішнім моментом і говорить усе, що стимулює його его і задовольняє самооцінку, не задумуючись про минулі реалії і потенційні наслідки у майбутньому. Така поверхневність і розбалансованість небезпечна для президента і підриває його спроможність кваліфіковано виконувати свої обов'язки [8]. Водночас виникає запитання, чим керувалися виборці, голосуючи за кандидата, який навіть не приховував своїх вад.

У цьому контексті важливо пояснити, як особистісні характеристики Д. Трампа впливали на його роботу на посаді президента. Результати наведених вище досліджень сходяться на тому, що особистість Д. Трампа визначають амбітність, харизматичність, комунікабельність, неординарність (неортодоксальність). Перші три характеристики кореспондуються з виміром «екстраверсії» за п'ятифакторною моделлю Р. МакКрея і П. Кости, більшою чи меншою мірою – зі «сумлінністю» і негативно співвідносяться з «нейротизмом», натомість четверта характеристика, навпаки, кореспондується з «нейротизмом» і негативно співвідноситься зі «сумлінністю». Крім того, харизматичність (домінування) та неординарність (неортодоксальність) негативно співвідносяться з «поступливістю».

За п'ятифакторною моделлю «екстраверсія» – один з провідних психологічних вимірів особистості, який утворюють такі особистісні риси: натхненність (веселість, дотепність, жвавість, бадьорість), балакучість (багатослівність, артикуляція, язикатість, пліткарство), товариськість (компанійськість, дружлюбність, відкритість), спонтанність (імпульсивність, легковажність, грайливість, ексцентричність), шаленість (пустотливість, галасливість, примхливість), авантюризм (сміливість, заповзятливість, безстрашність, нерозважливість), енергійність (активність, наполегливість, домінування), самовпевненість (хвалькуватість, чванливість, егоїстичність), марносластво (пихатість, франтуватість, самовдоволеність), нескромність (цікавість до чужих справ, безпардонність, нав'язливість), чуттєвість (сексуальність, пристрасність, кокетливість) [9, с. 1218]. Високий рівень «екстраверсії» з помірними показниками «сумлінності» означає настирливість, змагальність, наполегливість, завзятість, зарозумілість і зі зростанням показників «сумлінності» перетворюється на амбітність. Водночас високий рівень «екстраверсії» за негативних показників «поступливості» означає яскравість, схильність привертати увагу своєю поведінкою і стилем, прямолінійність, зухвалість, самовпевненість, настирливість, упертість, гоноровість, домінування, владність, з можливим переходом у підступність, войовничість, жорсткість, грубість, різкість і навіть жорстокість, а невисокий рівень «нейротизму» за негативних показників «поступливості» свідчить про відсутність співчутливості і доброти [10, с. 177–179].

Перелічені риси, притаманні особистості Д. Трампа, широко висвітлені у біографічній літературі. Наприклад, Г. Блер описує, як сильно Д. Трамп пишається своїм іменем,

скрізь і всюди використовуючи його як торговий бренд, що символізує розкіш і сибаризм. У судовому порядку він забезпечив собі ексклюзивні права на використання імені так, щоб ніхто інший, навіть людина з прізвищем Трамп від народження, не зміг застосувати його у зв'язку з нерухомістю. Щоразу як воно з'являється у пресі, а Д. Трамп за цим регулярно стежить, відчувається аура привілейованості та успіху, помноженого на попередній успіх [11, с. 10]. Д. Трамп любить своє прізвище за те, що воно означає: у перекладі з англійської *trump* – козир, у переносному значенні – господар ситуації. Сьогодні «Трамп» – це не просто бренд, а люксовий бренд, який завдячує силі особистості Д. Трампа [12, с. 12, 146]. Що цікаво, оригінально прізвище звучало як *Drumpf*, на сучасну версію його змінив Фрідріх, дід Д. Трампа, який емігрував до Сполучених Штатів Америки з Німеччини наприкінці XIX ст.

Спрага Д. Трампа до грошей, слави і влади виливалася у непереборне бажання всюди бути першим. Його амбітність, настирливість і самовпевненість не залишали шансів жодним перешкодам на шляху до перемоги, його ніщо не могло зупинити і він хотів, щоб усі знали про його успіх. Боець від природи, Д. Трамп з дитинства усвідомив, які великі надії покладав на нього батько після розчарування у старшому синові Фреді. Саме у батька Д. Трамп навчився будівельного бізнесу і перейняв манеру вести справи. «Мій батько був складною людиною, але й великим вчителем для мене. Він очікував від мене неймовірного успіху», – казав Д. Трамп [13, р. 1-2].

І чим більше вимагав від нього батько і хотів контролювати, тим більше Дональд бунтував. Здавалося, що він нікого не боявся, його невичерпна енергія і негнучкий ентузіазм переходили у зухвалість, а прагнення лідерства не залишало місця для невдач. Ще дитиною він усвідомив свою відмінність від інших сусідських дітей, а також те, що саме йому належить усаджувати і примножити справу батька. Відповідально ставився до роботи і за досить короткий проміжок часу зумів перетворити 40-мільйонний бізнес батька на імперію, варту понад мільярд доларів. Його називали наймолодшим (35 років) і найбільш продуктивним забудовником на Манхеттені, який завжди досягав того, чого хотів [14, с. 18, 37–38, 41, 72].

Трампліною у бізнес-кар'єрі Д. Трампа стало відкриття готелю Grand Hyatt (Манхеттен) у 1980 р. Це був перший великий проект, який створив йому репутацію. Надалі завдяки працелюбності, досконалому знанню бізнесу, кмітливості та агресивності Д. Трамп інвестував, будував і примножував статки. Він не боявся ризикувати, бо бачив успіх там, де інші цього не помічали. Його улюблене заняття – вести переговори й укладати вигідні угоди. Д. Трамп готовий торгуватися до найдрібніших деталей, бо не хоче переплачувати за те, що може отримати дешевше. Для нього це як форма самовираження у роботі, яку він називає «абсолютною концентрацією» або «контрольованим неврозом». Складається враження, що сам процес накопичення капіталу, зрощування бренду Трампа мотивує його власника більше, ніж життя багатія [12, с. 10, 28, 33, 65].

На відміну від інших біографів, Т. О'Брайєн досить критично характеризує Д. Трампа, вказуючи на глибокий нарцисизм, емоційну і психологічну нестабільність. Це заважає дорослішати, усвідомлювати свої вчинки та вчитися на помилках. Д. Трампу ніколи не доводилося замислюватися над цим, оскільки він народився у багатій сім'ї, яка постійно захищала його від наслідків його ж помилок, він був ніби ізольований від реальності. Д. Трамп оточує себе людьми, які у всьому з ним погоджуються і так підтримують його впевненість у власній правоті. Йому дуже потрібна увага, хоча він не любить журналістів, які пишуть про нього не те, що хотілося б, але й не може без них обійтися. У випадку серйозних викликів його реакцію складно передбачити [15].

Розпізнати справжнього Д. Трампа намагалися М. Краніш та М. Фішер, готуючи біографічну книгу про нього. Він з ентузіазмом давав інтерв'ю годинами і майже ніколи не відмовлявся відповідати на незручні питання. Якщо йому було не комфортно, відповідь ставала абстрактною і не стосувалася теми. Але навіть під час тривалих бесід Д. Трамп не виходив з образу, який собі створив для розбудови бізнес-імперії, здаючись і звичайним простим чоловіком, і величним королем Манхеттену одночасно. Він вірив у неперевершену силу особистості досягти практично будь-чого. І як видатна особистість в Америці, він вірив у те, що успіх і слава вознесуть його до того рівня могутності, якого він заслужив, заробивши так багато грошей. Тому гасло «Зробимо Америку знову великою» повністю відповідало мотивації Д. Трампа у великій політиці [16, с. 292, 331, 334].

Люди по-різному сприймають Д. Трампа як президента. Перше враження від особистого спілкування з ним перевершує очікування: замість нестримного божевільного, як можна судити з його «крилатих» твітів і медійної характеристики, вони бачать привітного добре поінформованого чоловіка, з яким приємно і цікаво розмовляти. Думки тих, хто працює в адміністрації Д. Трампа, також різняться: одні вбачають у ньому невірні балансованого підлітка, інші сприймають як просто непорозуміння, що відволікає від роботи. Дехто думає, що він дивний, але з ним все ж таки можна мати справу, а дехто взагалі захоплюється. Більшість намагається не зважати на його «особливості» і робить вигляд, що їх нема. Тим не менше, така непересічна і контрверсійна особистість очолила країну. Що цікаво, люди, яким Д. Трамп абсолютно не подобається, не знають нікого, хто б з ним працював чи підтримував. Якщо хтось серед їхніх друзів або родичів захоплюється Д. Трампом, то цю тему краще не піднімати [17].

Через упереджене сприйняття американське суспільство поляризувалося ще більше, ніж це було напередодні президентських виборів. Те саме стосувалося і вищих політичних кіл. Як писав сенатор Дж. Маккейн, складно сказати, чого очікувати від Д. Трампа, що є грою, а що правдою. «Вірогідно, його характер позначатиметься на усіх сферах життя держави, у тому числі на змісті і формі зовнішньої політики» [18, с. 329]. Звідси й неоднозначна оцінка усіх без винятку кроків адміністрації Д. Трампа.

Парадоксально, але президент виявився досить послідовним у виконанні своїх передвиборчих обіцянок, що зовсім не притаманно непостійним особистостям. Інше питання, як саме він намагався їх реалізувати. Наприклад, на сьомий день президентства Д. Трамп підписав наказ «Про захист населення від зовнішньої терористичної загрози» або скорочено «Про заборону на в'їзд» (англ. Travel Ban Order), за яким громадянам Іраку, Ірану, Сирії, Ємену, Сомалі, Лівії та Судану, котрі отримали американські візи, заборонявся в'їзд на територію США, доки кожна особа упродовж 90 днів не пройде відповідну перевірку з боку Департаменту внутрішньої безпеки США. Виняток було зроблено для осіб з дипломатичними паспортами, а також візами на в'їзд для відвідин штаб-квартир ООН та НАТО [19]. Відразу почалася судова тяганина, адміністрації доводилося переглядати й оновлювати перелік «ненадійних» країн (спершу з нього виключили Ірак, потім доповнювали іншими державами), але наказ залишався чинним аж до його скасування у січні 2021 р. наступником Д. Трампа президентом Дж. Байденом. Показовою тут була не стільки готовність Д. Трампа без вагань зробити те, про що він відкрито заявляв ще з грудня 2015 р. (після терактів у Сан-Бернардіно, штат Каліфорнія), скільки сам спосіб прийняття рішення: президент дав завдання помічникам підготувати проект наказу і, не звертаючись до думки експертів та адвокатів з питань імміграції, не чекаючи детального аналізу й узгодження тексту документа, внесення поправок і перевірки на конституційність, просто його підписав, поставивши перед фактом адміністрацію [20, с. 66–67]. Д. Трамп прагнув швидкого

результату і не цікавився процедурами. З цього приводу він писав у своїй книзі, присвяченій відновленню Америки, що набагато легше «критикувати мене за пряmlinійність і безкомпромісність, ніж визнати імміграційну ситуацію небезпечною проблемою і знайти шлях її врегулювання» [21, с. 20].

Звичайний загально прийнятий процес вироблення зовнішньополітичних і безпекових рішень в адміністрації Д. Трампа не відбувався. Час від часу збирався Комітет з координації політики, який звітував Комітету заступників головних членів РНБ (Deputies Committee). Якщо заступники погоджували висновки Комітету з координації політики, скликали Комітет головних (Principals Committee) для затвердження плану дій. Тут усе вирішувала позиція держсекретаря Р. Тіллерсона, чи це стосувалося питань щодо Іраку, Ірану, Лівану, Сирії, самопроголошеної Ісламської держави, КНР чи КНДР. Президент Д. Трамп покладався на Р. Тіллерсона як на досвідченого бізнесмена й менеджера, знаного у світі нафтових гігантів, якого призначив на посаду за рекомендаціями Дж. Бейкера та Р. Гейтса – колишніх очільників держдепартаменту та Пентагону. Своєю чергою, Р. Тіллерсон мав виважений підхід до дипломатії і ведення міжнародних справ і був природним контрастом до інстинктивного намагання Д. Трампа змінити усталену систему взаємозв'язків та союзів на вигіднішу для США [22, с. 54, 228; 23, р. 3]. Часто траплялося так, що Р. Тіллерсону доводилося «раціоналізувати» твіти чи імпульсивні висловлювання президента і наполягати на послідовній зовнішній політиці. Це ставило його у незручне становище, але ще гірше було переконувати Д. Трампа у помилковості суджень, особливо з тих питань, щодо яких президент мав власні тверді погляди. Зокрема, Д. Трамп жорстко критикував т. зв. ядерну угоду США з Іраном і неодноразово заявляв про необхідність її скасувати. Р. Тіллерсон наполягав на тому, що так міжнародні справи вести не можна, і намагався оновити текст угоди, працював над доповненнями й виправленнями недоліків, узгодженням позицій союзників – інших підписантів угоди, але його дивувала недисциплінованість президента, який не проявляв інтересу до роботи, не вникав у деталі, не читав звітів. Це тягнулося до 2018 р., а після відставки Р. Тіллерсона (про яку Д. Трамп повідомив дописом у Твіттері), його наступник на посаді держсекретаря М. Помпео реалізував волю президента і США вийшли з «ядерної угоди» з Іраном у серпні того ж року [24, с. 13; 25, с. 59].

Ще однією ідеєю-фіксом Д. Трампа була побудова муру на кордоні з Мексикою для упередження неконтрольованого потоку мігрантів до США. Про це він почав говорити ще з 2015 р., а прийшовши до влади, нічим іншим так наполегливо і натхненно не займався, як вивченням проекту муру і деталями його зовнішнього вигляду, зокрема самостійно вибирав фарбу для покриття загороджень і переймався, чим буде заповнений виритий рів біля муру. На його переконання, «усе мало бути гарно, не потворно» і водночас надійно, щоб нікому навіть не хотілося наблизитися до муру. Тому як варіант пропрацьовувалася можливість підключення загороджень до високої електричної напруги. Зрозуміло, що з урахуванням усіх деталей вартість реалізації проекту зростала, але Д. Трамп вважав, що фінансувати його повинна мексиканська сторона. Переговори з цього приводу не дали бажаних результатів, так само як і домагання бюджетних асигнувань через Конгрес. Для старту проекту частину коштів забезпечив Пентагон, а нагляд за будівельними роботами було доручено Департаменту внутрішньої безпеки. Президент постійно вимагав звітів від очільниці департаменту К. Нільсен. Водночас на території США значно посилили обмеження і правила перебування для мігрантів, почастишали перевірки і депортація з країни людей без документів, стало складніше отримати американську візу [20, с. 2–6, 8; 26, с. 43–44]. Слід зазначити, що завдяки зусиллям адміністрації Д. Трампа потік мігрантів з Мексики до США дещо зменшився, однак побудова муру (до травня 2020 р. лише невелика частина загороджень була

готова) не стала для мігрантів серйозною перешкодою. Відтак Дж. Байден, відразу після вступу на посаду президента, своїм виконавчим наказом призупинив установа нових загороджувальних конструкцій на американсько-мексиканському кордоні. Натомість залишається чинною угода USMCA (англ. The United States – Mexico – Canada Agreement), що вступила в дію у липні 2020 р. як наслідок заміни угоди NAFTA, ініційованої президентом Д. Трампом. Нова угода здобула 90% підтримки обох палат Конгресу. Вона більше відповідає інтересам північноамериканських робітників, фермерів, представників малого і середнього бізнесу, захищає права інтелектуальної власності, збалансовує торгівлю і сприяє зростанню економіки країн – учасниць в умовах епохи цифрових технологій [27, с. 87–90].

Слід віддати належне адміністрації Д. Трампа за зусилля, які довелося докласти для реалізації задуму президента переглянути міжнародні багатосторонні і двосторонні угоди, не вигідні, на його думку, для США. На відміну від NAFTA–USMCA, вже у січні 2017 р. Д. Трамп підписав президентський меморандум про вихід США з угоди про TPP (англ. The Trans-Pacific Partnership Agreement) з наміром вести індивідуальні переговори з країнами й укладати двосторонні торговельні договори в інтересах добробуту американських робітників і промисловості. На думку багатьох експертів, президент та адміністрація помилилися щодо стратегічних переваг TPP, адже пріоритетною метою угоди було стримування і протидія економічній могутності КНР. Зі свого боку, Д. Трамп вважав, що TPP шкодить американській економіці та бізнесу, і хотів домогтися кращих умов від двосторонніх угод США з одинадцятьма країнами TPP [28]. Скоріше за все, президент не врахував, що міждержавні угоди – це не контракти у великому бізнесі, тут слід зважати на зобов'язання щодо третіх сторін, конфігурацію взаємозалежностей і потенційні наслідки політичного характеру.

Те саме стосується виходу США з Паризького протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, про що Д. Трамп оголосив у червні 2017 р. На його думку, це завадить іноземним урядам викачувати величезні суми коштів з американського бюджету на вирішення т. зв. кліматичних питань для інших країн, скасує непомірні фінансові та економічні обтяження для США, а відтак захистить американський бізнес і робочі місця. Президент відмовився здійснювати внески на рахунок Фонду «Зелений клімат», призначені його попередником Б. Обамою у розмірі 3 млрд дол. на період 2014–2018 рр., а також виконувати зобов'язання щодо зниження на 25% викидів діоксиду вуглецю в атмосферу до 2025 р. [22, с. 189, 194]. Звісно, виробничі потужності найбільшої економіки у світі та найбільшого забруднювача (за статистичними даними, за рік США викидають в атмосферу понад 5,3 млрд т вуглекислого газу, хоча й продовжують знижувати обсяги викидів) мають бути лояльними до навколишнього середовища, однак не за рахунок закриття підприємств і втрати робочих місць. Сполучені Штати активно залучені до кліматичної дипломатії з КНР, Індією, Бразилією та іншими державами – великими забруднювачами, щоб розділити відповідальність і збалансувати зобов'язання, однак це не повинна бути суто одностороння ініціатива. До речі, за часів адміністрації Дж. У. Буша США не ратифікували Кіотський протокол, за яким лише розвинуті держави мали знизити шкідливі викиди в атмосферу [28, с. 40, 44–45]. Згідно з процедурою, офіційний вихід США з Паризького протоколу відбувся у листопаді 2020 р., проте у січні наступного року президент Дж. Байден відновив попередній статус-кво.

Якщо оточення Д. Трампа не могло завадити йому виконувати передвиборчі обіцянки, то принаймні щодо інших питань намагалося переконати президента змінити думку, перенаправити його увагу або всіляко затягувати з виконанням його вказівок. Так було із наміром Д. Трампа розірвати угоду США з Республікою Корея про вільну торгівлю

(відомою також за аббревіатурою KORUS). Ще наприкінці квітня 2017 р., а повторно наприкінці серпня й у вересні президент заявляв про необхідність переглянути угоду, за якою щорічний дисбаланс торгівлі для США складав 18 млрд дол. Крім того, американці витрачали 3,5 млрд дол. на рік на утримання у Республіці Корея своїх військ, а також 1 млрд дол. на обслуговування розташованого там протиракетного комплексу THAAD [22, с. 21–22]. Ці заяви були зовсім не на часі, адже у липні КНДР здійснила запуск міжконтинентальної балістичної ракети Hwasong-14, на початку вересня провела підземне ядерне випробування, а згодом, наприкінці листопада, протестувала ракету Hwasong-15, здатну досягти континентальної частини США. Незважаючи на агресивну і провокативну риторику Д. Трампа у бік Пхеньяна і стримані, виважені коментарі держсекретаря Р. Тіллерсона та очільника Пентагону Дж. Меттіса, запруження у відносинах США та КНДР наростало [29]. Тому тиск Д. Трампа на президента Республіки Корея Мун Чже Іна і критика KORUS були щонайменше не логічні. На засіданні РНБ у січні 2018 р. Дж. Меттіс безапеляційно стверджував, що в таких умовах необхідно допомагати Республіці Корея, а президент Д. Трамп поводить як школяр і ризикує ядерною війною [22, с. 305–306]. Своєю чергою, керівництво Республіки Корея зробило крок назустріч відновленню міжкорейського діалогу і запросило команду північнокорейських спортсменів взяти участь у Зимових олімпійських іграх у м. Пйончанг. Завдяки цій ініціативі президент Мун Чже Ін виступив посередником у налагодженні контакту між американською та північнокорейською сторонами для організації саміту Д. Трампа з лідером КНДР Кім Чен Ином [30, с. 88–89]. А завдяки раціональній, наполегливій роботі й ефективному маневруванню адміністрації Д. Трампа вдалося не лише уникнути розірвання KORUS, а й напрацювати оновлений текст угоди, який президенти обох держав підписали у вересні 2018 р.

І хоча саміти Д. Трампа і Кім Чен Ина у Сінгапурі (червень 2018 р.) та Ханой (лютий 2019 р.) завершилися без конкретних результатів, президент США у своєму нестримному емоційному стилі оголосив, що «відтепер усі можуть почуватися безпечніше, адже ядерної загрози з боку КНДР більше не існує» [31, с. 96]. Перекоаний, що у зовнішній політиці головну роль відіграють особисті відносини між лідерами держав, Д. Трамп небезпідставно вважав зустрічі з Кім Чен Ином історичними. Він першим з американських чинних президентів вів переговори з лідером КНДР віч-на-віч, а також першим з американських чинних президентів побував на території цієї країни за весь час її існування, символічно перейшовши демаркаційну лінію, що розділяє КНДР та Республіку Корея, для третьої зустрічі з Кім Чен Ином у червні 2019 р. Такі нестандартні кроки Д. Трампа – залишити саміт у Ханой, ухилиючись від підписання не вигідної угоди, а потім запросити лідера КНДР через Твіттер зустрітися утретє, – прямий прояв його «екстраверсії» у дії і претензія на ефективність неконвенційної дипломатії. Іншими словами, стратегія «максимального тиску», погодження на посередництво зацікавленої третьої сторони – Республіки Корея і готовність Д. Трампа йти на контакт з Кім Чен Ином мали сенс: КНДР припинила ядерні випробування і тестові запуски міжконтинентальних балістичних ракет, а рівень напруженості на Корейському півострові суттєво знизився [32].

«Екстраверсія» і бізнес-підхід до врегулювання зовнішньополітичних питань допомогли президенту Д. Трампу завершити «непотрібні», на його думку, для США військові кампанії в Іраку, Афганістані, Сирії і повернути більшість американських військових додому, збалансувати Близький Схід, стримуючи Іран завдяки Ізраїлю та Саудівській Аравії, а також конкурувати у відносинах з КНР та Росією з огляду на американські інтереси.

Висновки. Незважаючи на розкол американського суспільства і постійну гостру критику, найбільш неординарний президент виявився здатним виконувати свої повноваження.

Його манера вести справи і стиль поведінки, такі неприйнятні у вищих політичних колах, стали викликом не лише традиційному розумінню здійснення політики, а й засвідчили необхідність зміни загально прийнятих підходів відповідно до нових реалій. Поняття конвенційності поступалося парадоксальності, контртенденції контролювати події, порушуючи сам хід подій, вирішувати складні проблеми простими інстинктивними рішеннями. Емоційність, ексцентричність, прямолінійність і беззастережність витіснили експертизу, виваженість, узагальнення й обережність. Як зізнався Д. Трамп, «для мене стало справжнім відкриттям, коли я усвідомив, наскільки мудро бути поверхневим» [33, с. 30]. Надмірна «екстраверсія» зі спалахами «нейротизму», удавана посередність і байдужість до всього, окрім власних інтересів, робота на імідж, навіть якщо і негативний, роль бізнес- та шоумена приховували раціональність («сумлінність»). У світі постправди президент Д. Трамп міг собі дозволити нарцисизм й апелювання до етноцентричних цінностей, оскільки усе решта забезпечувала його адміністрація.

Список використаної літератури

1. Immelman A. The Political Personality of 2016 Republican Presidential Nominee Donald J. Trump : 41st Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology. San Antonio, TX, 2018, July 4–7. URL: http://digitalcommons.csbsju.edu/psychology_pubs/103/
2. Immelman A. The Leadership Style of U.S. President Donald J. Trump. Collegeville and St. Joseph, MN: St. John's University and the College of St. Benedict, 2017, January. URL: http://digitalcommons.csbsju.edu/psychology_pubs/107/
3. Immelman A., Griebie A. M. The Personality Profile and Leadership Style of U.S. President Donald J. Trump in Office : 43^d Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology. Berlin, 2020, July 14–16. Retrieved from: http://digitalcommons.csbsju.edu/psychology_pubs/129/
4. Galam S. The Trump Phenomenon. An Explanation from Sociophysics / Centre for Political Research, Sciences Po and CNRS. Paris, 2016. URL: [http://arXiv:1609.03933v1\[physics.soc-ph\]](http://arXiv:1609.03933v1[physics.soc-ph])
5. Boys J. D. The Trump Supremacy? A Year of an Unorthodox American President. *Political Insight*. 2018, April. P. 34–36.
6. Renshon S. A. The Real Psychology of the Trump Presidency. N. Y.: Springer Nature, 2020. 555 p.
7. Marano H. E. Shrinks Battle Over Diagnosing Donald Trump. Chaos in the White House Fuels Discord Amongst the Experts. *Psychology Today*. 2017, January 31. URL: <http://www.psychologytoday.com/blog/brainstorm/201701/shrinks-battle-over-diagnosing-donald-trump>
8. Sword R., Zimbardo Ph. The Elephant in the Room. It's Time We Talked Openly About Donald Trump's Mental Health. *Psychology Today*. 2017, February 28. URL: <http://www.psychologytoday.com/blog/the-time-cure/201702/the-elephant-in-the-room>
9. Goldberg L. R. An Alternative «Description of Personality»: The Big-Five Factor Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1990, Vol. 59(6). P. 1216–1229.
10. Goldberg, L. R. The Structure of Personality Traits: Vertical and Horizontal Aspects. In *Studying Lives Through Time: Personality and Development* / ed. by D. C. Funder, R. D. Parke, C. Tomlinson-Keasey, K. Widaman. Washington, D. C.: American Psychological Association, 1993. P. 169–188.
11. Blair G. The Trumps: Three Generations of Builders and a Presidential Candidate. N. Y.: Simon & Schuster, 2015. 592 p.

12. Slater D. No Such Thing as Over-Exposure. Inside the Life and Celebrity of Donald Trump. Hoboken, NJ: Prentice Hall, 2005. 247 p.
13. D'Antonio M. The Truth about Trump. N. Y.: St. Martin's Publishing Group, 2016. 352 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=3TinCwAAQBAJ&printsec=frontcover&vq=difficult+guy&hl=uk#v=onepage&q=difficult%20guy&f=false>
14. Tuccille J. Trump: The Saga of America's Most Powerful Real Estate Baron. Hopkins, MN: Beard Books, 2004. 288 p.
15. Timothy L. O'Brien on the Methodology and Madness of Trump / Politics War Room. 2020, June 11. URL: <https://ncpodcasts.com/war-room-episodes/33-timothy-l-obrien>
16. Kranish M., Fisher M. Trump Revealed: An American Journey of Ambition, Ego, Money, and Power. N. Y.: Simon & Schuster, 2016. 431 p.
17. Brooks D. The Decline of Anti-Trumpism. *The New York Times*. 2018, January 8. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2018/01/08/opinion/anti-trump-opposition.html>
18. McCain J., Salter M. The Restless Wave: Good Times, Just Causes, Great Fights, and Other Appreciations. N. Y.: Simon & Schuster, 2018. 416 p.
19. Protecting the Nation From Foreign Terrorist Entry into the USA / Department of Homeland Security. 2017, January 27. URL: <https://www.dhs.gov/news/2017/01/29/protecting-nation-foreign-terrorist-entry-united-states>
20. Hirschfeld Davis J., Shear M. D. Border Wars: Inside Trump's Assault on Immigration. N. Y.: Simon & Schuster, 2019. 480 p.
21. Trump D. Great Again: How to Fix Our Crippled America. N. Y.: Simon & Schuster, 2016. 208 p.
22. Snodward D. Fear: Trump in the White House. N. Y.: Simon & Schuster, 2019. 448 p.
23. Snodgrass G. Holding the Line: Inside Trump's Pentagon with Secretary Mattis. N. Y.: Penguin Books, 2019. 352 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=RdmJDwAAQB AJ&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q=natural%20foil&f=false>
24. Bergen P. Trump and His Generals: The Cost of Chaos. N. Y.: Penguin Press, 2019. 400 p.
25. Entessar N., Afrasiabi K. L. Trump and Iran: From Containment to Confrontation. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2019. 288 p.
26. O'Neil Sh. The Mexican Standoff. Trump and the Art of the Workaround. *Foreign Affairs*. 2017, Vol. 96, N 5. P. 43–49.
27. Lighthizer R. How to Make Trade Work for Workers. Charting a Path Between Protectionism and Globalism. *Foreign Affairs*. 2020, Vol. 99, N 4. P. 78–92.
28. Blackwill R., Rappleye Th. Trump's Five Mistaken Reasons for Withdrawing from the Trans-Pacific Partnership // *Foreign Policy*. 2017, June 22. URL: <https://foreignpolicy.com/2017/06/22/trumps-five-mistaken-reasons-for-withdrawing-from-the-trans-pacific-partnership-china-trade-economics/>
29. Kahl C. The United States Should Resolve to Avoid War with North Korea in 2018. *Foreign Policy*. 2017, December 27. URL: <http://foreignpolicy.com/2017/12/27/the-united-states-should-resolve-to-avoid-war-with-north-korea-in-2018/>
30. Cha V., Katz K. F. The Right Way to Coerce North Korea. Ending the Threat Without Going to War. *Foreign Affairs*. 2018, Vol. 97, N 3. P. 87–100.
31. Pak J. H. What Kim Wants. The Hopes and Fears of North Korea's Dictator. *Foreign Affairs*. 2020, Vol. 99, N 3. P. 96–106.
32. Baker P., Crowley M. Trump Steps into North Korea and Agrees with Kim Jong-un to Resume Talks // *The New York Times*. 2019, June 30. URL: <https://www.nytimes.com/2019/06/30/world/asia/trump-north-korea-dmz.html>
33. Hart R. P. Trump and Us: What He Says and Why People Listen. Cambridge, MA.: Cambridge University Press, 2020. 278 p.

**«PERSONAL FACTOR» INFLUENCE ON THE FOREIGN POLICY
DECISION-MAKING IN THE PRESIDENT DONALD J. TRUMP ADMINISTRATION****Svitlana Pyk***Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Political Science and International Relations
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article studies «personal factor» influence in the process of foreign policy decision-making in the President D. Trump administration. President's unusual behavior directly affected the pursuit of foreign policy as well as his administration functioning in general. Controversial statements and extravagant actions of D. Trump proved his foreign policy to be chaotic, inconsistent with traditional approach and methods of the previous presidential administrations' agenda, and biased by prevailing «personal factor».

The research concerning «personal factor» in foreign policy is based on the Five Factor Model of personality designed by American psychologists R. McCrae and P. Costa-jr. in addition with interdisciplinary studies dedicated to the political personality of D. Trump, conducted by such psychologists and politologists, as A. Immelman, A. M. Griebie, S. Galam, J. Boys, S. Renshon, H. Marano, R. Sword, Ph. Zimbardo. To the psychobiographical portrait of D. Trump add numbers of biographical books (by G. Blair, M. D'Antonio, J. Tuccille, T. O'Brien, M. Kranish and M. Fisher), the books authored and co-authored by D. Trump and dedicated mostly to the business development and success, as well as the wide range of studies on the phenomenon of D. Trump's presidency (by J. Green, J. Hirschfeld Davis and M. Shear, N. Entessar and K. Afrasiabi, P. Bergen, Ph. Rucker and C. Leonnig, R. Hart, S. Reuben, R. Slater, M. Wolff and others).

D. Trump's personal profile is divided so far as the image he promotes for himself in business and media covers and hides his real personality. D. Trump's personality traits in their complexity claim extremally high level of «extraversion» that is complementary to «neuroticism» with the negative correlation of the latter with «conscientiousness». In the foreign policy decision-making it reveals ambitiousness and goal-pursuit, assertiveness, decisive thinking and domination, but either could lead to non-prudent, unconstrained behaviour, irritability and irrationality within uncomfortable circumstances. That is why President Trump and his foreign policy were heavily criticized and even regular shift of cabinet members and top advisors didn't do much change or balance. Almost every single foreign policy initiative was opposed by the staff because of risky or dim consequences for the future. D. Trump's global reputation as an unreliable, unpredictable, and shameless leader, whose words were little trustworthy, has damaged the U.S. international stance.

Key words: «personal factor», Five Factor Model of personality, «extraversion», «neuroticism», President D. Trump administration, foreign policy decision.

УДК 327.8:32.019.51

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.21>

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА БІЛОРУСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Тарас Польовий

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут прикладної математики та фундаментальних наук,
кафедра міжнародної інформації
пл. Святого Юра, 3, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто проблему ефективності російського інформаційного впливу в Білорусі. Виділено і проаналізовано три ключові маркери, котрі, дозволили, в певній мірі, продемонструвати ступінь російського інформаційного впливу на білоруське суспільство. А саме: 1) рівень популярності державних та російських медіа; 2) визначення рівня проросійської орієнтованості білорусів; 3) відношення білоруського суспільства щодо війни Росії проти України.

На основі даних соціологічних досліджень проаналізовано рівень сприйняття білорусами російської пропаганди в залежності від джерела отримання інформації. Констатується, що перенесення російської пропагандистської повістки в білоруський інформаційний простір не мало масового ефекту, що не дало можливості повною мірою нав'язати трансльовані наративи більшості білоруського суспільства. При цьому, відзначається, що рівень довіри до державних медіа в білоруському суспільстві є нижчим ніж в російському, що ускладнювало можливість успішного копіювання російських наративів на білоруські реалії. Спираючись на дані соціологічних досліджень, проаналізовано рівень проросійської орієнтованості білорусів. Підкреслено амбівалентність у ставленні білоруського суспільства до Росії, коли при загальному позитивному відношенні до росіян і Росії, майже половина білорусів схильні вбачати в сусідній країні найбільшу загрозу для власної територіальної цілісності. Не сприяє поширенню російської пропаганди і неоднозначне сприйняття Росії білорусами, які при збереженні позитивного ставлення, одночасно, сприймають її як загрозу.

На основі аналізу соціологічних даних щодо ставлення білорусів до війни Росії проти України, зроблено висновок, що білоруське суспільство у своєму відношенні до російсько-української війни зайняло до певної міри серединну позицію між полярними проукраїнськими та проросійськими інтерпретаціями. Автором висловлено припущення, що перспективи для подальшого масового розповсюдження російського пропагандистського впливу на значну частину білоруського суспільства є доволі обмеженими.

Ключові слова: білоруське суспільство, інформаційний простір, російська пропаганда, соціологічні опитування.

Постановка проблеми

Проблема контролю над власним інформаційним простором упродовж тривалого часу була актуальною для білоруської влади. Початок російсько-української війни та анексія Криму у 2014 році, періодичні антибілоруські інформаційні кампанії, та ін., продемонстрували, наскільки важливим для держави є контроль над власним інформаційним полем. Домінування російської мови в Білорусі, популярність російського новинного та розважального контенту, не сприяло створенню національного інформаційного простору. Це давало підстави сприймати Білорусь як частину російського інформаційного ландшафту. Внаслідок чого, створилися сприятливі умови для втілення Росією власної деструктивної повістки

в сусідній державі. Періодичні інформаційно-пропагандистські кампанії реалізовувалися Росією в контексті політичного і економічного тиску на білоруську владу. При цьому, як зазначають дослідники, деструктивна діяльність російських пропагандистських структур здійснювалася із застосуванням раніше апробованих форм, методів та інструментарію впливу на суспільну (історичну) свідомість населення пострадянських держав [1, с. 55].

Недовіра громадян до державних медіа на фоні інформаційної кампанії з висвітлення пандемії COVID-19 та політична криза 2020 року в Білорусі, суттєво вплинули на інформаційне поле. Після працевлаштування на білоруському телебаченні російських спеціалістів, присутність російських нарративів в інформаційному просторі Білорусі почала зростати, а риторика коментаторів стала різкішою. Білоруське телебачення, яке раніше було під повним контролем білоруської влади, було взято під російський контроль [2]. З перенесенням в білоруський інформаційний простір інформаційної повістки російських телеканалів, в країні закрилися незалежні медіа. Активну роль у просуванні російських пропаганди стала відігравати мережа проросійських інтернет ресурсів. Враховуючи сталу присутність російських телеканалів, інформаційний простір Білорусі опинився під фактичним впливом Росії, що дало підстави аналітикам констатувати втрату інформаційного суверенітету та синхронізацію медіаповідстки білоруських державних медіа із про(кремлівськими) [3], [4].

Таким чином, склалися сприятливі передумови для формування проросійської картини світу білоруському суспільству. У зв'язку з цим постає необхідність оцінки рівня сприйняття білоруським суспільством російської пропаганди та підтвердження гіпотези, що російська пропаганда попри схожість нарративів, є менш впливовою в Білорусі ніж у Росії. Хронологічні межі даного дослідження 2020-2022 роки: від політичної кризи в Білорусі до початку широкомасштабної війни Росії проти України.

Джерельна база дослідження

З огляду на вищезазначене, важливим джерелом інформації слугували заміри громадської думки проведенні різними соціологічними службами з 2020 до 2022 року. Соціологічний аспект є значущим з огляду на те, що в Білорусі фактично відсутня незалежна соціологія. У 2016 році припинив діяльність Незалежний інститут соціально-економічних і політичних досліджень (НИСЭПИ), який регулярно публікував результати соціологічних опитувань та аналітику. У зв'язку з чим, опитування громадської думки в Білорусі проводилися соціологічними службами з-за кордону, що обмежує доступ до отримання достовірних даних про стан громадської думки в країні. Відтак, сформульовані у цьому дослідженні висновки, значним чином базувалися на результатах досліджень проведених соціологічними компаніями з-закордону. Зокрема, були використані дані: британського аналітичного центру Sociolytics, Королівського інституту міжнародних відносин Chatham House, Варшавського центру східних студій (OSW), моніторингах Білоруської асоціації журналістів (БАЗ), білоруської дослідницької компанії MIA Research, Білоруської аналітичної майстерні (BAW) у Варшаві та російського Левада-центру.

Відзначимо і наявність ряду наукових публікацій, автори яких розглядали різноманітні аспекти російського пропагандистського впливу в Білорусі. Аляксандр Казак досліджував форми і ефективність російського інформаційного впливу в Білорусі та можливі методи протистояння негативним наслідкам дезінформації [5]. Цінною стала публікація Ольги Гапеевої, яка проаналізувала інформаційні кампанії, форми і методи інформаційного впливу, здійснювані Росією в інформаційному просторі Білорусі [1]. Фактор інформаційно-психологічних війн в контексті російсько-білоруських відносин, розглядала російська дослідниця Юлія Тагільцева [6]. Важливим став аналітичний матеріал білоруської дослідниці Єлени Артеменко-Мельянцової опублікований в збірнику оглядових та аналітичних

матеріалів щодо розвитку ситуації в Республіці Білорусь в 2020 році. Авторка визначала поточний стан білоруських ЗМІ на 2020 рік, через зниження рівня довіри до державних медіа і посилення поляризації інформаційного простору і громадської думки на фоні агресивної риторики [7].

Опрацювавши результати соціологічних досліджень і праць згаданих дослідників, було виділено ключові маркери, котрі, на наш погляд, дозволили демонструвати рівень російського інформаційного впливу на білоруське суспільство:

- популярність державних та російських медіа;
- визначення рівня проросійської орієнтованості білорусів;
- ставлення білорусів до війни Росії проти України.

Далі, розглянемо перелічені критерії в їх соціологічному вимірі.

Популярність державних та російських медіа

Для розуміння фрагментарного розподілу аудиторії відносно пріоритетних джерел отримання інформації, наведемо дані національного опитування проведеного компанією *MIA Research* наприкінці 2019 року, показували, що з інтернету беруть інформацію приблизно стільки ж білорусів, скільки із телебачення. Розподіл джерел споживання інформації виглядав таким чином:

- телебачення- 54%;
- інтернет-50%;
- соцмережі-27,4%;
- газети і журнали-13,5%;
- радіо-9,9%.

При цьому, якщо молоде покоління в основному брало інформацію із інтернету, то старше – із телебачення. Важливим фактором, який ілюстрував критичне ставлення білорусів до споживання інформації, стало погодження більшістю опитаних із твердженням, що медіа часто нав'язують свою думку замість того, щоб повідомляти факти [8].

Враховуючи такий розподіл, відзначимо, що одним із наслідків політичної кризи 2020 року стала поляризація білоруського суспільства¹, яка позначилася на різноманітних сферах взаємодії влади і соціуму. На фоні політичних протестів у білоруському суспільстві з'явився запит, на доступ до альтернативних джерел інформації. Ними стали соціальні мережі, телеграм канали та ін. інформаційна політика білоруської влади не відповідала запитам суспільства і, за визначенням аналітиків, мала конфронтаційний характер відносно прихильників протестів [7]. Поширеним явищем в медіа, стала різка та агресивна риторика, супроводжувана використанням мови ворожнечі, яка доти не була притаманною для інформаційного простору Білорусі.

Присутність проросійських наративів на державному телебаченні, відзначали у своїх моніторингах аналітики Білоруської асоціації журналістів (БАЖ). За їх даними, білоруська аудиторія, як і раніше, системно і регулярно отримувала переважно російський медійний порядок денний і прокремлівський погляд на основні події у світі. Відбувалося це на фоні сприяння, зі сторони влади, просуванню контенту “русского мира” та при відсутності критичного погляду на білорусько-російські відносини [9]. Тим самим, можна констатувати втрату владного контролю над інформаційним простором, і, одночасно, довіру до державних медіа з боку значної частини білоруського суспільства [7].

¹ Згідно з результатами дослідження, проведеного з 23 липня по 3 серпня 2021 року організацією Chatham House, у Білорусі є три ключові сегменти суспільства: ядро протесту (36%), нейтральна частина (36%), прихильники Олександра Лукашенка (28%). В: Chatham House. Взгляды белорусов на политический кризис. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LMW32mEgEP-Fk9CrqYyJpWt7nzjQFhAR/view>

Наведені вище твердження підкріплювалося і результатами опитувань проведеного літом 2021 року Королівським інститутом міжнародних відносин Chatham House. Згідно яких, 18% опитаних респондентів довіряли державним медіа, тоді як 37% – незалежним медіа [10]. Дещо інші кількісні показники (які, втім, відображають наявність тенденцій аналогічних поданим вище результатам) з цього приводу наводять дослідники британського аналітичного центру Sociolytics, які провели соціологічне дослідження з метою оцінки ефективності роботи російських пропагандистів в Білорусі. Так, 54,3% білорусів віддавали перевагу незалежним медіа і лише 29,4% – державним; решта 16,3% використовували обидва джерела [11].

Натомість, в Росії, за даними Левада-центру, телебачення залишалося найпопулярнішим джерелом інформації (74%) із найвищим рівнем довіри серед медіа (50%). Показово, що у 2013 році цей показник також складав близько 50%. Тоді як інформації з інтернету і соціальних мереж довіряють – 22% і 20%, відповідно [12].

Для порівняння наведемо результати опитування проведеного у 2017 році Білоруською аналітично майстернею (Варшава). У той час, російські ЗМІ користувалися високим рівнем популярності серед білорусів. 75% населення довіряли російським медіа повністю або частково, тоді як білоруським незалежним медіа – 73%, а державним ЗМІ – 67% населення Білорусі [13]. Така популярність, вочевидь, мала б свідчити про позитивне сприйняття білоруським суспільством проросійських наративів. Однак, з цього приводу доцільно навести результати дослідження білоруського соціолога Андрея Вардомацкого, який вивчав індекс впливу російських ЗМІ в Росії Білорусі та Україні. Дослідник констатував відсутність прямого зв'язку між рівнем рейтингів російських телеканалів та рівнем підтримки російської точки зору. Натомість, визначений Вардомацким індекс впливу російських ЗМІ для Білорусі знаходився посередині між Україною та Росією, що відображало загальну характеристику білоруської громадської думки – як серединної між Росією та Україною [14].

Отже, нерозуміння або ж неврахування російськими медіа-фахівцями специфіки білоруської аудиторії, перешкоджало просуванню пропаганди в інформаційному просторі Білорусі.

Визначення рівня проросійської орієнтованості білорусів

Попри традиційно прихильне ставлення білоруського суспільства до Росії і росіян, упродовж останніх років спостерігалися тенденції, які фіксували певну зміну у сприйнятті білорусами Росії. Показовими, у цьому плані, стали результати дослідження, проведеного наприкінці 2020 року варшавським Центром східних студій (OSW). За результатами якого, 87% білорусів позитивно ставилися до Росії, а до самих росіян – 97%. Паралельно, понад 40% опитаних вбачали у Росії найбільшу загрозу територіальній цілісності Білорусі. Парадоксальним видавалося також і те, що білоруси, при цьому, зберігали прагнення підтримки тісних контактів з Росією, яку самі дедалі частіше асоціювали з корупцією, агресією, диктаторським режимом і низьким рівнем життя. Таке поєднання протилежностей, на думку авторів дослідження, є проявом сприйняття реальності, характерного для білоруського суспільства, але несподіваного для зовнішніх спостерігачів. Оскільки, білоруси, знаходячись на лінії геополітичного розлому між Сходом і Заходом, намагалися балансувати між центрами сили задля збереження власної державності [15].

Одночасно із згаданими процесами, соціологічні дослідження фіксували зниження кількості прихильників об'єднання Білорусі з Росією. За результатами національного опитування, проведеного в серпні 2020 року на замовлення американської газети The Washington Post щодо зовнішньополітичних пріоритетів білорусів, 50,4% респондентів у вибірці від 18 до 40 років стверджували, що хочуть рухатися в сторону Заходу, а 23,3% – в сторону

Росії. Тоді як у вибірці старше 60 років, лише 14,7% – в сторону Заходу, а 62% – за зближення з Росією [16].

Відсутність однозначної позиції серед громадян Білорусі фіксувалися і роком раніше, в результатах опитування проведених Білоруською аналітичною майстернею (BAW). Доцільність поглиблення інтеграції з Росією підтримували 36%, тоді як 43% виступали проти такої ідеї. Ще 20 % – не змогли відповісти на питання [17].

Таким чином, в білоруському суспільстві спостерігалися певні розбіжності серед різних вікових груп, що може призвести до послаблення проросійських зовнішньополітичних устремлінь у майбутньому. Натомість, можемо констатувати прихильність білорусів до принципів нейтралітету. Така тенденція, упродовж тривалого часу, була притаманною не тільки для білоруської влади, але й для громадської думки. Нейтралітет для білоруського суспільства став не лише вираженням компромісу та виваженого і стриманого ставлення відносно подій всередині держави, але й формулою зовнішньополітичного самовизначення. Зазначене показує, що теза про так званий серединний характер білоруської громадської думки є цілком справедливою і відносно вибору зовнішньополітичних пріоритетів.

Ставлення білорусів до війни Росії проти України

До початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року (зокрема і з території Білорусі), в білоруських медіа тривала антиукраїнська інформаційна кампанія, яка супроводжувалася агресивною риторикою Александра Лукашенка. Натомість, тези, які звучали в ефірах білоруських телеканалів співпадали із риторикою російської пропаганди. Через що, актуалізувалося питання відношення білоруського суспільства щодо російсько-української війни.

Як і сприйняття білорусами подій 2014 року та анексії Криму, їх ставлення до продовження російської агресії було неоднозначним, що свідчило про відсутність консенсусу з цього приводу, а також світоглядні та ціннісні розбіжності всередині суспільства. Згідно з даними, соціологічного опитування проведеного Chatham House у період з 5 по 14 березня 2022 року, білоруси розділялися у своїх симпатіях відносно учасників війни:

- 28% опитаних підтримували дії Росії без вступу Білорусі у військовий конфлікт;
- 25% виступали за ідею проголошення повного нейтралітету і виведення всіх іноземних військ;
- 15% схилилися до засудження дій Росії, без вступу у військовий конфлікт;
- 4% пропонували підтримати дії України, без вступу у військовий конфлікт;
- 3% були прихильниками участі у військових діях на боці Росії;
- 2% виступали за засудження дій України без вступу у військовий конфлікт;
- 1% підтримував ідею участі у військовому конфлікті на боці України;
- 21% не змогли відповісти [18].

Таким чином, розпорошення симпатій щодо сторін конфлікту, абсолютна більшість громадян Білорусі не підтримували участь у війні. Між тим, практично третина білорусів підтримувала дії Росії щодо України, що дуже точно співпадає із кількістю прихильників політики Александра Лукашенка (28%) та є свідченням здатності російської пропаганди тісно чи іншою мірою впливати на суспільні настрої. Одночасно, серед білорусів спостерігався консенсус, що їх держава не повинна бути учасником військових дій.

Варти уваги, у цьому контексті, видаються результати дослідження проведеного Білоруською аналітичною майстернею (BAW) 15-26 березня 2022 року. В ході якого, виявилось, що етнічні білоруси (люди, які віднесли себе до етнічних білорусів) – 10%, схильні менше підтримувати участь білоруських військ у війні проти України, аніж люди інших національностей (росіяни, українці, поляки) – 21%. При цьому, Андрей Вардомацкий

відзначав що у дослідженнях на інші теми щодо Білорусі, національний фактор раніше практично не впливав на відповіді респондентів [19].

Будучи розділеним, суспільство опинилося в ситуації, коли громадяни існували у різних інформаційних реальностях. Зважаючи на це, доречно буде продемонструвати кореляцію відношення білорусів до воєнних дій Росії в Україні, відповідно до джерела отримання інформації. Твердження, що Білорусь бере участь у війні на стороні Росії підтримувало 23% глядачів російських державних медіа і 18% глядачів білоруських державних медіа. І, відповідно, 69% і 62% цієї аудиторії вважали, що Білорусь не бере участь в конфлікті. У той же час, серед аудиторії білоруських недержавних та українських медіа, 82% і 77% сприймали Білорусь як учасника війни на стороні Росії. А, відповідно, 12% і 11% стверджували, що Білорусь не є учасником конфлікту [19]. Таким чином, можна спостерігати певну обумовленість трактування подій білорусами, в залежності від джерела отримання інформації.

Отже, в цілому, білоруське суспільство у своєму відношенні до російсько-української війни, зайняло неоднозначну позицію, між абсолютно полярними проукраїнськими та проросійськими інтерпретаціями.

Висновки

З 2020 року, оформився поділ білоруського суспільства, яке існує в різних інформаційних реальностях. Фрагментарність та поляризація інформаційного простору, характеризується обмеженою можливістю взаємовпливу різних груп. Наявність доступу білорусів до різноманітних джерел інформації, ускладнювала можливість успішного прямого перенесення російських пропагандистських наративів у білоруський інформаційний простір. Білоруське суспільство, на відміну від російського, менше прив'язане до телебачення як основного джерела інформації, а рівень довіри до державних медіа в Білорусі є нижчим ніж в Росії. Тому, навіть повне перенесення російської інформаційної повістки у білоруський інформаційний простір не означало її масового прийняття білоруським суспільством. Попри те, приблизно третина населення Білорусі схильна поділяти тези російської пропаганди. Це, з одного боку, вказує на існування певної критичної кількості цільової аудиторії для російської пропаганди. З іншого ж боку, попри існування значної групи нейтрально або ж пасивно налаштованих громадян, можна припустити, що перспективи для подальшого масового розповсюдження російського пропагандистського впливу на велику частину білоруського суспільства є доволі обмеженими. Не сприяє поширенню російської пропаганди і неоднозначне сприйняття Росії білорусами, які, при збереженні позитивного ставлення, одночасно схильні вбачати в сусідній державі загрозу. Виходячи з чого, справедливим, на наш погляд, буде твердження про нейтральність білоруського суспільства та особливий серединний характер громадської думки, що спостерігається, зокрема і в сприйнятті російсько-української війни.

Список використаної літератури

1. Гапеева О. Зміст інформаційних кампаній російської федерації проти республіки Білорусь. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал / Ред. рада: В. М. Литвин, В. А. Смолій, В. Ф. Колесник; Ред. кол.: Т. В. Вронська, В. М. Грицюк, В. П. Капелюшний, І. П. Ковальчук, Л. В. Легасова (гол. колегії), О. Є. Лисенко (заст. гол. колегії, наук. ред.), О. М. Майборода, П. Махцевіч, І. К. Патриляк (наук. ред.), В. М. Сімперович (відп. ред.), О. А. Удод, В. П. Фоміна, Н. О. Шевченко. Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років"; Інститут історії України НАН України. Вип. 3 (17). К., 2017. С. 55–66.

2. Гибридная интервенция. Лукашенко передаёт контроль над Беларусью Кремлю (2020). URL: <https://isans.org/articles/gibridnaya-intervenciya.html>
3. Морозов, А. Михаил Дорошевич: Беларуская медиасистема польностью разрушена. URL: <https://isans.org/articles/mihail-doroshevich-belarusskaya-mediasistema-polnostyu-razrushena.html?fbclid=IwAR2Xhr8j92J50McsKM9MOy9fx0GP4LS81KIKpvqOm89wwgL4-RbSjK6PjPY>
4. Елисеев А. С информационным суверенитетом Беларуси покончено за три недели. URL: <https://isans.org/columns/s-informaczionnym-suverenitetom-belarusi-pokoncheno-za-tri-nedeli.html>
5. Kazak A. Formy i efektywność rosyjskiego oddziaływania informacyjnego na Białorusi. Cywilizacja i Polityka. 2020, nr. 18, s. 240-251. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cip/18/cip1812.pdf>
6. Тагильцева Ю. Р. “Брат ты мне или не брат?”, или информационно-психологическая война в контексте российско-белорусских отношений. Политическая лингвистика. 2014. № 4 (50). С. 180–186.
7. Артёменко-Мельянцова Е. СМИ: утрата контроля и разрушение инфраструктуры. URL: <https://belinstitute.com/sites/default/files/2022-01/yearbook2021.pdf>
8. Шрайбман А. Что думают белорусы? Телевизор и интернет сошлись в битве за умы белорусов. URL: https://www.pactworld.org/sites/default/files/Article_4_Shraibman_Media_RU.pdf
9. Мониторинг пророссийской пропаганды в государственных телевизионных СМИ Беларуси. URL: <https://baj.by/ru/analytics/monitoring-prorossiyskoj-propagandy-v-gosudarstvennyh-televizionnyh-smi-belarusi>
10. Взгляд белорусов на политический кризис. Результаты социологического опроса, проведенного с 23 июля до 3 августа 2021 года. URL: <https://drive.google.com/file/d/1LMW32mEgEP-Fk9CrqYyJpWt7nzjQFhAR/view>
11. Переломить оппозиционные настроения в Беларуси должен десант российских пропагандистов. Ну и как, получается? URL: <https://meduza.io/feature/2020/11/16/perelomit-oppozitsionnye-nastroeniya-v-belarusi-dolzhen-desant-rossiyskih-polittechnologov-nu-i-kak-poluchaetsya>
12. Российский медиаландшафт – 2020. URL: <https://www.levada.ru/2020/05/20/rossijskij-medialandshaft-2020-2/>
13. Уровень доверия к государственным медиа упал, а к независимым – вырос. URL: <https://naviny.by/article/20170608/1496905018-uroven-doveriya-k-gosudarstvennym-media-upal-k-nezavisimym-vyros>
14. Индекс воздействия российских СМИ: Россия, Беларусь, Украина. URL: <https://ms.detector.media/mediadoslidzhennya/post/14672/2015-11-04-yndeks-vozddeystvyua-rossyyskykh-smy-rossyya-belarus-ukrayna/>
15. Białorusini o Polsce, Rosji i sobie. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2021-01-29/belarusians-poland-russia-and-themselves>
16. Toal, G., O’Loughlin J., Bakke K. M. What’s driving the Belarus protests? URL: <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/08/21/whats-driving-belarus-protests/>
17. Большинство опрошенных белорусов не хотят утробления интеграции с Россией <https://thinktanks.by/publication/2019/07/24/bolshinstvo-oproshennyh-belarusov-ne-hotyat-uglubleniya-integratsii-s-rossiy.html>
18. Chatham House. Взгляды белорусов на военный конфликт России и Украины. Результаты социологического опроса, проведенного с 5 по 14 марта 2022 года URL: https://drive.google.com/file/d/1QR4bYE8SVv5xR92xk4DJ79xX5_QJ99As/view
19. Война в Украине: противоречия массового сознания белорусов. URL: <https://reform.by/310249-vojna-v-ukraine-protivorechija-massovogo-soznaniya-belarusov>

THE IMPACT OF RUSSIAN PROPAGANDA ON BELARUSIAN SOCIETY: SOCIOLOGICAL ASPECT

Taras Polovyi

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of Applied Mathematics and Fundamental Sciences,
Department of International Information
Sviatoho Yura Square, 3, 79000, Lviv, Ukraine*

The article considers the problem of the Russian information influence effectiveness in Belarus. Three key markers have been identified and analyzed, which have, to some extent, demonstrated the degree of Russian informational influence on Belarusian society. Namely: 1) the level of popularity of state and Russian media; 2) determining the level of pro-Russian orientation of Belarusians; 3) the attitude of Belarusian society towards Russia's war against Ukraine.

Based on sociological research, the level of perception of Belarusians of Russian propaganda depending on the source of information was analyzed. It is stated that the transfer of the Russian propaganda agenda to the Belarusian information space did not have a mass effect, which did not allow to fully impose the broadcasted narratives on the majority of Belarusian society. At the same time, it is noted that the level of trust in the state media in the Belarusian society is lower than in the Russian one, which made it difficult to successfully transfer Russian narratives to the Belarusian realities. Based on sociological research, the level of pro-Russian orientation of Belarusians is analyzed. The ambivalence in the attitude of the Belarusian society towards Russia is emphasized, when with the general positive attitude towards the Russians and Russia, almost half of the Belarusians tend to see in the neighboring country the greatest threat to their own territorial integrity. The ambiguous perception of Russia by Belarusians, who at the same time perceive it as a threat while maintaining a positive attitude, does not contribute to the spread of Russian propaganda.

Based on the analysis of sociological data on the attitude of Belarusians to Russia's war against Ukraine, it is concluded that Belarusian society in its attitude to the Russian-Ukrainian war has taken a somewhat middle position between polar pro-Ukrainian and pro-Russian interpretations. The author suggests that the prospects for further mass dissemination of Russian propaganda influence on a large part of Belarusian society are quite limited.

Key words: Belarusian society, information space, Russian propaganda, sociological polls.

УДК 323.321

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.22>

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В СУЧАСНІЙ УГОРЩИНІ: ОСНОВНІ ІНСТРУМЕНТИ

Яна Сичова

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто особливості політики пам'яті в сучасній Угорщині шляхом визначення основних інструментів її конструювання та впровадження. Зазначено, що розвиток глобалізаційних процесів призводить до активізації правих консервативних політичних партій, а також зростання їхньої популярності серед населення. Ключовим принципом правих консерваторів, ядром яких є популістська риторика, є поділ світу на «Ми» – «Вони», «свій» – «чужий», «друг» – «ворог», що лежить в основі правоконсервативної політики ідентичності. Ця дихотомія, своєю чергою, актуалізує значення «нашої пам'яті», «нашої історії», що призводить до спроби догматизації владними інститутами певної інтерпретації подій минулого, вигідного конкретній національній спільноті.

Обґрунтовано вибір Угорщини як держави, якою понад десятиліття керує націонал-консервативна правляча партія, одним із пріоритетів якої є захист ідентичності угорців. З'ясовано політичний ландшафт у сучасній Угорщині, репрезентований політичною партією «Фідес – Угорський громадянський союз» (угор. Fidesz – Magyar Polgári Szövetség). Визначено ключові політичні візії угорської правлячої партії, зокрема в контексті колективної ідентичності та національної пам'яті. Запропоновано та проаналізовано низку основних інструментів формування та реалізації політики пам'яті в сучасній Угорщині – як на державному рівні (законодавство, національні свята та герої, контроль системи освіти, охорона пам'ятників і пам'яток), так і на побутовому (створення медіапродуктів, пов'язаних з історичною тематикою). Доведено, що політика пам'яті в сучасній Угорщині є актуальним унаочненням консервативної політики пам'яті, метою якої є захист угорської християнської ідентичності. Інструменти конструювання та реалізації колективної пам'яті в Угорщині демонструють прагнення правлячої партії щодо відродження «Великої Угорщини» (до Тріанонського договору 1920 року).

Ключові слова: політика пам'яті, колективна пам'ять, політика ідентичності, Угорщина, правий консерватизм, популізм, «Fidesz – Magyar Polgári Szövetség».

Формування нового соціокультурного порядку, значною мірою пов'язаного з глобалізаційними процесами, актуалізує діяльність правих політичних сил, зокрема правих консерваторів. Позаяк одним із наслідків глобалізації є трансформація традиційної держави-нації, зокрема «розмивання» національної ідентичності спільнот, праві консерватори апелюють до необхідності ренаціоналізації та захисту національної ідентичності. Використовуючи правопопулістську риторичку, праві політичні партії конструюють страх, уособленням якого стають «Вони»: «чужинці», «вороги». Оскільки однією зі складових національної ідентичності є колективна пам'ять, пропонуємо розглянути політику національної пам'яті на прикладі Угорщини – держави, якою понад десятиліття керує правоконсервативна партія – «Fidesz». Оскільки правоконсерватори ділять світ на «своїх» і «чужих», важливого значення набуває «наша пам'ять», зокрема політика, спрямована на встановлення певної інтерпретації минулого, вигідної конкретній національній спільноті.

У результаті останніх парламентських виборів в Угорщині (2022) вчетверте поспіль перемогу здобула націонал-консервативна партія «Фідес – Угорський громадянський союз» (угор. Fidesz – Magyar Polgári Szövetség), молодшим коаліційним партнером якої традиційно стала Християнсько-демократична народна партія. На останніх виборах коаліція отримала 68% голосів виборців (135/199 мандатів у парламенті). На посаді прем'єр-міністра залишився В. Орбан. Зазначимо, що у 2010 році «Фідес» не вперше стала правлячою партією Угорщини: на виборах 1998 року правоконсерватори здобули перемогу й керували в Угорщині протягом 1998-2002 років. У межах статті зазначений період також буде взятий до уваги в контексті дослідження політики пам'яті в Угорщині.

З ідеологічної точки зору «Фідес» є правоконсервативною націоналістичною партією, яка спирається на три консервативні гасла – християнство, родину та батьківщину [1]. Партія акцентує на ролі сильної католицької церкви, а також необхідності захисту угорської мови та культури. У 2014 році В. Орбан виступив з маніфестом, у якому окреслив своє бачення майбутнього Угорщини. Зокрема, прем'єр-міністр зазначив, що епоха ліберальних демократій добігає кінця, тому ключовим завданням уряду є захист національних інтересів [2].

Для розуміння специфіки політики ідентичності й пам'яті в сучасній Угорщині пропонуємо здійснити спробу визначення основних інструментів політики пам'яті. Серед них виділяємо:

1) *створення спеціалізованих установ* – інституцій, діяльність яких пов'язана з колективною пам'яттю. Зокрема: Комітет національної пам'яті, на сайті якого [3] можна ознайомитися з новинами в галузі політики пам'яті, комеморативними заходами та літературою на окреслену тематику; Інститут вивчення історії зміни режиму; Інститут національної спадщини; Інститут дослідження комунізму; Історичний науково-дослідний інститут VERITAS; Будинок терору (дослідження історії фашистського та комуністичного режимів); Інститут історії Габсбургів (заохочення та координація наукової діяльності й досліджень періоду імперії Габсбургів).

2) *створення календаря національних свят*. Зокрема, 15 березня Угорщина відзначає День угорської революції 1848 року (боротьба за незалежність угорського народу від правління Габсбургів; щороку цього дня зранку біля будівлі парламенту підіймають угорський прапор, після чого відбувається святкова хода, яку супроводжує угорський гімн і національні пісні) [4]; 4 червня – День національної єдності (День пам'яті Тріанонського договору 1920 року); 20 серпня – День Св. Іштвана (на честь заснування угорської держави та її першого короля; день супроводжується святковою месою, перенесенням мощей короля по місту та феєрверками) [5]; 23 жовтня – День пам'яті угорського повстання 1956 року проти комуністичного режиму – відбуваються поминальні служби та покладання квітів до пам'ятників загиблим [6].

3) *створення пантеону національних героїв та їхня комеморація*. У січні 2011 року, коли Угорщина розпочала піврічне головування в ЄС, угорське представництво виставило в будівлі Європарламенту килим із витканою історією Угорщини. Окрім національних символів, килим зображував героїв Угорщини, а саме: Ф. П Ракоці (керівник антигабсбурзької визвольної війни 1703-1711); Ш. Петефі (національний поет, автор «Національної пісні», яка закликала угорців до революційної боротьби 1848-1849 рр.); Л. Кошут (керівник угорської революції 1848-1849); 13 мучеників Араду (13 угорських генералів, страчених Австрійською імперією в м. Арад після поразки революції 1848-1849) [7]; І. Надь (прем'єр-міністр Угорської Народної Республіки під час придушення радянськими військами угорської революції 1956). У 2012 році з ініціативи уряду було організовано

виставку «Герої, королі, святі», де, окрім історичних персонажів і подій, було продемонстровано серію ілюстрацій до нової конституції (2012) [8].

4) *ухвалення законів, спрямованих на догматизацію конкретної інтерпретації минулого*. У 2000 році було прийнято так званий Закон про тисячоліття [заснування Угорщини], згідно з яким корону Св. Іштвана перенесли з Національного музею до будівлі парламенту. Угорський академік С. Ковач зазначає, що правоконсервативна еліта «хотіла підкреслити давню історичну спадкоємність нинішньої угорської держави, а не її сучасне демократичне коріння» [8]. 1 січня 2012 року набула чинності нова конституція, преамбула якої наголошує [9, с. 3-4]: 1) гордість угорців за те, що король Св. Іштван понад тисячу років тому побудував християнську Угорщину; 2) не визнання призупинення дії угорської історичної конституції внаслідок іноземної окупації; 3) заперечення будь-якого терміну давності за нелюдські злочини, вчинені проти угорської нації з боку націонал-соціалістичної та комуністичної диктатур; 4) не визнання комуністичної конституції (1949), з огляду на її тиранічний характер; 5) становлення нинішньої свободи відбулося завдяки антирадянській революції 1956; 6) з 19 березня 1944 до 2 травня 1990 Угорщина перебувала під окупаційною владою. У статті 1 (1) конституції зазначається, що Угорська соціалістична робоча партія була «злочинною організацією», лідери якої несуть відповідальність «без строку давності». Конституція 2012 року наголошує на необхідності відповідальності комуністичного режиму за знищення угорської демократії після Другої світової війни [9]. Стаття У (5) наголошує на необхідності зменшення пенсій та інших пільг окремим лідерам комуністичної диктатури [9].

5) *контроль над системою освіти*. 1) У 2017 році В. Орбан звернувся до Міністерства людських ресурсів і Міністерства оборони з проханням розробити шкільну патріотичну програму з питань оборони батьківщини, а також уведення обов'язкової релігійної освіти шляхом скорочення уроків із фізичної культури. 2) уряд В. Orbana включив до шкільної програми твори письменників, які сповідували крайні праві, антисемітські погляди (А. Васс, С. Тормай, Й. Ніро) [10]. 3) наступ на приватний англomовний Центрально-європейський університет (CEU), ключову роль у фінансуванні якого відіграє Дж. Сорос, який є об'єктом нищівної критики партії «Фідес».

6) *створення медіапродуктів на історичну тематику*. Протягом правління «Фідес» в Угорщині було створено низку історичних фільмів, серед яких: 1) кінофільм «Смак сонячного світла» (1999) І. Сабо, у якому зображено боротьбу героя-єврея проти комуністичної системи, яка знищила його батька; 2) кінофільм «Посол у Берн» (2014) А. Сас, який зображує придушення радянськими військами угорського повстання 1956 року; 3) кінофільм «Син Шаула» (2015) Л. Немеша, у якому зображено життя ув'язнених євреїв та злочини нацистів у концтаборі Аушвіц-Біркенау. Серед ключових угорських інтернет-порталів, присвячених колективній пам'яті та минулому, визначаємо: 1) Mult-kor [11], який хронологічно розподілений на три періоди: Середньовіччя, ХХ ст. і Новий час. Цікавою є рубрика «Цього дня», яка демонструє події, які відбувалися цього дня в різні роки. Так, наприклад, 20 квітня 1919 року один із засновників Угорської комуністичної партії Т. Самуелі віддав наказ про розстріл декількох угорських танків, які не ввійшли до Червоної Армії. 2) Huszadik Század [12], який базується на архівних матеріалах. На сайті є розділ «Приватне ХХ ст.», де кожен охочий має змогу завантажувати фотографії з приватної колекції та ділитися власними думками про минуле століття. Цікавим є те, що найбільш популярною є тема Трианонського договору та його наслідків для Угорщини.

7) *охорона історичних пам'ятників і пам'яток*. Конституція 2012 року проголошує «обов'язок захищати культурні цінності, які є частиною спільної спадщини нації» [9, с. 3].

В Угорщині більшість пам'ятників і пам'яток комуністичної доби зібрано в одному місці – парку Memento (Будапешт). До угорських «культурних цінностей» належать: Замок Вайдахуньяд (споруджений на честь тисячоліття Угорщини в 1896), Парк національної спадщини Ópusztaszer, Королівський палац (Будапешт), Егерська фортеця (Будапешт) – демонструє героїчну оборону від турків 1552 року та ін. У контексті пам'ятників найбільший інтерес становить пам'ятник жертвам фашизму на площі Свободи в Будапешті (2014). Він являє собою фігуру беззахисного янгола (Угорщина), на якого нападає чорний орел (Німеччина). Після встановлення пам'ятника сотні людей вийшли на площу з протестами. Вони принесли до пам'ятника свічки та квіти, фотографії та речі знищених євреїв, а також спільні фотографії М. Хорті з А. Гітлером, які є нагадуванням про те, що Угорщина брала участь у війні на боці Гітлера [13].

8) *дискурс «травми Тріанону»*. Після поразки Австро-Угорщини в Першій світовій війні було укладено Тріанонський договір (1920), згідно з яким Угорщина втратила $\frac{2}{3}$ своєї території та $\frac{1}{2}$ населення [14]. У сучасному угорському контексті це призвело до таких наслідків: 1) конституційне закріплення відповідальності Угорщини за долю етнічних угорців, які проживають за кордоном [9, с. 5], а також спрощення процедури надання громадянства етнічним угорцям, які з певних причин, зокрема історичних, проживають за межами сучасної Угорщини. З 2012 року етнічні угорці мають право голосу на угорських виборах; 2) «прохання» В. Орбана щодо автономії українського Закарпаття та подвійного громадянства його мешканців [15]; 3) створення посади спеціального міністра, який «відповідає за розвиток Закарпатської області», що призвело до конфлікту з Україною та вимоги перейменувати посаду [16]; 4) створення так званого «тріанонського бізнесу» («мадьярські магазини, ностальгійні поїздки в Трансільванію тощо») [8]; 5) створення музею Тріанону (Варпалота); 6) підтримка з боку правлячої партії обов'язкової освіти етнічних угорців, що проживають за кордоном, угорською мовою [17].

9) *використання історичної державної символіки*. Сучасний герб Угорщини практично ідентичний до герба Королівства Угорщини (1342-1780). На ньому зображено щит, корону Св. Іштвана та патріарший хрест. Герби дещо різняться лише виглядом корони.

10) *заборона використання комуністичної та нацистської символіки*. У 2000 році Угорщина ввела відповідальність за публічне використання нацистських або комуністичних символів (наприклад, георгіївської стрічки). Конституційний суд визнав незаконність цього рішення після відповідного вироку Європейського суду з прав людини [18].

11) *вимога щодо відшкодування збитків постраждалим унаслідок Голокосту*. Угорщина бере участь у Конференції з матеріальних претензій до Німеччини, яка має на меті компенсацію збитків, завданих єврейському народу. У 1920 році Угорщина прийняла один із перших у Європі антисемітських законів. Наразі ситуація докорінно змінилася: «Фідес» підтримує дружні відносини з ізраїльською правоцентристською партією «Лікуд», в Угорщині знаходяться друга у світі за розмірами синагога та меморіальний центр Голокосту, добре організовані єврейська освіта та культурне життя.

12) *інструменталізація католицизму*. Згідно з конституцією 2012 року, християнство є основою збереження державності та угорської ідентичності, незважаючи на комуністичну політику дехристиянізації [9, с. 3]. Попри те, що конституція гарантує свободу віросповідання, нові конституційні правки (2018) зобов'язують усі державні органи захищати «християнську культуру». Після перемоги на парламентських виборах 2018 року В. Орбан зазначив, що «головним завданням нового уряду буде збереження безпеки Угорщини та християнської культури» [19]. Це пояснює категоричне ставлення правлячої партії до мігрантів, конституційне закріплення інституту шлюбу

як союзу виключно чоловіка та жінки, а також захист життя від моменту зачаття (позиція щодо абортів).

Таким чином, Угорщина є актуальним унаочненням консервативної політики пам'яті, метою якої є захист угорської християнської ідентичності. Інструменти конструювання та реалізації колективної пам'яті в Угорщині демонструють ключову ідею правлячої партії «Фідес», а саме – відродження «Великої Угорщини», під якою маємо на увазі Угорщину до підписання Тріанонського договору 1920 року. Засоби, які використовує уряд, демонструють «м'яку силу», оскільки мають на меті воз'єднати Угорщину передусім культурно та емоційно. Претензії Угорщини до Трансильванії, надання громадянства етнічним угорцям Румунії, України, Словаччини, зміна конституції, захист національної культури й ідентичності, зокрема шляхом відмови від квот ЄС на біженців, а також державний обов'язок захищати християнську культуру є свідченням історичного ревізійнізму, імперських амбіцій та ностальгії за «славним минулим». Інструменти політики пам'яті, до використання яких вдається правляча партія «Фідес», репрезентують дискурс «жертви» Угорщини внаслідок нацистської та комуністичної окупації. Місця пам'яті, які створюються та підтримуються чинною владою, спрямовані на культивування угорського патріотизму та утвердження жертвовно-героїчної позиції угорського народу, який протягом століть боровся за здобуття незалежності.

Список використаної літератури

1. Fidesz-MPP (Fiatal Demokraták Szövetsége, Fidesz – Magyar Polgári Párt). *CEE Identity*. URL: <http://www.ceecidentity.eu/database/manifestoesoun/fidesz-mpp>
2. Sadecki A. Orban's anti-liberal manifesto. *Centre for Eastern Studies*. 2014. URL: <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2014-08-06/orbans-anti-liberal-manifesto>
3. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. *NEB*. URL: <https://neb.hu/en>
4. What do Hungarians celebrate on March 15? *Daily News Hungary*. 2014. URL: <https://dailynewshungary.com/what-do-hungarians-celebrate-on-march-15/>
5. Lajtai-Szabó G. What do Hungarians celebrate on 20 August? *Daily News Hungary*. 2017. URL: <https://dailynewshungary.com/hungarians-celebrate-20th-august/>
6. Jaro N. October 23rd: A National Holiday for Hungary. URL: <http://www.hunglish.org/articles/1956-revolution-of-hungary>
7. Thirteen: The Execution of the Martyrs of Arad. *Hungary Today*. 2017. URL: <https://hungarytoday.hu/thirteen-execution-martyrs-arad-77589/>
8. Ковач Е. История замедленного действия. Венгерский спор историков 2012 года. *Уроки истории XX век*. 2013. URL: <https://urokiistorii.ru/article/51918>
9. Hungary's Constitution of 2011. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2011.pdf
10. Murphy P. Hungary's New Curriculum: Writing Wrongs? *Transitions*. 2012. URL: <http://www.tol.org/client/article/23245-hungarys-new-curriculum-writing-wrongs.html>
11. Múlt-kor. URL: <https://mult-kor.hu/>
12. Huszadik század. URL: <http://www.huszadikszazad.hu/>
13. Kereszturi H. The archangel Gabriel and the German eagle. Flawed symbolism and controversial memory. *Visegrad Insight*. 2014. URL: <https://visegradinsight.eu/the-german-occupation-of-hungary/>
14. The Treaty of Trianon: A Hungarian Tragedy – June 4, 1920. *The American Hungarian Federation*. 2020. URL: http://www.americanhungarianfederation.org/news_trianon.htm
15. Simon Z. Ukraine Is Urged to Extend Autonomy for Ethnic Hungarians. *Bloomberg*. 2014. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-05-12/ukraine-is-urged-to-extend-autonomy-for-ethnic-hungarians>

16. Hungary to change name of Zakarpattia Minister in Ukraine post. *112 UA*. 2018. URL: <https://112.international/politics/hungary-to-change-name-of-zakarpattya-minister-post-klimkin-33199.html>
17. Эхо Трианона: как Будапешт воссоздает сегодня Великую Венгрию. *Хвиля*. 2018. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/eho-trianona-kak-budapesht-vossozdaet-segodnya-velikuyu-vengriyu.html>
18. Coynash H. Decommunization laws are deeply divisive and destined for Strasbourg. *Kyiv Post*. 2015. URL: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/halya-coynash-decommunization-laws-are-deeply-divisive-and-destined-for-strasbourg-388434.html>
19. Viktor Orbán: our duty is to protect Hungary's Christian culture. *The Guardian*. 2018. URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/may/07/viktor-orban-hungary-preserve-christian-culture>

THE POLITICS OF MEMORY IN MODERN HUNGARY: MAIN TOOLS

Yana Sychova

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the peculiarities of politics of memory in modern Hungary by identifying the main tools for its construction and implementation. It is noted that the development of globalization processes leads to the intensification of right-wing conservative political parties, an increase in their popularity among the population. The key principle of right-wing conservatives, whose core is populist rhetoric, is the division of the world into 'we' and 'they', 'ours' and 'others', 'friend' and 'enemy', which underlies the right-wing conservative identity politics. This dichotomy, in turn, actualizes the importance of 'our memory', 'our history', which leads to an attempt by the authorities to dogmatize a certain interpretation of the events of the past, favorable to a particular national community.

The choice of Hungary as a state governed by the national conservative ruling party, one of the priorities of which is to protect the identity of the Hungarians, is substantiated. The political landscape in modern Hungary, represented by the 'Fidez – Hungarian Civic Alliance', is clarified. The key political visions of the Hungarian ruling party have been identified in the context of collective identity and national memory. A set of main tools for the construction and implementation of politics of memory in modern Hungary have been proposed and analyzed. These tools are defined both at the state level (legislation, national holidays and heroes, control of the education system, protection of monuments), and daily life level (creation of media products related to historical topics). It has been proven that politics of memory in modern Hungary is a topical identification of a conservative politics of memory that is aimed at protecting Hungarian Christian identity. The tools of construction and implementation of collective memory in Hungary demonstrate the ruling party's desire for the revival of the 'Great Hungary' (before the Treaty of Trianon, 1920).

Key words: politics of memory, collective memory, identity politics, Hungary, right-wing conservatism, populism, 'Fidesz – Magyar Polgári Szövetség'.

УДК 321:323

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.23>

ПОРЯДОК ДЕННИЙ ПАТРІОТИЧНОГО ПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: ЧИННИКИ ТА СУБ'ЄКТИ ФОРМУВАННЯ

Борис Філатов

*Дніпровська міська рада (м. Дніпро, Україна)
просп. Дмитра Яворницького, 75, 49000, м. Дніпро, Україна*

Розглядається патріотичне прийняття політичних рішень як одна з важливих дискусійних проблем сучасної політичної науки. Вивчається патріотизм як чинник здійснення реальної політики та можливість для формування нових критеріїв ефективності публічної влади на всіх рівнях. Розкривається залежність якості прийняття рішень, послідовність політики, ефективність розв'язання завдань державотворення від з'ясування порядку денного. Встановлюються особливості розвитку патріотичного порядку денного в Україні як відносно нового концепту для національних політичних відносин та управлінських практик на національному, регіональному і локальному рівні. Обговорюється потенціал патріотизму як чинника захищеності, внутрішнього інституційної стабільності, від рівня функціональності політико-управлінських установ. Метою статті є виявлення суб'єктів та ідентифікація чинників патріотичного формування політичного порядку денного. У статті використані класичні методи політичної науки (порівняльний та структурно-функціональний) та методи загальнологічні (індуктивний, гіпотетико-дедуктивний). Досліджується формування порядку денного на патріотичних засадах, яке реалізується на основі усвідомлення суб'єктами політики цілей політичних трансформацій та загального вектору розвитку суспільства. З'ясовується значення нормативних передумов та орієнтирів порядку денного на основі включення конкретних держав до європейського простору. Розкрито патріотичний вимір прийняття політичних та управлінських рішень на сучасному етапі. Встановлено, що ініціалізація системних реформ в суспільстві можлива за наявності глобального плану політико-інституційних перетворень. Досліджується наукова рефлексія відносно поняття «патріотичного порядку денного», яка визначає вимір функціональності кожного питання менеджерської діяльності. З'ясовуються наукова аналітика стосовно черговості європейських перетворень та ефективності їх реалізації. Зроблено висновок про доцільність аналізу наявних політичних альтернатив, нейтрального сприйняття політичної ретроспективи, прагматичних принципів обговорювання патріотичного вектору розвитку держави, регіону та територіальної громади.

Ключові слова: патріотизм, політичний менеджмент, порядок денний, політична альтернатива, політичні актори, політичні інститути.

Вступ

Сучасна Україна проходить болісні випробування в рамках боротьби за національну ідентичність, суверенітет і територіальну цілісність. Від рівня захищеності вітчизняного політичного середовища, внутрішньої інституційної стабільності, від рівня функціональності політико-управлінських установ залежить перспектива збереження національної державності, подальша демократизація та приєднання до спільноти вільних держав світу.

Патріотичне прийняття політичних рішень є однією з важливих дискусійних проблем сучасної політичної науки. Багато вчених перебувають під впливом класичних парадигмальних уявлень про патріотизм як про етнокультурну та ідеологічну проблему. Разом з цим, якщо розглядати патріотизм як чинник здійснення реальної політики, існує

можливість сформулювати нові критерії ефективності публічної влади на всіх рівнях. Також це стосується перспективних змін політичної системи України та її перетворень. Вони мають здійснюватися інноваційно та відповідно до креативних підходів і формування власної моделі розвитку в глобальному світі.

Політичний порядок денний є важливою політологічною категорією, яка розкриває сутність та проблематику управлінської діяльності з точки зору черговості вирішуваних проблем. Від чіткості з'ясування порядку денного залежить якість прийняття рішень, послідовність політики, ефективність розв'язання завдань державотворення. На сучасному етапі розвитку України патріотичний порядок денний – це відносно новий концепт для національних політичних відносин та управлінських практик на національному, регіональному і локальному рівні.

Аналіз публікацій. Проблема встановлення порядку денного в конкурентних умовах цікавить багатьох українських і зарубіжних вчених в міждисциплінарному дискурсі. Зокрема, М. Наколонко з'ясовує світові тенденції та порядок денний для просування здорового способу життя України, І. Гончар та Ю. Гончар встановлює точку зору З. Бжезинського на геостратегічний «порядок денний» для НАТО [1], М. Кужельний визначає порядок денний для України засобами зовнішньої інформаційної політики в контексті застосування м'якої сили [2], Ф. Баумгартнер і Б. Джонс є визнаними класиками вивчення порядку денного і нестабільності в американській політиці [9], Д. Берковіц виявляє тих, хто визначає порядок денний ЗМІ, а також здатність політиків визначати новини [10], П. Ван Алст., Г. Тесен, С. Уолгрейв, Р. Флігентхарт аналізують медіатизацію та політичний порядок денний на основі зміни пріоритетів питань [11]. Водночас існує потреба подальшого розкриття змісту поняття порядку денного в контексті чинників та суб'єктів патріотичного політичного менеджменту.

Метою статті є виявлення суб'єктів та ідентифікація чинників патріотичного формування політичного порядку денного. Завданням статті є окреслення особливостей балансу основних чинників та суб'єктів патріотичного порядку денного в Україні та зарубіжних державах.

Основний зміст

Формування порядку денного на патріотичних засадах реалізується на основі усвідомлення суб'єктами політики цілей політичних трансформації та загального вектору розвитку суспільства. Уявлення щодо стану демократії як кінцевого пункту розвитку формує завдання, які потрібно включати до порядку денного функціонування розпорядчих та дорадчих інституцій. Прикладом слугує сучасне розуміння демократії. На слушну думку, яку поширює Г. Оніщенко, «демократією прийнято вважати таку форму державного правління при якій джерелом влади є воля більшості громадян, які володіють усією повнотою політичних свобод, що і є гарантією здійснення цієї влади. Що ж до поняття «гендерна демократія», то це система волевиявлення у громадянському суспільстві двох статей – жінок і чоловіків – як рівних у можливостях та правах, що не лише законодавчо закріплені, а й реально забезпечені у політико-правових принципах та в діяльності державних структур. Тобто мова йде не про перевагу якоїсь статі, а про необхідність створення рівних можливостей для реалізації людських потреб» [4, с. 12].

Нормативні передумови та орієнтири порядку денного виникають на основі включення конкретних держав до європейського простору права та управлінських ідейних настанов тощо. Прикладом слугує сучасний європейський простір, який пропонує цілком конкретні виміри політичної ефективності та доцільності для системи політичного врядування. Патріотичний порядок денний у зв'язку з цим пов'язується з європейською

ідентичністю та європейськими смислами політико-правового інституціоналізму. Фактично змістом патріотичного порядку денного є досягнення визначених зразків. В. Удовиченко обґрунтовано зазначає, що «реформування адміністративно-територіального устрою безперечно повинно бути поєднано з пошуком чинників, які б могли значно підвищити ефективність управління територіями через кардинальну зміну регіональної політики, розвиток регіонального самоврядування. Саме цьому і приділяється велика увага на рівні як Ради Європи, Конгресу місцевих і регіональних влад Європи, так і інституцій Європейського Союзу. Головні завдання таких підходів були сформовані у прийнятому в 1986 році Єдиному Європейському акті, а регіональна політика стала невід'ємною частиною Маастрихтської угоди» [7, с. 66].

Патріотичний вимір прийняття політичних та управлінських рішень на сучасному етапі з'являється через опрацювання прагматичних потреб територіальної громади. За умови відкритого політичного представництва та політичної конкуренції політична еліта як на центральному, так і на територіальному рівні не може ігнорувати першочергові потреби виборців. В. Удовиченко справедливо вважає, що «нове сучасне розуміння розвитку території повинно передбачати не лише економічний розвиток, залучення інвестицій, використання місцевих ресурсів, наповнення бюджету, а і, що неабияк важливо, наявність сукупності суспільних відносин, традицій, домовленостей, духовності та культурних взаємин» [7, с. 68].

Ініціалізація системних реформ в суспільстві можлива за наявності глобального плану політико-інституційних перетворень. У випадку сучасної України це план інтеграції до європейського простору. При цьому подібний план оформлений у відповідну угоду. Він вимагає конкретних дій та результатів. Патріотичним компонентом в цьому процесі є стимулювання якнайшвидшого виконання пунктів плану. Т. Серета цілком слушно практичним інструментом підготовки до реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС до моменту набуття нею чинності вважає «Порядок денний асоціації Україна – ЄС (ПДА)». Зазначений документ визначає спільні дії сторін щодо політичного діалогу, у сферах зовнішньої політики, юстиції та безпеки, економічного та секторального співробітництва на принципах спільної з ЄС участі, відповідальності та оцінки» [5, с. 89].

Наукова рефлексія відносно поняття «порядку денного» визначає вимір функціональності кожного питання менеджерської діяльності. При цьому багатовимірність поняття порядку денного пов'язана з політичним різноманіттям сучасної демократії. Також відзначається багатосуб'єктність створення порядку денного та відсутність монопольної влади на висловлювання міркувань доцільності. Це ж саме стосується і порядку денного європейських реформ і трансформації в Україні. Г. Щолокова ґрунтовно розкриває «Поняття «порядок денний». «Це відносно нове для вітчизняного наукового дискурсу, тоді як в західній науці воно, з однієї сторони, є вже усталеним, навіть традиційним (насамперед в рамках такого напрямку досліджень, як теорія масової комунікації), а з іншої – багатозначним (під «порядком денним» розуміють інституційний, політичний, публічний, медійний тощо). Схожу характеристику можливо дати й проблемі теоретичного осмислення поняття «порядок денний ЄС», вказує політолог [8, с. 97].

Наукова аналітика стосовно черговості європейських перетворень та ефективності їх реалізації визначає необхідність спрямування ресурсної підтримки на визначені завдання. Досягнення конкретних цілей можливо за умови усвідомлення і досягнення результату. У зв'язку з цим патріотичний порядок денний консолідує зусилля різних центрів та акторів просування європейської інтеграції. Слід погодитися з Г. Щолоковою, що «додається ще один аспект, стосовно якого серед дослідників ведуться дискусії – питання щодо

перманентного пошуку балансу між двома ключовими складовими європейського інтеграційного процесу – наддержавною (загальноєвропейською) та національною» [8, с. 97].

Медійні особливості формування політичного порядку денного ґрунтуються на специфічному функціонуванні конкретних джерел та інституцій інформування. Цілеспрямоване визначення порядку денного можливе на основі уваги інформаторів до тих або інших аспектів життєдіяльності суспільства. «Місія» патріотичного політичного впливу та громадянської дії полягає в спрямуванні уваги медіа на важливі для державотворення проблеми. Це вимагає серйозної підготовки та послідовної професійної діяльності. «Таким чином, йдеться не про безпосереднє визначення «змісту» того, про що думає аудиторія, а про наявну у ЗМІ можливість здійснювати відбір тих чи інших тем або проблем, ранжуючи їх. Зважаючи на це, адекватним видається наступна узагальнена дефініція: «порядок денний» – це визначені пріоритети медійної аудиторії. При цьому відповідь на питання щодо того, хто визначає (або впливає на процес визначення) пріоритетів цієї аудиторії або громадської думки в цілому, відкриває можливість аналізу різних «порядків денного», вважає Г. Щолокова [8, с. 97].

Компоненти експертної та буденної рефлексії щодо розвитку суспільно-політичних процесів також мають розглядатися в рамках формування медійного порядку денного. Існує необхідність чіткої фіксації уваги аудиторії на найбільш важливих етапах державотворення та інституалізації конкурентної демократії. На думку фахівчині з євроінтеграції, «проінтеграційна проблематика теж формується в основному з «ненав'язливих» питань, щодо яких пересічні громадяни країн-членів ЄС мають «розмите» уявлення, сформоване ЗМІ. Але ключовим моментом в даному випадку є те, що йдеться саме про національні ЗМІ, адже щодо загальноєвропейських мас-медіа думка експертів майже одностайна: процес їх розвитку є дуже повільним, вони не є впливовими «гравцями» у комунікативному просторі» [8, с. 98].

Важливо відзначити вплив громадських структур та учасників медійного поля у формуванні порядку денного. Лише артикульовані вимоги та міркування можуть розглядатися інститутами представництва та управління. У зв'язку з цим виникає питання конкуренції в громадському визначенні політичного порядку денного. В. Терещук досить аргументовано зазначає, що «процеси розвитку громадянського суспільства призвели до зростання ролі громадської думки при формуванні політики (у т.ч. й зовнішньої), а паралельний розвиток засобів масових комунікацій призвів до значно більшої поінформованості суспільства про події та процеси, що відбуваються в країні та за її межами. Все це разом перетворило мас-медії на потужну силу, що може впливати на громадську думку, а через неї – і на політичні рішення. Разом із цим держава отримала ефективний пропагандистський інструмент, який може бути використаний для формування потрібної громадської думки, причому як в середині країни, так і за її межами» [6, с. 379].

Цілеспрямована взаємодія зі ЗМІ вимагає не лише навичок пропаганди та представлення себе у вигідному світлі. Також необхідним є концептуальне формулювання меседжів, які можуть потенційно стати компонентом порядку денного. Патріотичний порядок денний – це, перш за все, «якісні» медійні смисли, які не лише привертають увагу, але й зацікавлюють аудиторію як конкретні перспективні проекти. Як стверджує В. Терещук, існує три можливі способи впливу мас-медій на громадську думку: «1) безпосереднє інформування у форматі «як є», без надання оціночних суджень і т.п. (надалі цей спосіб будемо іменувати просто інформуванням), забезпечує обізнаність аудиторії щодо тих чи інших проблем, вважається стандартом діяльності ЗМІ у демократичному суспільстві, але тут можливі декілька маніпулятивних технік, як-то приділення різного ступеня уваги певним проблемам (у т.ч. замовчування певних питань), переключення уваги тощо» [6, с. 380]

Просування питання до суспільного порядку денного через ЗМІ можливе в умовах політичної конкуренції. Разом з тим, існує й внутрішній порядок денний інституцій влади, які вони не можуть оминати увагою через їх функціонал. Отже патріотичний вплив на порядок денний – це своєрідний баланс між темами, які обіцяють популярність і медіа-ефект та реальними (важливими) темами політичного розвитку. В. Терещук вказує, що «праймінг – це створення ЗМІ тла для критеріїв оцінювання публічних подій або осіб, може розглядатися як свого роду маніпулятивна техніка, покликана впливати на те, в якому напрямку споживачі масової інформації повинні скеровувати увагу, яким чином інтерпретувати та реагувати на одержану інформацію; пропаганда – поширення односторонньої, часто неправдивої інформації, відкрите нав'язування певних установок та поглядів»[6, с. 380].

Таким чином, два основні чинники визначають порядок денний публічної влади та політичного врядування в умовах демократії. Це інституційні повноваження та логіка спілкування медіа і суспільства. В обох вимірах патріотизм має можливості зміни вектору через послідовні та зважені дії. При цьому критеріями успіху можуть бути не лише ідеологічні настанови, а й цілком прагматичні потреби й вимоги громадян.

Висновки

Таким чином, патріотичний порядок денний – це сукупність першочергових завдань політичного менеджменту, які орієнтовані на розв'язання завдань національної державності та відстоювання національних інтересів. У контексті стратегічного розвитку сучасної України очевидним є поділ питань патріотичного порядку денного на питання внутрішнього розвитку та питання безпеки і макрополітичної стабільності. Патріотизм як сукупність мотивації політичних інститутів та політичних суб'єктів втілюється в обранні тих альтернатив, які забезпечують як спроможність і розвиток політичних інституцій та забезпечення добробуту суспільства на відповідному рівні.

Також патріотизм – це спосіб утримання від активних дій та позицій, які можуть нанести шкоду державній політиці та відстоюванню українського проєкту. Основними чинниками формування патріотичного порядку денного сучасних демократичних держав є вплив національно-демократичних та правоконсервативних політичних сил в рамках урядових коаліцій та інститутів врядування на територіальному рівні.

Разом з тим, патріотичні імпульси може проявлятися в рамках процесів консолідації різних політичних сил та політичних діячів. У моменти політичної кризи важливого значення набуває неупереджений аналіз наявних політичних альтернатив, нейтральне сприйняття політичної ретроспективи, прагматичні принципи обговорювання патріотичного вектору розвитку держави регіони та територіальної громади. В умовах, коли порядок денний інститутів політичного врядування зайнятий дріб'язковими та корпоративними питаннями місією патріотичних політичних сил, громадських об'єднань та політичних лідерів є послідовне відстоювання патріотичних політичних альтернатив. Від цих зусиль залежить успіх держави в сучасних умовах. Перспективи подальшого розгляду проблеми, порушеної в даній статті, є встановлення критеріїв оптимальності патріотичної політичної альтернативи в рамках політичного дискурсу сучасної демократії.

Список використаної літератури

1. Гончар Б., Гончар Ю. Геостратегічний "порядок денний" для НАТО: точка зору З. Бжезинського. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 104. С. 11–13.

2. Кужельний М. О. М'яка сила засобами зовнішньої інформаційної політики: порядок денний для України. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 123. С. 315–319.
3. Наколонко І. М. Від «реакціонізму» до інтегрального підходу. здоровий спосіб життя: світові тенденції та порядок денний для України. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2016. Вип. 2. С. 77–84.
4. Оніщенко І. Г. Гендерна політика Європейського Союзу: порядок денний для України. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Філософія, культурологія, соціологія*. 2012. Вип. 4. С. 12–15.
5. Середа Т. М. Порядок денний асоціації Україна – Європейський Союз: імплементація основоположних засад в конституційне законодавство України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2014. Т. 7. № 3. С. 88–91.
6. Терещук В. Способи використання мас-медій для впливу на порядок денний зовнішньої політики в умовах демократичної та недемократичної держави. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2016. Т. 33-34. С. 379–385.
7. Удовиченко В. П. Адміністративно-територіальний устрій: порядок денний. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Управління*. 2014. Вип. 1. С. 63–68.
8. Щолокова Г. В. «Порядок денний ЄС»: до проблеми визначення змісту поняття. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6(4). С. 97–100.
9. Baumgartner, F. R., & Jones, B. D. (1993). *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
10. Berkowitz, D. (1992). Who Sets the Media Agenda? The Ability of Policymakers to Determine News Decisions. In D. Kenamer (Ed.), *Public, Opinion, the Press and Public Policy* (pp. 81–103). Westport, CT: Praeger.
11. Van Aelst, P., Thesen, G., Walgrave, S., Vliegthart, R. (2014). Mediatization and Political Agenda-Setting: Changing Issue Priorities?. In: Esser, F., Strömbäck, J. (eds) *Mediatization of Politics*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137275844_11

PATRIOTIC POLITICAL MANAGEMENT AGENDA: FACTORS AND SUBJECTS OF FORMATION

Borys Filatov

Dnipro City Council (Dnipro, Ukraine)

Dmytro Yavornytsky Avenue, 75, 49000, Dnipro, Ukraine

Patriotic political decision-making is considered as one of the important debatable problems of modern political science. Patriotism is studied as a factor in the implementation of real policy and the ability to formulate new criteria for the effectiveness of public power at all levels. The dependence of the quality of decision-making, the consistency of policy, the effectiveness of solving the problems of state-building on the clarification of the agenda is revealed. The peculiarities of the development of the patriotic agenda in Ukraine as a relatively new concept for national political relations and management practices at the national, regional and local levels are established. The potential of patriotism as a factor of security, internal institutional stability, the level of functionality of political and administrative institutions is discussed. The aim of the article is to identify the subjects and identify the factors of patriotic formation of the political agenda. The article uses classical methods of political science (comparative and structural-functional) and general methods (inductive, hypothetical-deductive). The formation of the agenda on patriotic principles is studied, which is realized on the basis of awareness of political actors of the goals of political transformation and the general vector of development of society. The importance of normative preconditions and benchmarks of the agenda based on the inclusion of specific states in the European space is clarified. The patriotic dimension of political and managerial decision-making at the present stage is revealed. It is

established that the initialization of systemic reforms in society is possible in the presence of a global plan of political and institutional transformations. A scientific reflection on the concept of «patriotic agenda», which determines the dimension of the functionality of each issue of management. Scientific analytics on the sequence of European transformations and the effectiveness of their implementation are being clarified. The conclusion on expediency of the analysis of available political alternatives, neutral perception of political retrospective, pragmatic principles of discussion of a patriotic vector of development of the state, region and territorial community is made.

Key words: patriotism, political management, agenda, political alternative, political actors, political institutions.

УДК 323:321

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.24>

ЛОКАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Артем Хмельников

*Дніпровська міська рада (м. Дніпро, Україна)
просп. Дмитра Яворницького, 75, 49000, м. Дніпро, Україна*

Розглядається специфіка локального політичного менеджменту та особливості його теоретичного обґрунтування. Вивчається теоретичне значення локальних політичних еліт, відносин всередині локального політичного простору, правил локальної політичної конкуренції тощо. Розкривається оцінка політичної ефективності політичних посадовців локального рівня, яка перебувала за межами серйозного наукового вивчення. Встановлюються особливості політичного контексту локального менеджменту, його формування на основі ключових подій та процесів. Обговорюється безпекові виклики, які зараз переживає сучасна Україна, та їх значення для локального політичного менеджменту. Метою статті є встановлення теоретичних засад локального політичного менеджменту. У статті використані класичні методи політичної науки (порівняльний та структурно-функціональний) та поширені загальнологічні методи (індуктивний, гіпотетико-дедуктивний). Досліджуються бізнес-процеси та процеси суспільної самопрезентації, які дають змогу визначити основні критерії лідерського типу менеджменту. З'ясовуються концептуальні основи виокремлення умов ефективності локального політичного менеджменту. Розкрито зміст європейського вектору політичного розвитку, який вимагає уваги в контексті гуманітарних потреб та преференцій територіальних громад. Встановлено здатність забезпечити модернізацію та самодостатність процесів оновлення як перспективну можливість для розвитку локального політичного менеджменту. Досліджується теоретичне значення інноваційної підготовки та менеджменту проєктів розвитку як базова теоретична основа ефективного локального політичного менеджменту. З'ясовуються сутність ризиків на локальному рівні стосовно наявності політичної конкуренції та можливих помилок у плануванні та координації дій. Доведено, що локальний політичний менеджмент є наслідком формування самодостатньої локальної або урбаністичної політичної сфери як питання загальнодержавного порядку денного.

Ключові слова: локальний політичний менеджмент, публічне урядування, місцеві еліти, локальний порядок денний, локальна демократія.

Вступ

Локальна політика та локальне політичне урядування стають дедалі більш актуальними в сучасному політологічному науковому дискурсі. Процеси децентралізації, які тривають в багатьох країнах сучасного світу, формують нову політичну модель, за якої місцевих політичний порядок денний формується на основі місцевих політичних обговорень та політичних відносин. Специфіка локального політичного менеджменту полягає в тому, що його особливості тривалий час були в затінку більш важливих і фундаментальних проблем політичного макrorівня. Це стосується рекрутування локальних політичних еліт, відносин всередині локального політичного простору, правил локальної політичної конкуренції тощо.

Процеси децентралізації в сучасній Україні сформували нову політичну реальність, в якій посадовці місцевого самоврядування стали потужними політичними гравцями

регіонального і національного рівня. У зв'язку з цим оцінка політичної ефективності кожного міського голови, секретаря міської ради, депутатів тощо, залишається за межами серйозного наукового вивчення. Причиною цього є традиційний бюрократичний підхід та розгляд місцевого політичного врядування в контексті практик публічного управління. Натомість політичний контекст локального менеджменту формує дедалі більше подій та процесів, які потребують розгляду. До них належать прийняття рішень, консолідація місцевих громад, пошук консенсусу та забезпечення інноваційної моделі розвитку сучасної урбанізованої території. Безпекові виклики, які зараз переживає сучасна Україна, також спонукають до прискіпливого погляду для до локального політичного менеджменту, оскільки самодостатність та ефективність локальних політичних лідерів та менеджерів є запорукою інституційної спроможності України на тривалу перспективу.

Аналіз публікацій. Проблема локального політичного менеджменту в теоретичному аспекті стала важливою частиною наукового доробку для багатьох українських дослідників. Зокрема, Г. Чорний, І. Міщенко та О. Файчук вивчили інтерпретацію понять «управління» і «менеджмент» та абстрагування їх змісту в теорії аграрної економіки [11], І. Шавкун презентує соціально-філософський аналіз менеджменту як соціокультурного явища [12], В. Кривошеїн надав увагу концептуально-парадигмальним та наукознавчо-практичним засадам політичної ризикології [4], П. Левчук встановив можливості громадських рухів у питанні трансформації локальних політичних режимів [5], С. Машаровська дослідила маніпулятивні технології в локальних політичних кампаніях [7], Т. Семигіна звернулася до синергетичної глобальної і локальної інтерпретацій глокалізації політичних процесів [9], О. Тіт проаналізувала специфіку локальних політичних партій в Україні [10]. Однак, існує потреба перегляду теоретичних засад фахового політологічного аналізу локального політичного менеджменту в умовах сучасних політичних трансформацій.

Метою статті є встановлення теоретичних засад локального політичного менеджменту. Завданнями статті є виявлення особливостей політичного менеджменту на локальному рівні в рамках основних течій наукових досліджень у міждисциплінарній перспективі.

Основний зміст статті

Теоретичні засади дослідження локального політичного менеджменту формується на основі результатів міждисциплінарних узагальнень емпіричних практик сучасного менеджменту. Локальні бізнес-процеси та процеси суспільної самопрезентації дають змогу визначити основні критерії лідерського типу менеджменту. Серед них ключове місце посідають психологічні вимоги та критерії. Як слушно зауважує М. Діденко, «серед інших організаторських якостей слід відзначити такі як: цілеспрямованість – вміння поставити чітку і ясну і прагне до її досягнення; гнучкість – здатність реально оцінювати обставини, адаптуватися до них, не змінюючи, при цьому принципових позицій; працездатність – здатність тривало виконувати роботу з високою ефективністю; наполегливість – вольове властивість особистості, що виявляється в наполегливому прагненні досягти свідомо поставленої мети; самостійність – здатність здійснювати діяльність, спираючись на власні можливості без чужої допомоги; дисциплінованість – підпорядкування встановленому порядку, вміння налагоджувати і підтримувати дисципліну в колективі; ініціативність – вміння діяти енергійно, здатність висувати ідеї і намічати шляхи їх втілення» [3, с. 208].

Концептуальні основи виокремлення умов ефективності локального політичного менеджменту ґрунтуються на уявленнях щодо оптимальної поведінки особистості посадової особи. Зазначені умови визначені на основі аналізу досвіду менеджерських практик на локальному рівні. В умовах демократії насамперед важливим є ініціативність та самодостатність управлінських центрів, а також їх можливість налагоджувати контакти

з оточенням. М. Діденко обгрунтовано стверджує, що «всі професійно значимі якості менеджерів можна теж поділити на чотири блоки. це: – блок лідерських якостей (впевненість у собі, домінантність, креативність, вміння чітко формулювати цілі та умовисновки, організаційні якості тощо); комунікативний блок (вміння встановлювати контакти, взаємодіяти, комунікабельність, готовність вислухати думку інших, тощо); – емоційно-вольовий блок (стресостійкість, доброзичливість, емоційна врівноваженість, здатність створювати у колективі гармонійну атмосферу, тощо); – діяльнісний (операційний) блок (незалежність, самостійність у прийнятті рішень, підприємливість, готовність йти на ризик, брати на себе відповідальність, тощо)» [3, с. 209-210].

Важливе значення для ідентифікації перспективних засад розбудови ефективного локального політичного менеджменту в Україні має дотримання загальнолюдських цінностей. Європейський вектор політичного розвитку вимагає уваги до гуманітарних потреб та преференцій територіальних громад. Також важливим є етичні принципи врядування, оскільки весь процес управління є публічним. Український фахівець О. Венгер концепцію гуманістичного менеджменту правильно називає «головним катализатором оптимізації суспільного розвитку, що в свою чергу змушує до структурних перетворень в суспільстві та свідомості людей. Головна мета такого управління – створення суспільства, в якому реалізуються принципи соціальної справедливості, рівності та солідарності. Ефективність гуманістичного управління, соціальна його адекватність передбачають такі моральні характеристики діяльності, як чесність і справедливість, розуміння того, що в кінцевому рахунку головною цінністю є тільки людина» [1, с. 92].

Гендерний паритет та рівність соціально-демографічних ролей у сучасному демократичному суспільстві спонукає до осмислення можливостей, які надає а є реалізація потенціалу жіночого політичного лідерства. В сучасному ЄС гендерний паритет міцно закріплений на локальному рівні. Внаслідок цього гендерний стереотип сильного чоловічого менеджера втрачає свою актуальність. Так само, як і силові методи розв'язання конфліктів та комунікативна поведінка з позицій примусу. Як вважає О. Венгер, «сутність гендерної концепції полягає в тому, що соціальні відносини між статями не визначаються лише їх біологічними особливостями. На різних етапах історичного розвитку і в різних соціальних умовах ролі чоловіків і жінок визначались настільки своєрідно, що пояснити їх лише фізіологічними особливостями неможливо. Іншими словами: розрізненість в соціальних ролях значно ширше ніж фізіологічні відмінності. Таким чином, чоловічі і жіночі ролі в суспільстві конструюються і визначаються соціально. Концепція гендеру ставить у центр проблеми не жінок, а відношення між статями» [1, с. 95].

Інноваційний контекст сучасного політичного розвитку демократичної держави спонукає до рефлексії щодо забезпечення умов інновацій на локальному рівні. Здатність забезпечити модернізацію та самодостатність процесів оновлення є однією з перспективних можливостей для розвитку локального політичного менеджменту. Також йдеться про імперативність вимоги інновацій та дотримання досягнень науково-технічного прогресу. О. Листопад досить слушно вважає, що «процес менеджменту інновацій має циклічний характер. Послідовна зміна етапів приводить до трансформації теоретичних положень менеджменту інновацій у практичні дії, які в результаті аналізу й удосконалення збагачують теоретичну площину управління інноваційним процесом, забезпечують формування нових концепцій і теоретичних положень» [6, с. 100].

Бізнес-моделі в сучасному менеджменті актуалізують питання результативності менеджменту та витрачених зусиль і ресурсів. У зв'язку з цим теоретичні засади локального політичного менеджменту мають кореспондуватися з провідними техніками роботи

із споживачами та сервісної парадигмою публічного врядування тощо. О. Листопад розкриває походження прогностичного аналізу розвитку теорії і практики менеджменту інновацій, його ключові зміни і трансформації від «зарубіжної теорії управління інноваційним розвитком сукупністю взаємопов'язаних концепцій інноваційного управління: управління споживацькими інноваціями (Customer-based Innovation), інноваційною активністю (Proactive Business Model Innovation), малобюджетними інноваціями (Frugal Innovation), прискореними інноваціями з низьким рівнем ризиків (High Speed/Low Risk Innovation), інтегрованими інноваціями (Integrated Innovation)» [6, с. 100].

Особливість локального політичного менеджменту полягає в розгляді конкретних питань життєдіяльності території. У зв'язку з цим постійна модернізація інфраструктури – одне з провідних питань для політичних обговорень та ефективного їх розв'язання. Інноваційна підготовка та менеджмент проєктів розвитку – це базова теоретична основа ефективного локального політичного менеджменту. О. Листопад обґрунтовано вказує, що «управління інноваційною активністю спрямовано на отримання прибутків засобами розроблення стратегій та системи дій; генерацію інноваційних маркетингових моделей. Основними напрямками управління інноваційною активністю є такі: задоволення найбільш гострих та актуальних потреб ринку (deliver «thick value»), запровадження блокового підходу в існуючі моделі, адаптація існуючих моделей до нових ринків товарів і послуг» [6, с. 100].

Локальний політичний менеджмент як менеджмент конкретних інноваційних проєктів вимагає зміни підходів до організації процесу управління. Він має враховувати не лише наявні умови та ситуацію, але й перспективні напрямки та горизонти розвитку. Це вимагає від керівників локальних громади високої ерудиції та обізнаності у порядку денного технологічного оновлення. Як зауважує О. Листопад, «управління малобюджетними інноваціями (Frugal Innovation) спрямовано на розроблення інновацій, що не потребують великих інвестицій і здатні задовольняти потреби населення з невисокими прибутками. Такі ідеї суперечать традиційним підходам до якості інноваційного продукту в умовах економіки знань, проте дають змогу використовувати нові ринки дешевих виробничих ресурсів, сприяють поширенню інновацій, посилюють конкурентоздатність виробників інноваційних продуктів» [6, с. 100].

Усвідомлення ризикованості управлінської діяльності також є важливим предметом для дослідження локального політичного менеджменту. Сутність ризиків на локальному рівні полягає не лише у наявності політичної конкуренції. Також дається взнаки можливість помилки у плануванні та координації дій. «Управління прискореними інноваціями з низьким рівнем ризиків (High Speed/Low Risk Innovation) є традиційним для менеджменту інновацій. Експерти прогнозують збереження тенденції до скорочення часу реалізації інноваційного продукту і прискорення інноваційного процесу», справедливо наголошує О. Листопад [6, с. 100].

Комплексний характер завдань локального політичного менеджменту спонукає до розгляду методології системного підходу. Локальна громада як система передбачає увагу до багатьох аспектів розвитку. Одночасно це вимагає існування функціональних підсистем, орієнтованих на вирішення конкретних завдань. На актуальну думку О. Гудзинського, «з одного боку, різновекторність в розвитку теорії менеджменту сприяла поглибленню вивченню окремих її складових теорії і методології. Одержали розвиток інноваційний, стратегічний, інвестиційний, кадровий, організаційний, логістичний, фінансовий, психологічний та інші підходи. З іншого боку, втрачена цілісність теорії менеджменту як синтезуючої методології, що привело до розбалансованості в системній цілісності в наукових

дослідженнях. Категорія цілісності в теорії систем кібернетичного спрямування розтворилася в категорії «система» [2, с. 65].

Налаштованість на багатосторонню співпрацю та координацію дій спонукає до аналізу синергетичної парадигми дослідження локального політичного менеджменту. Лінійні системні процеси досить часто не повною мірою відповідають основними результатами та наслідками локального політичного порядку денного. Тому поєднання різних площин та вимірів в аналізі ефективності локального політичного менеджменту обіцяє перспективні евристичні результати. О. Гудзинський резонно вбачає «проблемою забезпечення синергетичного ефекту стратегічної організаційної взаємодії суб'єктів підприємницької діяльності асоціативного кооперативного, та іншого інтеграційного, корпоративного спрямування. Розв'язанню такої проблеми потребує розробки нової парадигми формування методології організаційної взаємодії суб'єктів діяльності за спільними інтересами на вимогах синергетичного підходу, спрямованого на забезпечення системного ефекту в раціональному поєднанні регулюючого та самоорганізаційного розвитку соціально – економічних систем» [2, с. 68].

Таким чином, теоретико-методологічні засади дослідження локального політичного менеджменту поєднують науково-методологічні та прикладні управлінські пріоритети. На локальному рівні управлінські завдання характеризується складністю та багатоаспектністю. У зв'язку з цим необхідним є міждисциплінарний підхід та комплексна наукова експертиза. Ефективність менеджменту на локальному рівні залежить від інноваційного характеру управління та його гнучкості у відповідності із динамічними змінами соціально-політичної ситуації.

Висновки

Таким чином, локальний політичний менеджмент виступає сферою діяльності посадових осіб місцевого самоврядування, публічного управління, а також політичних сил конкретної територіальної громади, спрямованих на забезпечення сталого розвитку. У рамках існуючих теоретичних підходів локальний рівень розглядається в рамках державо-інтегрованої та автономної моделей. Сутність першої полягає в рамках локального політичного менеджменту як частини загальнодержавного механізму. На неї покладається завдання реалізації окремих аспектів національної політики на місцях. З іншого боку, автономістська теоретична модель надає більшої ініціативності локальним громадами. При цьому великим питанням залишається політична спроможність територіальних громад. Ідеться про можливість забезпечити політичне врядування якісним та ефективним політичним менеджментом. Також необхідним є формування здатності ранжувати локальні потреби за черговістю їх задоволення.

Значної уваги потребує формування сталого зв'язку між громади та їх політичними лідерами. Доцільно стверджувати, що локальний політичний менеджмент відокремлений від інших практик публічного урядування та бюрократичного управління. Це передусім менеджмент, який ґрунтується на процесному прийнятті рішень та задоволенні потреб основних соціальних груп в рамках громади. Він ґрунтується також на повноцінному представництві вимог та підтримці. Вже локальний політичний менеджмент є наслідком формування самодостатніх локальної або урбаністичної політичної сфери як питання загальнодержавного порядку денного. Вони чітко диференціюються з питаннями життя-забезпечення громади, її інноваційного розвитку та добробуту. Перспективою подальшого розвитку теми, порушеної в даній статті, є з'ясування специфіки інформаційно-аналітичного забезпечення локального політичного менеджменту.

Список використаної літератури

1. Венгер О. М. Гендерна складова гуманістичного менеджменту: теоретико-методологічний аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 56. С. 92–101.
2. Гудзинський О. Д. Проблеми розвитку загальної теорії менеджменту. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 3. С. 65–68.
3. Діденко М. С. Професійно значимі якості особистості менеджера організацій: теоретичний аспект. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2013. Вип. 13. С. 201–211.
4. Кривошеїн В.В. Політична ризикологія: концептуально-парадигмальні та наукознавчо-праксеологічні засади : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.01. Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д., 2010. 32 с.
5. Левчук П. М. Можливості громадських рухів у питанні трансформації локальних політичних режимів. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 203–211.
6. Листопад О. Зарубіжні теорії менеджменту освітніх інновацій. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2013. № 4. С. 97–101.
7. Машаровська С. Ю. Маніпулятивні технології в локальних політичних кампаніях. *Гуманітарні студії*. 2013. Вип. 20. С. 235–242.
8. Савіна Г. Стратегічні орієнтири для менеджера : І. А. Ігнат'єва. Стратегічний менеджмент: теорія, методологія, практика. *Вісник Національної академії наук України*. 2005. № 11. С. 81–82.
9. Семигіна Т. В. Глокалізація політичних процесів: синергетика глобального і локального. *Наукові записки НАУКМА. Політичні науки*. 2012. Т. 134. С. 23–26.
10. Тіт О. Г. Локальні політичні партії в Україні. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2014. Вип. 8. С. 267–270.
11. Чорний Г. М., І. А. Міщенко, О. М. Файчук Інтерпретація понять «управління» і «менеджмент» та абстрагування їх змісту в теорії аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2014. № 3. С. 87–92.
12. Шавкун І.Г. Менеджмент як соціокультурне явище: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. д-ра філософ. наук: 09.00.03. АПН України. Ін-т вищ. освіти. К., 2008. 35 с.

LOCAL POLITICAL MANAGEMENT IN THE CONDITIONS OF MODERN DEMOCRACY: THEORETICAL FUNDAMENTALS OF RESEARCH**Artem Khmelnykov***Dnipro City Council (Dnipro, Ukraine)**Dmytro Yavornytsky Avenue, 75, 49000, Dnipro, Ukraine*

The specifics of local political management and features of its theoretical substantiation are considered. The theoretical significance of local political elites, relations within the local political space, rules of local political competition, etc. is studied. An assessment of the political effectiveness of local-level political officials, which was beyond serious scientific study, is revealed. The peculiarities of the political context of local management, its formation on the basis of key events and processes are established. The security challenges currently facing modern Ukraine and their significance for local political management are discussed. The aim of the article is to establish the theoretical foundations of local political management. The article uses classical methods of political science (comparative and structural-functional) and general methods (inductive, hypothetical-deductive). Business processes and processes of public self-presentation

are studied, which allow to determine the main criteria of the leadership type of management. The conceptual basis for distinguishing the conditions for the effectiveness of local political management is clarified. The content of the European vector of political development, which requires attention in the context of humanitarian needs and preferences of territorial communities, is revealed. The ability to ensure modernization and self-sufficiency of renewal processes as a promising opportunity for the development of local political management has been established. The theoretical significance of innovative preparation and management of development projects as a basic theoretical basis of effective local political management is studied. The nature of the risks at the local level regarding the existence of political competition and possible errors in planning and coordination are clarified.

Key words: local political management, public governance, local elites, local agenda, local democracy.

УДК 32.324

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.25>

ГЕНДЕРНЕ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ПОЗАЧЕРГОВИХ ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2019 РОКУ У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Оксана Шурко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Для вивчення політичних явищ все активніше застосовується поняття «гендер», його використовують і як критерій для виділення політичної субкультури, і як фактор, що визначає політичну участь і поведінку, і як цenz для отримання виборчих прав, і як умову для рекрутування політичних еліт. Так званий *gender mainstreaming* – невід’ємна частина порядку денного розвинутих демократичних країн. У цьому контексті з’являється гендерна політика – це політика держави, яка спрямована на забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Сьогодні перед українським суспільством гостро постає потреба в поглибленому всебічному вивченні соціально-економічних та інституційних аспектів гендерної політики, шляхів та механізмів досягнення рівності можливостей чоловіків і жінок, в тому числі у сфері політичних відносин. Одним із таких механізмів є гендерне квотування – це встановлена державою система пільг, заохочень, заборон і компенсацій, спрямованих на підвищення соціального статусу жінок, зокрема у політиці. Гендерна політика та гендерне квотування, їх реалізація в Україні і пов’язаний з цим процес формування конкурентного політичного іміджу жінки-політика можемо розглянути на прикладі кандидаток під час позачергових виборів до Верховної Ради України в 2019 році на території Львівської області. На відміну від країн-членів Європейського Союзу, Україна пізніше почала пристосовувати законодавство до Європейських норм, в тому числі в частині гендерної рівності. Це водночас створює ряд проблем, таких як запізніле введення гендерних квот та мале жіноче представництво в політиці. Виникає питання які механізмами використовують жінки-політики в Україні на виборах і чи взагалі користуються ними, тому спробуємо відповісти на дане питання на прикладі позачергових виборів до Верховної Ради України на території Львівської області.

Ключові слова: політичний імідж, гендерні квоти, гендерна рівність, вибори, жінки-кандидатки, народний депутат, депутат Верховної Ради України.

Сучасні світові реалії доводять, що саме в політиці спостерігається найбільша поляризація гендерного представництва, коли жінка, як правило, найбільше віддалена від центрів політичної влади і не має доступу до прийняття політичних рішень. Це вказує на політичну нерівність статей, яка розуміється як нерівномірність, дисбаланс у становищі жінки й чоловіка при їх політичному волевиявленні та прийнятті політичних рішень. Для подолання гендерної нерівності державами впроваджується державна гендерна політика, яка містить в собі механізми, спрямовані на здійснення та гарантування рівних прав, свобод і можливостей для жінок і чоловіків. Одним із таких механізмів є гендерне квотування – це встановлена державою система пільг, заохочень, заборон і компенсацій, спрямованих на підвищення соціального статусу жінок, зокрема у політиці.

Забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків у виборчому процесі залишається проблемою для виборів в Україні. Позачергові вибори народних депутатів України 2019 року відбулися за відсутності обов’язкової вимоги щодо рівного представництва

жінок і чоловіків у партійних виборчих списках кандидатів. Проте, згідно із Законом про політичні партії, діяла добровільна 30-відсоткова гендерна квота, яка мала б забезпечити рівність серед обох статей.

Формування іміджу для політиків-чоловіків та політиків-жінок як цілеспрямованого впливу на свідомість та політичний вибір громадян в системі політико-владних відносин потребує детальнішого дослідження. Образ політика створюється на основі властивих людині характеристик. Тому при формуванні іміджу треба звертати увагу на особистісні особливості кандидата, адже порваний імідж не може «прилипнути» до кандидата, якщо він його спростує. Завдання іміджу – зробити так, щоб кандидата розглядали як носія необхідних характеристик і здібностей, притаманних ідеальній політиці, тобто максимально наближеного до стратегічного іміджу. Побудова іміджу може бути охарактеризована як комунікативне програмування, оскільки йдеться про вибір формату, який є найбільш вигідним для лідера. Таким чином потрібно свідомо створити формат, який дозволив би лідерам продемонструвати свою важливість і одночасно уникати демонстрації таких якостей та рис, що є не бажаними, негативно сприймаються та ускладнюють процес взаємодії.

Те, що на політичний вибір громадян впливає яскравий, такий, що легко ідентифікується і запам'ятовується політичний імідж ні в кого не викликає сумніву. Тому для розуміння ролі політичного іміджу у виборчому процесі першочергово необхідно розглянути як формується політичний імідж, які його компоненти та як вони застосовувались зокрема жінками-кандидатками у Львівській області під час позачергових виборів до Верховної Ради України у 2019 році.

Розділяємо позицію Ю. Шведа, який підкреслював, що в умовах політичної апатії населення змагаються здебільшого не виборчі програми, а особистості, тобто вдало створені іміджі кандидатів. Формування політичного іміджу – це складний, багатоетапний та багатокомпонентний процес, який включає роботу з фізичними, психологічними, соціальними та іншими властивостями, тому до біологічних характеристик іміджу він відносить стать, вік, зовнішність, фізичні дані, темперамент, генетичні особливості, стан здоров'я. Також, він стверджує, що надання розголосу про хвороби або поширення чуток про них, може негативно вплинути на кандидата, адже він чи вона повинні виглядати «людиною у розквіті сил» [7, с. 213-214]. Психологічні характеристики іміджу, на його думку, включають такі компоненти як характер, емоційність, тип мислення, комунікабельність, відкритість, ораторські здібності, волю, почуття гумору, професіоналізм і компетентність, тоді як до соціальних характеристик іміджу варто віднести соціальне походження, соціальне становище, соціальну роль, освіту, місце народження, порядність, прагнення до справедливості [7, с. 213-214]. Такі характеристики притаманні як іміджу політиків-чоловіків, так і політиків-жінок. До зовнішніх факторів при побудові іміджу належать: оточення, засоби масової інформації та інші індивіди, з якими відбувається комунікація у виборчому процесі.

Отже, політичний імідж – багатокомпонентний, тому робота лише з одним з компонентів іміджу можлива, але не призведе до бажаного результату.

Як зазначав заступник голови Львівської обласної ради Юрій Холод, гендерні квоти виступають ефективним інструментом досягнення рівного представництва жінок як у Верховній раді, так і в місцевих радах. Дотриманню 30% представництва протилежної статі в виборчих списках сприяло, перш за все, стимулювання і фінансування з державного бюджету. Однак цей інструмент потребує доопрацювання для досягнення європейських показників гендерної рівності, зокрема у політичній сфері. Підтвердженням цього є оцінка Громадянської мережі ОПОРА, під час позачергових виборів до Верховної Ради України 2019 року, із 22 політичних партій у 13 партійних списках було понад 30% жінок [3].

Гендерні квоти – спосіб забезпечення представництва жінок у владних структурах, відповідно до якого правовим чином відводиться певна частина, наприклад, депутатських місць у парламенті для обрання жінок депутатами. Гендерні квоти взагалі можуть встановлюватися для обох статей. Вони застосовуються для того, щоб збільшити представництво жінок на виборних посадах. Головною метою гендерного квотування є залучення жінок до прийняття політичних рішень, а також гарантія участі жінок у представницьких органах влади. [6]

Гендерні квоти сьогодні є невід’ємною частиною гендерної політики багатьох країн Європейського Союзу, вони застосовуються в таких країнах, як Сполучене Королівство, Норвегія, Німеччина, Італія, Греція, Нова Зеландія, Кіпр, Литва, Люксембург, Нідерланди тощо. Найбільш відомий приклад успішного використання гендерних квот для широкого включення жінок до владних структур є у Скандинавських країнах. Характерною особливістю цього регіону є те, що його країни підійшли комплексно до впровадження гендерної політики і вирішували «жіноче питання» не тільки в політиці, а й у суспільстві, на роботі, в освіті тощо. Так, у Швеції сьогодні діє гендерно нейтральне квотування, тобто вони забезпечують представництво чоловіків та жінок у складі органів державної влади, зокрема парламенту за пропорцією 50 на 50. Партії також керуються цим принципом: у виборчому списку розташовують жінок та чоловіків по черзі, щоб обое статей були рівно представлені у верхній прохідній частині списку [2, с. 81].

Що стосується України, то Гендерні квоти в нашій державі закріплені законодавчо, у статті 8 Закону України «Про політичні партії» № 2365-ІІ зазначається, що в статуті політичних партій має міститися «розмір квот, що визначає мінімальний рівень представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партії у загальнодержавному окрузі, кандидатів у депутати місцевих рад в багатомандатних виборчих округах і має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку» [5]. У новому Виборчому кодексі, який запроцює з 2023 року, у кожній п'ятірці партійного виборчого списку мають бути як чоловіки, так і жінки (не менше двох кандидатів кожної статі). Таких квот мають дотримуватися як на загальнодержавних виборах, так і на регіональних. Важливим є той факт, що ще з 2013 року при виконанні гендерної квоти, партії отримують додатково 10% фінансування.

Український парламент ще далекий від гендерної збалансованості, але з роками представництво жінок збільшується. Якщо в першому скликанні було тільки 2,5% жінок (12 з 475 депутатів), то в нинішньому скликанні – 20,6% (87 з 423 нардепів). За інформацією ЦВК, на етапі реєстрації у списках політичних партій було понад 100 тисяч жінок (45%) [1].

Таблиця 1

**Кількість депутатів-чоловіків і депутатів-жінок
Верховної ради України VII, VIII, IX скликань**

	VII скликання (2012 р.)	VIII скликання (2014 р.)	IX скликання (2019 р.)
1	2	3	4
Усього депутатів Верховної Ради України	478	468	422
Чоловіків-депутатів	432	412	335
Жінок-депутатів	46	56	87
<i>% Жінок-депутатів ВРУ</i>	<i>9,6%</i>	<i>12%</i>	<i>20,6%</i>
Усього депутатів ВРУ обраних в одномандатних виборчих округах	227	206	195

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
Усього жінок-депутатів ВРУ обраних в одномандатних виборчих округах	15	4	28
% жінок-депутатів ВРУ обраних в одномандатних виборчих округах	6,6%	1,9%	14,3%
Усього жінок-депутатів ВРУ обраних в одномандатних виборчих округах Львівської області*	3	2	2
% жінок-депутатів ВРУ обраних в одномандатних виборчих округах Львівської області*	20%	50%	7,4%

*Тут під Львівською областю позначаються округи м. Львова та області: ОВО№ 115-126

З вище представленої таблиці можна виділити наступні тенденції: по-перше, кількісне представлення жінок в «мажоритарних» округах суттєво менше ніж жінок-депутаток, що отримали свій мандат шляхом проходження у ВРУ за списками; по-друге, кількість жінок-депутатів ВРУ обраних в одномандатних виборчих округах у 2014 році зменшилось більше ніж втричі, що можна пояснити проведення виборів на початку російсько-української війни, коли суспільство потребувало захисту саме в особі чоловіка-захисника, як на історичному, так і на психологічному; по-третє, представлення Львівської області жінками-депутатами стабільне з 2014 року, втративши лише один округ з 2012 року [4].

Варто наголосити, що побудову політичного іміджу легше простежити саме серед кандидатів в одномандатних виборчих округах, де особисті якості відіграють вирішальну роль при голосуванні. Оскільки неможливо об'єктивно оцінити такі біологічні характеристики політичного іміджу як зовнішність, фізичні дані, темперамент, а стан здоров'я й взагалі відноситься до не публічної інформації, то саме до досліджуваних нами особливостей буде обраний лише вік. Так само для більшої об'єктивності дослідження психологічні характеристики іміджу жінок-кандидаток у Львівській області під час згаданих вище виборів, до уваги братиметься лише їхня комунікабельність та ораторські здібності під час передвиборчої агітації, а також професіоналізм (а саме місце роботи до моменту виборів). Серед соціальних характеристик іміджу дослідження зосередиться на освіті, інформації про сім'ю, членство в партіях чи ГО.

Таким чином, під час позачергових виборів до Верховної Ради 2019 року в ОВО № 115-126 балотувалось 170 кандидатів, з яких 26 – жінок. Середній вік жінок-кандидатів становив 41 рік, при найменшому показнику – 28, а найбільшому – 57 (дві кандидатки мали 57 років на момент балотування у 2019 році). Серед усіх кандидаток лише одна мала професійну технічну освіту, в той час, як інші отримали вищу освіту. Окремо варто наголосити, що серед округів у місті Львів балотувалось в середньому 3 жінок (ОВО№ 115 – 2, ОВО№ 116 – 6, ОВО№ 117 – 2, ОВО№ 118 – 3), в той час, як у Львівській області – 1,6 (винятком є 124 ОВО, де зареєстровано було 5 кандидаток).

Серед 26 кандидаток жінок за офіційним місцем роботи було двоє чинних станом на 2019 рік депутаток Верховної ради, помічник-консультант депутата Верховної Ради України, чотири фізичних осіб-підприємців, двоє адвокатів, чотири державних службовців, двоє працівників ЗОШ I-III ступенів, одна професорка, чотири представниці очолювали приватні підприємства, по одній представниці Голови ГО та Голови БФ, одна чергова стрілочного поста, а також одна Голова ПП, однойменного назві політичної партії, членом якої кандидатка не була, через що можна розглядати її як технічного кандидата.

Що стосується безпосередньої участі у виборах, 17 кандидаток, які балотувались, не були членом жодної партії, лише 8 – самовисуванці.

Результати голосування показали, що до першої п'ятірки у кожному окрузі серед ОВО № 115-126 увійшли всього 14 кандидаток з 25, а отримали перемогу – 2-є: Наталія Романівна Піпа у 115 ОВО та Галина Іванівна Васильченко у 118 ОВО.

Це вказує на те, що серед усіх жінок-депутаток Верховної Ради України обраних у виборчих округах Львова та області – за останні три скликання представництво області відбувалось усього 7-ма депутатками, жодна з яких не займала цю посаду двічі, а у жодному ОВО області не перемагала жінка і лише в одному окрузі міста вдалось перемогти жінкам два скликання підряд (ОВО№ 116 – Фаріон Ірина у 2012-2014 рр., Подоляк Ірина у 2014-2019 рр.).

Можна відзначити три округи, де велась найактивніша боротьба за першість: ОВО№ 115, де з 2-х кандидаток, 2-оє увійшли до першої 5-ки, аналогічна ситуація в ОВО№ 117, а от в ОВО№ 116 з 6 кандидаток, лише 2-оє увійшли першої п'ятірки та в ОВО№ 118 лише одній кандидатці вдалось потрапити до першої п'ятірки переможців з 3 кандидаток та здобути перемогу. Нетиповим для області було достатньо велике представництво жінок серед кандидатів у ОВО№ 124.

Таблиця 2

**Особові дані кандидаток-жінок від Львівської області
та кількість отриманих голосів**

<i>ПІБ кандидатки</i>	<i>Дата народження</i>	<i>Освіта</i>	<i>Рід занять</i>	<i>Сімейний стан</i>	<i>Партійність, висування</i>	<i>№*, к-сть голосів</i>	
1	2	3	4	5	6	7	
ОВО№ 115							
Піпа Наталія Романівна	12.10.1983 (36р.)	вища	Голова ГО "Кращий Сихів"	одружена, двоє дітей	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП ГОЛОС	1	25242
Шубка Катерина Павлівна	29.12.1985 (34р.)	вища	Адвокат в адвокатському об'єднанні "Вест Партнерс"	неодружена	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП СЛУГА НАРОДУ	4	13069
ОВО№ 116							
Козак Іванна Іванівна	03.07.1962 (57р.)	вища	Директор ЛКП "Рясне-402"	одружена, двоє дітей	безпартійна/ самовисування	11	576
Лисецька Світлана Володимирівна	15.09.1970 (49р.)	вища	ФОП, Директор ПП "Нарлік"	одружена, двоє дітей	член Української партії "Зелена планета" /самовисування	12	402
Подоляк Ірина Ігорівна	02.05.1967 (52р.)	вища	Народний депутат України	одружена, має дитину	член Політичної партії "Об'єднання "САМОПОМІЧ"/ суб'єкт висування: ПП Об'єднання "САМОПОМІЧ"	7	4417
Тимчій Наталія Вікторівна	04.01.1978 (41р.)	вища	Радник відділу звернень громадян і надання допомоги репресованим ЛОР	одружена, троє дітей	член політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина"/ суб'єкт висування: ПП ВО "Батьківщина"	9	2264

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7
Фаріон Ірина Дмитрівна	29.04.1964 (55р.)	вища	Професор катедри української мови Національного університету "Львівська політехніка"	розлучена, має дитину та онуку	член політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Свобода"/ суб'єкт висування: ПП ВО "Свобода"	5 9022
Романяк Марта Олегівна	19.03.1985 (34р.)	вища	Начальник управління інформаційних технологій департаменту розвитку ЛІМР	одружена, інформація відсутня	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП ГОЛОС	2 17511
ОВО№ 117						
Ніцой Лариса Миколаївна	17.03.1969 (50р.)	вища	Голова правління ПрАТ "Кіровоградрибгосп"	одружена, двоє дітей	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП "Народний Рух України"	6 3533
Юринєць Оксана Василівна	27.02.1978 (41р.)	вища	Народний депутат України	одружена, двоє дітей	безпартійна/ самовисування	2 18872
ОВО№ 118						
Васильченко Галина Іванівна	24.10.1983 (36р.)	вища	Заступник директора з економічних питань ПП "Корбіз"	одружена, двоє дітей	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП ГОЛОС	1 28543
Дорош Уляна Миколаївна	06.02.1989 (30р.)	вища	Начальник управління з питань праці та сімейної політики ЛОДА	вдова, дітей немає	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП "Громадянська позиція"	6 3701
Юськевич Ірина Ігорівна	08.07.1981 (38р.)	вища	ФОП	одружена, має дітей	безпартійна/ самовисування	8 833
ОВО№ 124						
Берега Оксана Андріївна	13.12.1987 (32р.)	вища	Директор Угнівської ЗШ І-ІІІ ступенів Сокальської районної ради Львівської області	одружена, має дитину	член політичної партії Всеукраїнське об'єднання "Свобода"/ суб'єкт висування: ПП ВО "Свобода"	2 10454
Ведровська Валентина Валентинівна	24.05.1991 (28р.)	вища	Голова правління "БФ "Українська Галицька Фондація"	розлучена, має дитину	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП ГОЛОС	5 7930
Візеренко Тетяна Сергіївна	16.11.1980 (39р.)	вища	Заступник директора ПП "ГОЛОС"	одружена, має дитину	безпартійна/ самовисування	13 759

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	
Мороз Юлія Анатолі- ївна	26.05.1985 (34р.)	вища	Директор, ТОВ "Юридична компанія "Еве- рест", адвокат, ФОП	одружена, має дитину	безпартійна/ суб'єкт висування: ПП ВО "Батьківщина"	3	8428
Троцько Юлія Володими- рівна	07.08.1985 (34р.)	вища	Генеральний директор ТОВ "ТБ-НЕТ"	одружена, немає інформації	безпартійна/ самовисування	11	1486

Уся інформація актуальна станом на момент балотування у 2019 році.

*№ – яке місце посів кандидат на окрузі, де балотувався

Враховуючи аспекти політичного іміджу, про які згадувалось вище та інформацію надану у таблиці, можна зробити висновок, що вирішальним фактором для побудови політичного іміджу для жінки кандидатки науковці досі вважають – зовнішній вигляд. Таке твердження є суб'єктивним та не можливим для вимірювання, тоді ж як використання прояв сексуальності для зовнішньої реклами використовується як чоловіками, так і жінками. Однак, до таких рішень не вдавалися або ж використовували у мінімальній кількості, кандидатки у вищезгаданих округах. Натомість шлях використання більш стриманої жіночності та сім'ї для реклами було обрано одразу декількома кандидатками: Піпа Наталія використовувала фото з дітьми та чоловіком, Фаріон Ірина друкувала фото сім'ї в агітках, Оксана Юринець у довиборчих інтерв'ю зазначала, що «жінка успішна лише тоді, коли поруч є міцне плече, на яке можна опертися», Галина Васильченко у передвиборчій програмі обіцяла створення «інноваційних профільних шкіл», називала себе «прихильницею традиційних цінностей: бог, сім'я, Україна» та виступала за рівні права чоловіків і жінок, але проти того, аби «підтримувати та пропагувати ЛГБТ», Уляна Дорош не використовувала статусу вдови загиблого учасника АТО, однак обіцяла ввести програму соціальних пілг для соціальної адаптації, лікування і реабілітації учасників бойових дій та їхніх сімей, Ведровська Валентина у своїх відео згадувала, що вона «як мама» є фахівцем тої чи іншої сфери. Варто зазначити, що кожна кандидатка наголошувала на своїй професійності. Виходячи з результатів виборів, це посприяло лише двом кандидаткам: Піпі Наталії та Васильченко Галині. До інших спільних характеристик цих двох кандидаток належить також і те, що вони були висуванцями Політична партія «ГОЛОС». На користь партійного представництва та бажання людей голосувати в першу чергу за партію, а не за персону, свідчить і рівень підтримки кандидата Візеренко Тетяни у ОВО№ 124, яка отримала понад 700 голосів виборців. Ще одна кандидатка, яка також наголошувала перш за все на бренд партії, а не власний імідж, Шубка Катерина. Інформації про кандидатку в мережі було мінімально і навіть передвиборча програма в основному зосереджувалась на загальнопартійних планах, а не особистих.

Таким чином, жіноче представництво в українському парламенті є стабільно невеликим. У 2019 році держава почала вводити «гендерні квоти», які дещо підвищили кількість жінок у ВРУ.

Стосовно кандидаток до ВРУ у Львівській області використовували типові для жінок-політиків технології побудови політичного іміджу. Головною рисою позачергових виборів 2019 року стала бажання виборців голосувати за політичну партію, а не за кандидата чи кандидатку.

Список використаної літератури

1. Абзац перший частини дев'ятої статті 219 із змінами, внесеними згідно із Законом № 805-IX від 16.07.2020. Виборчий кодекс України. 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.
2. Марцеляк О. В. Правова природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 33. С. 79–93.
3. Остаточний звіт за результатами спостереження на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року. URL: https://www.oporaua.org/report/vybyory/parlamentski-vybyory/parlamentski-vybyory-2019/zvit_parlamet_election_2019#3_vysuvanya
4. Підсумки голосування по округах. ЦБК. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp306_npt001f01=919.html
5. Про затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. КабМін. 2020. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/709/?fbclid=IwAR1FVo8KtabLHY99Sc31UTG8dpJGsE14mAbR4i1XeiuHIYC-yEy36xyLa0U>
6. Словник гендерних термінів. Чабаненко. 2020. URL: <http://a-z-gender.net/ua/genderni-kvoti.html>
7. Шведа Ю.Р. *Вибори від А до Я: Настільна книга менеджера виборчої кампанії*. Львів: Видавництво “Астролябія”, 2015. 384 с.

**GENDER ISSUES DURING THE EARLY ELECTIONS
TO THE VERKHOVNA RADA OF UKRAINE IN LVIV REGION****Oksana Shurko**

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

To study political phenomena, the increasingly active factors of the concept of "gene uses it as a criterion for the conditions of the political subculture, which determines political participation and behavior, and as a qualification for election, and as the recruitment of political elites. So-called gender mainstreaming is an integral part of the agenda of developed democracies. In this context, gender policy is emerging – a policy of the state that aims to ensure equal rights and opportunities for women and men. Today, Ukrainian society is in dire need of political and institutional aspects of gender policy, ways and mechanisms to achieve equal opportunities for men and women, including in the field of political relations. One such mechanism is gender quotas, a state-established system of benefits, incentives, prohibitions, and compensations aimed at raising the social status of women, particularly in politics. Gender policy and gender quotas, their implementation in Ukraine and the related process of competitive political image of women politicians can be considered on the example of candidates in the early elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in 2019 in Lviv region. Unlike the member states of the European Union, Ukraine later began to adapt its legislation to European norms, including gender equality. At the same time, this creates a number of problems, such as the late introduction of gender quotas and low women's representation in politics. The question arises as to what mechanisms are used by women politicians in Ukraine in elections and whether they use them at all, so we will try to answer this question on the example of early elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in Lviv region.

Key words: political image, gender quotas, gender equality, elections, women candidates, People's Deputy, Member of the Verkhovna Rada of Ukraine.

УДК 323.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.41.26>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: АНАЛІЗ ПРОЄКТІВ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Віра Явір

*Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України,
відділ правових проблем політології
вул. Трьохсвятительська, 4, 02000, м. Київ, Україна*

Проаналізовано основні проєкти дезінтеграції України, реалізація яких передувала і супроводжує російсько-українську війну. В ході аналізу виявлено кластер зовнішньої дезінтеграційної політики РФ щодо сусідніх держав, які входили до складу СРСР і в яких проживає російська національна меншина. Приклад України демонструє, що нелегітимна дезінтеграція суверенних держав (України, Грузії, Молдови) шляхом окупації їх територій у випадку незгоди на добровільну участь у м'яких проєктах інтеграції, стала засобом відродження етнополітичного утворення, яке формує навколо себе Росія.

Дезінтеграційні проєкти щодо України пройшли тривалу еволюцію: 1) від м'яких, що передбачали часткову відмову України від суверенітету в межах інтеграційних об'єднань (на зразок ЄП) без фактичної втрати територій; 2) нелегітимних з анексією території, але безкровних (анексія Криму); 3) до гібридних зі окупацією територій, але з невизнаним застосуванням зброї РФ (окупація окремих районів Донецької та Луганської областей); 4) нарешті до жорстких збройних, конвекційних (відкрита війна РФ з вимогами ліквідації української державності, створення проросійських псевдодержавних утворень на окупованих територіях України).

На даному етапі після провалу першої і другої фази «військової спецоперації в Україні» чіткого проєкту дезінтеграції України у Росії вже немає, вона імпровізує і знову зосередилася на Південно-Східних областях України, а ступінь дезінтеграції залежить виключно від того, які території вдасться захопити і, щонайголовніше, втримати під своїм контролем, зважаючи на опір населення, запеклу оборону ЗСУ та звільнення Україною окупованих територій збройним шляхом.

Оскільки дезінтеграційна політика щодо України з боку РФ проводиться з моменту здобуття незалежності, Україна чинить дедалі міцніший опір на всіх рівнях – від консолідації нації та влади, масштабної протидії громадянського суспільства до збройного спротиву в ході російсько-української війни, що суттєво знижує, а надалі і повністю унеможливить реалізацію будь-яких дезінтеграційних проєктів.

Ключові слова: етнополітична інтеграція, дезінтеграція, російсько-українська війна, збройна агресія, сепаратизм, окупація.

Актуальність дослідження проєктів дезінтеграції України обумовлена тим, що Російська Федерація ніколи не приховувала того, що має намір у той чи інший спосіб покласти край існуванню суверенної держави Україна у її міжнародно-визнаних кордонах. Ще до початку збройної агресії Україна неодноразово фігурувала в так званих м'яких проєктах інтеграції на пострадянському просторі, які не передбачали порушення територіальної цілісності та значимої втрати суверенітету: спочатку економічних (ЄП, ЄврАзЕС), але з прицілом на подальшу етнополітичну інтеграцію. Російські еліти вважали, що економічна інтеграція країн пострадянського простору має передувати політичній, а її міцною

основою мали б стати не лише спільні економічні, соціальні та політичні інтереси, а й тривалий «успішний» досвід перебування у складі однієї держави і навіть етнічна спорідненість у випадку Росії, України та Білорусі [1, с. 615].

Втім, українські політичні еліти в 90-х і 00-х рр. вислизали з економічних проєктів, зважаючи на недостатній рівень їх популярності серед населення України. А політичні, на зразок проєкту депутата Держдуми РФ Е. Федорова під назвою “Україна-Білорусь-Росія: від історичної єдності – до єдиної держави” з пропозицією відтворення спільної союзної держави України, Росії та Білорусі з центром у м. Києві, надісланого українським депутатом у 2010 р. [2], офіційно розцінювалися і відкидалися як провокації та невизнання Росією незалежності України. Російські політики апелювали до того, що повернення до історичної єдності російсько-українсько-білоруського народу з формуванням нової сильної наддержави забезпечить їй високий міжнародний статус, економічну привабливість та спроможність на рівних конкурувати зі США та ЄС. Такими були передумови етнополітичної дезінтеграції України, реалізованих в 2014-22 рр. шляхом грубого порушення суверенітету та збройної агресії після того, як Україна тривалий час відмовлялася від добровільної втрати суверенітету в інтеграційних об’єднаннях, ініційованих Росією.

Дезінтеграційно-інтеграційна українсько-російська тематика знайшла висвітлення у працях багатьох українських вчених: С. Асланова, К. Вітмана, П. Гай-Нижилика, О. Картунова, А. Кіссе, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Маруховської-Картунової, О. Майбороди, Н. Ціцуашвілі та ін., однак сучасні проєкти дезінтеграції, які формують інформаційний супровід та ядро пропаганди, що супроводжує повномасштабне воєнне вторгнення Росії, на науковому рівні належним чином не були проаналізовані і є метою цього дослідження. На необхідність відстеження цих політичних наративів вказує той факт, що зовнішня етнонаціональна політика РФ містить дезінтеграційні наміри стосовно чи не всіх сусідніх держав, які входили до союznego утворення, на теренах яких проживає російська національна меншина і досі поширена російська мова. До прикладу, у нинішній редакції Стратегії національної безпеки Російської Федерації від 2021 р. серед завдань, спрямованих на досягнення цілей зовнішньої політики держави, бачимо «зміцнення братніх зв’язків між російським, білоруським та українським народами» [3].

Всі три етапи російсько-української війни (2014-2022 рр.) супроводжувалися проєктами дезінтеграції України і практичними спробами їх реалізації, суттєво відрізняючись за змістом та ступенем реалізації. На першому етапі – Росія здійснила збройне вторгнення в Автономну Республіку Крим у лютому-березні 2014 р., забезпечила підтримку самопроголошеної влади та проведення нелегітимного референдуму щодо правосуб’єктності півострова. За даними РФ та самопроголошеної влади Криму 96,77% учасників референдуму підтримали возз’єднання Криму із Росією на правах суб’єкта Російської Федерації і лише 2,51% висловилися за статус Криму як частини України [4]. За його результатами український півострів незаконно було проголошено суверенною державою, нелегітимна влада якої звернулася до Росії з проханням про включення Криму до свого складу.

Таким чином РФ анексувала Крим, уклавши Договір про прийняття в Російську Федерацію Республіки Крим та утворення в складі РФ нових суб’єктів – Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь. Цей проєкт дезінтеграції був реалізований швидко і безкровно, українська влада збройного опору не чинила. Хоча й достроково припинила повноваження Верховної Ради АРК та заборонила проведення незаконного місцевого референдуму, але вже не контролювала ситуацію на півострові. Натомість апелювала до порушення принципів міжнародного права. У відповідь РФ послалася на прецедент – консультативний висновок Міжнародного суду ООН, яким одностороннє проголошення

незалежності Косово від Сербії було визнане таким, що не порушило норм міжнародного права [5].

Російська Федерація, заохочена легким успіхом «возз'єднання Криму з РФ» [6], що став наслідком домінування російської етнолінгвістичної ідентичності та суттєвих прорахунків і недопрацювань української етнополітики в Криму (неуважної до етнополітичних проблем регіону), одразу ж розпочала реалізацію іншого дезінтеграційного проєкту, націленого на начебто проросійськи налаштовані регіони Сходу та Півдня України.

Тож, на другому етапі війни – конфлікту на Сході України (Донбасі), що розпочався у квітні 2014 р. і тривав до 24 лютого 2022 р., РФ, начебто захищаючи права російськомовного населення Південного Сходу України, інспірувала створення народних республік. Використовуючи засоби гібридної війни (від інформаційної пропаганди до озброєних диверсійних груп) сусідня держава спрямовувала проросійські мітинги в потрібне русло сепаратизації – захоплення адмінбудівель, самопроголошення квазіреспублік з їх подальшим відокремленням від України. Але якщо в Криму анексії передувала потужна російська пропаганда, культивування російського етнокультурного середовища та нарощування військової сили, що все разом нейтралізувало український спротив, на материковій Україні встановлення швидкого і безкровного контролю над начебто проросійською територією, реалізувати не вдалося.

Намагання дезінтегрувати Україну за відпрацьованим в Криму сценарієм у більшості областей Сходу та Півдня України наразилися на опір правоохоронних органів, місцевих громадян та українських активістів [7, с. 72]. Українська влада для протидії сепаратизму в регіоні – діяльності незаконних російських та проросійських збройних формувань, розпочала Антитерористичну операцію, яка проводилася без введення воєнного стану із залученням Збройних сил України. В ході АТО вдалося ліквідувати Одеську та Харківську народні республіки, однак Донецька та Луганська народні республіки отримали потужну підтримку з боку РФ аж до постійної загрози введення регулярних військ на територію України. РФ офіційно не визнавала себе стороною-учасницею війни і подавала конфлікт виключно як внутрішній громадянський конфлікт в Україні, хоча де факто окупувала окремі райони Донецької і Луганської областей.

Самопроголошені ЛНР і ДНР, визнані в Україні терористичними організаціями, провели референдуми про незалежність за аналогією з кримським і теж зажадали свого включення до складу Росії. Однак РФ протягом всього другого етапу війни, маніпулюючи змістом Мінських домовленостей, не полишала наміру повернути окуповані території до складу України в особливому статусі з правом вето, яке дозволило б сусідній державі контролювати внутрішню та зовнішню політику України.

Слід зазначити, що окуповані ОРДЛО вповні не задовольнили експансіоністські амбіції РФ з дезінтеграції України. Адже першопочатковий проєкт мав назву «Новоросія», просувався в Україні колишнім депутатом ВР України О. Царьовим і охоплював 8 аж областей України – Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Донецьку, Луганську, Харківську та Дніпропетровську. Історично назва «Новоросія» використовувалася в Російській імперії для позначення загарбаних у різний спосіб південних українських земель, однак у 2014 р. президент РФ поширив топонім і на Схід України: «...це ж не Україна, це Новоросія. Ось цей Харків, Донецьк, Луганськ, Херсон, Миколаїв, Одеса – вони за царських часів не входили до складу України, а були передані їй пізніше» [8].

Тому до Новоросії планувалося включити увесь Південь та Схід України, але рівень реалізації цього дезінтеграційного проєкту виявився на порядок нижчим від кримського – Новоросія не змогла встановити контроль навіть над всією територією Донецької

та Луганської областей через відсутність достатньої підтримки з боку населення цих областей, а також протидію України в рамках Антитерористичної операції. Тому в червні 2014 р. лише на території окремих районів Луганської та Донецької областей, що контролювалися терористичними організаціями ЛНР і ДНР, було проголошено так званий Союз народних республік – Новоросія в дуже урізаному складі, але з конфедеративною формою державного устрою. Через рік у травні 2015 р. український куратор проекту Новоросія О. Царьов оголосив про його закриття, повідомивши, що «діяльність структур Новоросії заморожена, оскільки вона не вписується в план мирного врегулювання конфлікту на Сході України» [9].

У 2017 р. очільник самопроголошеної ДНР висунув ідею нового реінтеграційного проекту, насправді покликаного продовжити дезінтеграцію України. О. Захарченко заявив, що влада обох псевдореспублік прийняла «рішення про перезаснування України в рамках нової держави, яке матиме назву Малоросія», позаяк «самоназва Україна дискредитувала себе» [10]. Було зачитано Конституційний акт Малоросії – новостворюваної федеративної держави зі столицею у м. Донецьк та державним символом – прапором Богдана Хмельницького, а також анонсовано приєднання до неї 19 регіонів України. О. Захарченко запропонував іншим областям реінтегруватися до складу Малоросії як правонаступниці України, яка, на його думку, не відбулася як держава, позаяк не змогла покласти край громадянській війні на Донбасі. Дезінтеграційна суть проекту очевидна, однак він залишився на рівні політичних дискусій і не мав практичного втілення.

Подальшою спробою сформувані «науково-теоретичне» підґрунтя для дезінтеграції України стала стаття президента Росії під назвою «Про історичну єдність росіян та українців» 2021 р., в якій взято під сумнів українську державність та цивілізаційну суб'єктивність, її історичне коріння. Україна подається як штучне формування на всіх етапах державотворення – спочатку як одне з «несталих різноманітних квазідержавних утворень, які виникали на просторі колишньої Російської імперії»; потім як експеримент більшовиків, «цілком і повністю дітище радянської епохи», що значною мірою формувалася «за рахунок історичної Росії»; і нарешті, як створюваний Заходом «бар'єр між Європою і Росією, плацдарм проти Росії», «проект анти-Росія», з чим остання «не змиритися ніколи» [11]. Очільник агресивної, експансіоністськи налаштованої сусідньої держави стверджує, що «росіяни та українці – один народ, єдине ціле», а «стіну, яка виникла в останні роки між Росією та Україною, між частинами, по суті, одного історичного і духовного простору», сприймає «як велику спільну біду, як трагедію».

Слід зазначити, що на пострадянському просторі РФ є найпотужнішим чинником нестабільності, джерелом збройних конфліктів за участю етнічного фактору [12, с. 33], її зовнішня політика орієнтована на дезінтеграцію сусідніх держав, де проживає російськомовне населення. Про це свідчать кейси Молдови (де РФ підтримує у замороженому стані Придністровський конфлікт і перешкоджає відновленню контролю Молдови над окупованими територіями Придністров'я [13]) та Грузії (де внаслідок російсько-грузинської війни 2008 р. РФ окупувала території грузинських автономій Південної Осетії та Абхазії, створивши і підтримуючи на них невизнану державність). Однак у статті президента РФ прямо не згадуються наміри щодо продовження дезінтеграції України, навпаки декларується повага до «української мови і традицій, прагнення українців бачити свою державу вільною, безпечною, благополучною», при цьому курс «на формування етнічно чистої української держави, агресивно налаштованої щодо Росії, за своїми наслідками» вже порівнюється зі застосуванням проти Росії зброї масового ураження [11].

Українська державність та її успішний розвиток у напрямку євроатлантичної інтеграції як загроза існуванню авторитарної Росії (за індексом демократії РФ займає 124 місце у світі) стали поштовхом до продовження дезінтеграції України шляхом вже не лише гібридної, але й традиційної конвенційної війни. Спочатку РФ визнала незалежність та суверенітет квазидержавних утворень ЛНР і ДНР у межах Луганської і Донецької областей України, які вони не контролюють, і скерувала туди Збройні сили РФ начебто для підтримання миру, попередньо уклавши угоди про дружбу, співпрацю та взаємну допомогу, а також про встановлення дипломатичних відносин.

24 лютого 2022 р. президент РФ оголосив про початок проведення спеціальної військової операції на Донбасі, підкресливши, що в плани Росії не входить окупація українських земель [14], однак в ході воєнного наступу РФ з усіх напрямків спільного україно-білорусько-російського кордону окупації зазнали Київська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Запорізька та Херсонська області України, які територіально не мають жодного відношення до псевдоутворень ДНР і ЛНР. Характер повномасштабного збройного наступу засвідчив намір окупації Росією всієї або більшої частини України та припинення існування держави Україна в нинішніх кордонах.

На це також вказує проєкт дезінтеграції України, оприлюднений в російських ЗМІ в перші дні воєнного наступу – 27 лютого. Це так званий Маніфест Федеративної Республіки Україна, проголошений начебто від імені «народу Харківської, Миколаївської, Сумської, Чернігівської та інших областей України» [15]. Інформаційний вкид про інші області нашоємує на думку, що РФ на третій день збройного вторгнення в Україну не володіла інформацією, скільки і якої саме української території їй вдасться окупувати, тому залишила маніфест «відкритим для підписання представниками обласних та міських рад усіх областей України». В документі зазначається, що проголошена Федеративна Республіка Україна є демократичною державою, яка просить інші країни про міжнародне визнання і повністю розриває відносини з Україною. Неназвані представники регіонів України в маніфесті заявили, що їх області тепер є незалежними і більше не повинні мати жодного відношення до центральної української влади.

Немає потреби наголошувати на тому, що цим документом Україна нещадно критикується за «встановлення необмеженого деспотизму та неофашистської диктатури», а «повалення київського режиму та створення нових гарантій безпеки на майбутнє оголошується правом та обов'язком народів України» [15]. Набір претензій зводиться переважно до дискримінації російської мови та національних меншин, розв'язання громадянської війни на Донбасі, проведення військових навчань та розміщення збройних сил іноземних держав на території України. Але оскільки РФ не вдалося окупувати і втримати вищезгадані області в повному складі проєкт Федеративної Республіки Україна не було переведено у площину практичної реалізації.

Натомість в російському інформаційному просторі протягом третього етапу російсько-української війни час до часу стали з'являтися роздуми російських діячів, як саме має бути розділена (дезінтегрована) Україна після завершення «спеціальної військової операції з демілітаризації та денацифікації». З огляду на її не надто успішний перебіг, Росія відмовилася від претензій на всю Україну, зокрема на так звану Католицьку провінцію або Західну Україну, яку не планується включати до складу проросійського державного утворення, що має постати на теренах України. За словами Т. Сергєйцева, «лінія відчуження, однак, буде знайдена дослідним шляхом – за нею збережеться ворожа Росії, але примусово нейтральна та демілітаризована Україна із забороненим за формальними ознаками нацизмом. гарантією збереження цієї залишкової України в нейтральному стані має бути загроза

негайного продовження військової операції» [16]. На даному етапі після провалу першої і другої фази «військової спецоперації в Україні» чіткого проекту дезінтеграції України у Росії вже немає, вона імпровізує і знову зосереджується на Південно-Східних областях України, а ступінь дезінтеграції залежить виключно від того, які території їй вдасться захопити і, щонайголовніше, втримати під контролем, зважаючи на опір населення, запеклу оборону ЗСУ та звільнення Україною окупованих територій збройним шляхом.

Наразі процес ситуативної дезінтеграції України шляхом збройного захоплення окремих територій суттєво загальмувався. Але розпочато підготовку до нелегітимних референдумів у окупованих Росією населених пунктах Херсонської, Запорізької та Миколаївської областей за аналогією зі псевдореферендумами в окупованих Криму та ОРДЛО. Також було анонсовано поглиблення інтеграції з Росією – встановлення до 1 вересня на захопленій території російських окупаційних адміністрацій, введення в обіг російського рубля, оформлення російських паспортів, запуск мобільного зв'язку та послуг пошти Росії [17].

Загалом політологічний аналіз проектів дезінтеграції України, які виникли в ході російсько-української війни і напередодні, вказує на наявність цілого кластеру зовнішньої експансіоністської, дезінтеграційної політики РФ щодо сусідніх держав, які входили до складу СРСР і в яких проживає російська національна меншина і досі тією чи іншою мірою поширена російська мова. Приклад України демонструє, що нелегітимна дезінтеграція суверенних держав (України, Грузії, Молдови) шляхом окупації їх територій у випадку незгоди на добровільну участь у м'яких проектах інтеграції, стала засобом відродження етнополітичного утворення, яке формує навколо себе Росія.

Дезінтеграційні проекти щодо України пройшли тривалу еволюцію: 1) від м'яких, що передбачали часткову відмову України від суверенітету в межах інтеграційних об'єднань (на зразок СЕП) без фактичної втрати територій; 2) нелегітимних з анексією території, але безкровних (анексія Криму); 3) до гібридних зі окупацією територій, але з невизнаним застосуванням зброї РФ (окупація окремих районів Донецької та Луганської областей); 4) нарешті до жорстких збройних, конвекційних (відкрита війна РФ з вимогами ліквідації української державності, створення проросійських псевдодержавних утворень на окупованих територіях України).

Оскільки дезінтеграційна політика щодо України з боку РФ проводиться з моменту здобуття незалежності, Україна чинить дедалі міцніший опір на всіх рівнях – від консолідації нації та влади, масштабної протидії громадянського суспільства до збройного спротиву в ході російсько-української війни, що суттєво знижує, а надалі і повністю унеможливить реалізацію будь-яких дезінтеграційних проектів.

Список використаної літератури

1. Вітман К.М. Етнополітична інтеграція на пострадянському просторі: проект союзу Росії, України та Білорусі. *Держава і право*. 2010. Вип. 49. С. 614–619.
2. Украина – Белоруссия – Россия: от исторического единства народа – к единому государству (письмо депутата Госдумы Е. Федорова). *Фокус*. URL: <https://focus.ua/politics/107216>.
3. О стратегии национальной безопасности Российской Федерации : указ Президента РФ № 400 от 02.07.2021. *Администрация Президента России*. URL: <https://bit.ly/3xOYNTV>.
4. Результаты общекрымского референдума 16 марта 2014 года. *Государственный Совет Республики Крым*. URL: <https://bit.ly/3OqZ2dH>.
5. Kosovo tells world court independence "irreversible". *Reuters*. URL: <https://reut.rs/3Ms0KJX>.

6. Кабышев В., Заметина Т. Принятие в Российскую Федерацию Республики Крым и города Севастополя – восстановление исторической справедливости: конституционно-правовой анализ. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2014. № 2 (97). С. 58–74.
7. Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві: наукова записка. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. 144 с.
8. Путин заявил, что хочет гарантий для "жителей Новороссии" – Харькова, Донецка... *Українська правда*. URL: <https://bit.ly/3Kdf3Aq>.
9. Проект «Новоросія» офіційно закрили. *Українська правда*. URL: <https://bit.ly/3k8qNto>.
10. Глава ДНР заявил об учреждении нового государства Малороссия. *Интерфакс*. URL: <https://www.interfax.ru/world/837557>
11. Путин В. Про історичну єдність росіян та українців. *Администрация Президента России*. URL: <https://bit.ly/3v8k9cS>.
12. Асланов С. А. Формування невизнаних квазідержавних утворень як фактор етнополітичної нестабільності в Україні. *Трибуна*. 2014. № 1(4). С. 32–34.
13. Council of Europe Designates Transnistria 'Russian Occupied Territory'. *BalkanInsight*. URL: <https://bit.ly/3vHk6Eb>.
14. Russia's Putin authorises «special military operation» against Ukraine. *Reuters*. URL: <https://reut.rs/3NjLG2b>.
15. Заявлено о провозглашении государства Федеративная Республика Украина. *Мир и мы*. URL: <https://bit.ly/3iwkC1F>.
16. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *PIA Новости*. URL: <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>.
17. Що стоїть за спробами росіян провести "референдум" на окупованій Херсонщині. *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61126406>.

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: THE ANALYSIS OF UKRAINE'S DISINTEGRATION PROJECTS

Vira Yavir

*Volodymyr Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Legal Problems of Political Science
Triohsvyatyetska str., 4, 02000, Kyiv, Ukraine*

The main projects of Ukraine's disintegration, the implementation of which preceded and accompanies the Russian-Ukrainian war, are analyzed. The analysis revealed a cluster of Russia's foreign disintegration policy towards neighboring states that were part of the USSR and where Russian national minority resides. The example of Ukraine shows that the illegitimate disintegration of sovereign states (Ukraine, Georgia, Moldova) by occupying their territories in case of disagreement with voluntary participation in soft integration projects has become a means of reviving the ethnopolitical formation that is forming around Russia.

Disintegration projects concerning Ukraine have undergone transformation: 1) from soft ones, which provided for a partial renunciation of Ukraine's sovereignty within integration associations (such as the SES) without the actual loss of territories; 2) illegitimate ones with the annexation of the territory, but bloodless (Crimea); 3) to hybrid ones with the occupation of territories, but with the unrecognized use of weapons of Russian Federation (occupation of certain areas of Donetsk and Luhansk regions); 4) finally to the armed, convective ones (open war of the Russian Federation with demands for the elimination of Ukrainian statehood, the creation of pro-Russian formations in the occupied territories of Ukraine).

At this stage, after the failure of the first and second phases of the "special military operation in Ukraine", Russia has no clear project of Ukraine's disintegration. Most importantly, it doesn't know how to keep under its control, due to the resistance of the population, the fierce defense of the Armed Forces and the liberation of Ukraine's occupied territories.

As Russia's disintegration policy toward Ukraine has been pursued since independence, Ukraine has increasingly resisted at all levels, from nation-state consolidation, large-scale civil society opposition to armed resistance during the Russian-Ukrainian war, which further will make it impossible the implementation of any disintegration projects.

Key words: ethno-political integration, disintegration, Russian-Ukrainian war, armed aggression, separatism, occupation.